

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

2018/2

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemttörténeti közleményei

V. évfolyam, 2018/2. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer

V. évfolyam, 2018/2. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, Font Márta, Jankovits László,
Kajtár István, Kaposi Zoltán, Lénárd László,
Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

F. Dárdai Ágnes

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Dezső Krisztina, Pálmai Dóra

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin, Molnár Dávid,
Pálmai Dóra, Polyák Petra, Schmelcz-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor

LEKTOR:

Hornyák Árpád

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Szilágyi Mariann

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya

7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.

+36-72/501-600/22651, 22675

adastra-szerkesztoseg@lib.pte.hu

<http://per-aspera.pte.hu>

A borítón dr. Strommer György ex librise látható.

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2018.05.02.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Samu Botond Gergő

Olasz repülő által ledobva (a mieink által nagy gonddal elkobozva)..... 7

Szoleczky Emese – Sallay Gergely Pál

Egy volt pécsi hadapród a világháborúban 23

Molnár F. Tamás – Dezső Krisztina

Az első világháborús hadműveleti területek közegészségügye..... 66

Forrai Judit

Militarizált szex: katonák, prostitúció, nemi betegségek a Nagy Háborúban 93

Garai Imre

A középiskolai tanárképzés intézményeit érintő változások a fővárosban az első világháborúban és az azt követő időszakban 115

Vörös Katalin

A nők szerepe a Magyar Iparoktatás folyóiratban – a női iparoktatás és munkavállalás megítélésének változásai az első világháború éveiben..... 137

Toth Szilárd

Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben..... 160

MŰHELY

Majdán Mira

A háború pillangói 179

VISSZAPILLANTÓ

Interjú Molnár F. Tamás professzorral (Az interjút készítette: Dezső

Krisztina és Gergely Zsuzsanna) 186

SZEMLE

Vámos Eszter

A Nagy Háború kis léptékekben..... 200

Klestenitz Tibor

A Nagy Háború – katolikus egyházi források tükrében..... 204

Content

STUDIES

Botond Gergő Samu

Scattered by Italian aeroplane (confiscated very carefully by our people)..... 7

Emese Szoleczky – Gergely Sallay

A Former Cadet from Pécs in the Great War 23

F. Tamás Molnár – Krisztina Dezső

Public health challenges in the military operational areas of the Great War..... 66

Judit Forrai

Sex and Military: Soldiers, Prostitution, Venereal Diseases in the Great War.... 93

Imre Garai

Changes of secondary teacher training system in the Hungarian capital during the Great War and in the time period afterwards..... 115

Katalin Vörös

The women's role in the Hungarian Industrial Education review – the changing judgement of the female vocation education and work during World War I..... 137

Szilárd Toth

Kolozsvár and the University during the World War I..... 160

COMMUNICATIONS

Mira Majdán

Butterflies of the war. Eros in the Great War..... 179

RETROSPECTIVE

Interview with Professor Molnár F. Tamás (by Dezső Krisztina és Gergely

Zsuzsanna)..... 186

REVIEW

Eszter Vámos

The Great War though small scale 200

Tibor Klestenitz

The “Great War” – in scope of the Catholic Church 204

TANULMÁNYOK

Samu Botond Gergő

Olasz repülő által ledobva (a mieink által nagy gonddal elkobozva)

Első világháborús röplapok az olasz frontról az OSZK gyűjteményéből

*„Röplap I.: kis méretű, nagy tételben készült, adott témát
vagy tárgyat propagáló információhordozó az I. vh. idején”.¹*

A világháború százéves évfordulója apropóján számtalan könyv, tanulmány, cikk, blog-bejegyzés, kiállítás, film készült a háborús propagandáról. Mindez köszönhető talán a hadi és politikai események alapos feldolgozásának és kimerítésének, különböző szellemi áramlatoknak, mindenesetre az érdeklődés eddig kevésbé vagy egyáltalán nem kutatót témák felé fordult. Elég, ha csak a mikrotörténetre, a hátszág beható vizsgálatára vagy az egykori gyarmatok és azok lakosainak kutatására gondolunk.

Jelen tanulmány is – bár szigorúan a frontvonalról szól – próbál más irányból közelíteni a háborús eseményekhez. Érdekes megjegyezni, hogy a korabeli propaganda bemutatása napjainkban inkább a hátszagra, a polgári lakosság meggyőzésére koncentrált. Ennek számos oka van: egyrészt ez az anyag sokkal látványosabb, gondoljunk csak a grafikus plakátokra, képeslapokra, fényképes albumokra, különböző használati és dísz tárgyakra, játékokra, másrészt a fronton leszórt anyag – amellett, hogy általában kicsi és jórészt szöveges – sokszor sérült, nagyrészt megsemmisült és gyakran nehezen olvasható és értelmezhető. Ezekre a helyesírási és stilisztikai problémákra később kitérünk, de maga a propagandával foglalkozó szakirodalom is inkább a röplapok terjesztésére, annak technikájára koncentrált, kevésbé tartalmukra, üzenetükre. Azt is meg kell említenünk, hogy nemcsak a háború után, de napjainkban is előfordul, hogy igen nagy pszichológiai jelentőséget tulajdonítanak a fronton – különösen az olasz hadszíntéren az utolsó hónapokban – leszórt röplapoknak.

Mivel a fronton harcoló hadsereg (de valójában a hátszág is) a cenzúrának köszönhetően csak szűkös és manipulált információhoz jutott a hadiesemények valódi állását illetően, az ellenséges propaganda megpróbálta neki kedvező módon „felnyitni a katonák szemét”. A korabeli technika már nemcsak a tömeges sokszorosítást tette lehetővé irdatlan mennyiségben, de az írott szó mellett más eszközök bevetését is. Mint ahogy a kortársak írták, „a propaganda működésének egyik főiránya az volt, hogy a monarchia hadseregében szolgáló olaszokat, később pedig a cseheket és szlávokat is szökésre csábítsa. Ezt, mint más frontokon is, nem csupán röpiratokkal és pénzzel, hanem gyakran gramofonlemezekkel is végezte.”² Mindezt kiegészítette a képi anyag, amely nemcsak grafikákat, festményeket, de fényképeket is felhasznált a valóság manipulálására.

¹ RÁKÓCZY 2000. 599.

² PILCH 1937. 235.

Visszatérve a röplapokra, terjesztésüket igen sokféleképpen és ötletesen oldották meg, így kézzel szórva, az ellenség szögesdrót akadályaira aggatva, vagy éppen íjjal átlőve az ellenséges állásokba. Később, 1918 elején már aknavetőkből egyfajta propaganda gránátokat lőttek ki a nyugati front mindkét oldalán, jelentősen megnövelve a művelet hatékonyságát. A hátszágba is próbálták minden lehetséges módon becsempészni a különböző sajtótermékeket, amely szigorúbb ellenőrzéshez és a különböző újságok, térképek, képeslapok terjesztésének korlátozásához vagy épp betiltásához vezetett. A röplapok célba juttatásának egyik leghatékonyabb módja a léggömb vagy repülőgép felhasználása, bár hozzá kell tennünk, hogy mindezek rendkívül időjárásfüggőek voltak, és egy-egy hirtelen szélirányváltozás meglepő eredményekre vezethetett.³

A háború után mintegy két évtizeddel publikált *A hírszerzés és kémkedés története* című többkötetes mű vonatkozó fejezete igen részletes, bár meglehetősen elfogult képet ad a háborús propaganda különböző technikai és lélektani megoldásairól. A röplapok terjesztését is hosszan tárgyalja: „A hadviselő országokban már a háború első napjaiban felmerült az a terv, hogy a repülőgépet is a propaganda szolgálatába kell állítani. Ez a gondolat egészen természetes volt, a technikai haladásnak és a sajtónak mai fejlettsége mellett. És csakugyan már a háború első napjaiban történtek kísérletezések és különösen az antant vette igénybe egyre nagyobb mértékben a repülőgépet, hogy róla propagandairatokat dobáljon le az ellenséges állásokba. Érdekes, hogy bár a propagandának ez az eszköze már a háború első napjaiban szerepel, csak a háború utolsó hónapjaiban vált a használata egészen általánossá, csak a háború legvégén ontotta ezer és milliószámra azokat a röplapokat, amelyekkel a német hadsereget valósággal elárasztotta.”⁴

A mű, akárcsak a két világháború között született hasonló tematikájú értekezések, elsősorban a nyugati frontra koncentrál, és a központi hatalmakat túlságosan naivnak és felkészületlennek állítja be. Igaz, megemlíti különböző repülőgépes magánakciókat német

1. kép – „Gyerünk előre, ahogy a fenyegetőző angol parancsolja!” Az osztrák–magyar plakát szerint ilyen szövetségesek mellett nincs is szükség ellenségre.

³ DEMM 2017. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_and_abroad (2018.02.20.)

⁴ PILCH 1937. 144.

oldalon is, valamint a megszállt Charleville–Mézière-ben 1914 novemberétől nyomott francia nyelvű német propagandaújság, a *La Gazette des Ardennes* légi terjesztését, de írója szerint mindez eltörpül a győztes antanthatalmak machinációi mellett. Az első világháborúra egyébként jellemző volt az új technikai eszközök harc közbeni „tesztelése” és a különböző irányító szervek folyamatos ki- és átalakítása, amelyet az újabb kihívások követeltek meg: *„A francia és a német parancsnokságok egységes felsőbb szervezés és parancs nélkül is elkecsereedett röplap-háborút folytattak egymással. Elérkezett az ideje, hogy mind a két hadvezetőség rendet teremtsen ezen a téren. 1915-ben Franciaország megteremtette a »Service de la propagande aérienne«-t, amely a hadügyminisztérium vezetése alatt működött és így központi irányítás alatt folyt most már a propagandaanyag megszerzése és terjesztése. Mindazonáltal a háború első éveiben oly nagy szükség volt a repülőgépekre a harcban, hogy propagandacélokra nem igen lehetett rendelkezésre bocsátani őket; így tehát a röplapok ledobálása ebben az időben még meglehetősen kis mértékben folyt. Említettük már, hogy 1917-ben meglehetősen nagy arányokat öltött már az antant propaganda, de igazi és teljes kifejlődését csak 1918-ban érte el. Ebben az évben csak egy német hadsereg területén átlagban havi 1385 darab ellenséges röplapot dobta le. Csakhogy 1918-ban már nem csupán a repülőgépet használták propagandacélokra, hanem ebben az időben egyéb és hatásosabb technikai eszközöket is alkalmaztak. A repülőgépnek voltak ugyanolyan előnyei, amelyeket semmi más eszköz nem pótolhatott: rengeteg mennyiségű röplapot vihettek magukkal, és teljes biztossággal dobhatták le ott, ahol akarták és ezen felül nagy távolságokra eljuthattak és tudjuk, hogy Berlin és Bécs felett is dobáltak le röplapokat, Bécs fölött különösen Gabriele D’Annunzio, az olaszok háborúba lépése után. Az angolok még 1918-ban is többnyire a repülőgépet használták.”*⁵

Az olasz és osztrák–magyar viszonylatban a csúcspont mindenképpen a fentebb is említett D’Annunzio⁶ olasz költő vállalkozása volt, amikor 1918. augusztus 9-én Bécs fölé repülve röplapokkal szórta tele a császárvárost. Minderről a tanulmány végén kicsit bővebben is szót ejtünk.

Az itt bemutatásra kerülő anyag az Országos Széchényi Könyvtár egykori, első világháborús gyűjteményében található. A gyűjtés igen korán, már 1914 szeptemberében elkezdődött, célja a példátlan méretű (és akkor még megismételhetetlennek tartott) háború dokumentálása volt. Ennek érdekében megkeresték a hivatalos szerveket és nyomdákat, hogy küldjenek be minden, a hadügyekkel kapcsolatos nyomtatványt. A könyvtárba beérkező kötelezpéldányokat is átsorolták, ha úgy látták jónak, emellett komoly összegeket fordítottak a vásárlásra is mind külföldi megbízottak (követek, üzletemberek, művészek), mind antikváriumok és könyvkereskedők útján. Az újságokban időről időre több felhívást tettek közzé, melyekben felszólították az olvasókat is az ajándékozásra. A gyűjtemény ennek köszönhetően nemcsak mennyiségében gyarapodott látványosan, hanem összetételében, az anyag sokszínűségében is. A különböző sajtótermékek, így a könyvek, folyóiratok, kisnyomtatványok, plakátok, térképek, úrlapok, bélyegek, játékok mellett nagyszámú kéziratos (naplók, levelek, lírai és prózai művek) és tárgyi (faragványok, kitüntetések, jelvények, grafikák, rajzok) anyagok érkeztek be.

A gyűjtés egészen 1922-ig tartott, sőt, a duplumok cseréje során egészen 1924-ig gyarapodott a kollekció. Később mindent szétosztottak a törzs-, periodika- és különgyűjte-

⁵ PILCH 1937. 147–148.

⁶ Gabriele d’Annunzio (1863–1938) író, költő, publicista, katona, Olaszország hadba lépésének lelkes támogatója.

mények között, de jelentős részük továbbra is a Plakát- és Kisnyomtatványtárban maradt. Az anyag feldolgozása ma is tart.

Az első világháborús gyűjtemény rendezett részében, a plakáttárban található egy doboz I. vh. 1914–1918 *Repülőgépről ledobott propaganda röplapok* felirattal, amelyben gyakorlatilag a háború minden európai frontvonaláról találhatóak röplapok. Az olasz frontról mintegy 87 különböző nyomtatványt találhatunk itt, amelynek túlnyomó többsége olasz kiadású. Jelen tanulmány ebből az anyagból válogat, helyszűke miatt a legjellemzőbb formájú és üzenetű példányokat bemutatva.

A gyűjteményben található röplapok megoszlása sok szempontból sajátos, amely valószínűleg a beküldőknek is köszönhető. 1915-től 1916 nyaráig kizárólag osztrák–magyar nyomtatásokat találunk, majd mindez teljesen megfordul, és egészen 1918 őszéig túlnyomórészt az olasz anyag dominál. Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé minden egyes röplap bemutatását, de mindez nem is cél, hiszen nem egy katalógust kívánunk készíteni, hanem inkább az anyag egyfajta tematikus csoportosítását szeretnénk megpróbálni, és kiemelve a jellemző tartalmi részeket a különböző álláspontokat és érvrendszereket ütköztetni. Mindenekelőtt érdemes elidőzni kicsit a nyelvi nehézségeknél, pontosabban a nyelvtani és nyomdahibáknál. Külön tanulmányra lenne érdemes a fordítás módszere, a szöveg összeállítása és kinyomtatása, már csak az egykor leszórt anyag tömegessége miatt is. Az egyik legszembeütőbb hiba nem is helyesírási, inkább stilisztikai. Természetesen a háború előrehaladtával sokat javult a helyzet, talán magyar hadifoglyok közreműködése miatt is. Kezdetben azonban sokszor úgy tűnik, az olasz szöveg tükörfordítását kapjuk, magyartalan szóhasználattal és fordulatokkal egy a nyelvet kevésbé vagy egyáltalán nem ismerő fordító tolmácsolásában. Ez a probléma nem csak a magyar nyelvű szövegeknél létezik, ugyanez a helyzet a többi (szláv, román, német) nyelvekkel is. Konkrét példával is szolgálhatunk: egy 1916 szeptemberében összegyűjtött „*Magyar katonák!*” kezdetű nyomat a román betörésről, valamint angol-francia sikerekről tudósít. Hátoldala teljes egészében román nyelvű, már – egyébként nyelvi hibás – címében is („*Frați rumuni crestini*”) a román keresztény testvéreket szólítja meg.⁷ Felette kézírással: „*Az itt olvasható román nyelvű felszólításnak fogalmazása és helyesírása minden kétségen felül bizonyítja, hogy ezen szövegezés nem Romániában vagy Magyarországon hanem Olaszországban készült, még pedig a román grammatikát és helyesírást nem ismerő ember tollából. Sulica Szilárd, Budapest 1918. május 29.*”⁸

Egyúttal érdemes felhívni arra is a figyelmet, hogy igen kevés az egynyelvű (például magyar vagy román) röplap olasz oldalon, hiszen tudatosan építettek az Osztrák–Magyar Monarchia nyelvi-kulturális megosztottságára, és próbálták minden nemzetiségét saját nyelvén megszólítani. A másik oldalon ilyen probléma nem volt, ott az olasz nemzeten belüli belső társadalmi-politikai feszültségekre próbáltak apellálni. Mindezek után egyértelműnek tűnik, de érdemes kitérni a két oldal retorikájának különbségeire és egyezéseire. Az olaszoknak egy soknemzetiségű birodalom katonáit kellett befolyásolniuk (köztük olaszokat is) és főként az osztrákok, illetve a szövetséges németek ellen hangolniuk. A Monarchiának ilyen szempontból könnyebb dolga volt, mivel saját és ellensége lakosai felé is mindvégig közvetíthette a hármasszövetségből kilépő, „álnok, áruló” Olaszország

⁷ OSZK PKT I. vh. 28. 1916.09. „*Magyar katonák! Az orosz és román...*”

⁸ Sulica Szilárd (1884–1945) irodalomtörténész, romanista, egyetemi tanár. 1907-től a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa, igazgatóőr és a levéltári osztály igazgatója.

képét, és egy nemzet katonáit kellett meggyőznie a harc kilátástalanságáról. Ugyanebben rejlik a nehézség is, hiszen alternatív, illetve belső ellenséggként csak a szövetségeseket (a kalmárlelkületű, csupán üzleti érdekből harcoló és másokat ezért a vágóhídra küldő Anglia toposza visszatérő elem a német propagandában is), illetve az uralkodó osztályt, a politikusokat és a hadvezéreket állíthatták az egyszerű olasz katonával szembe.

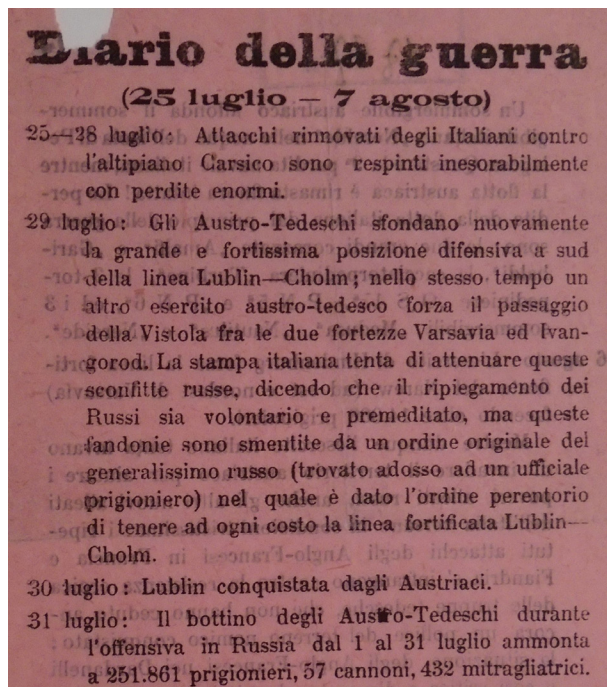
Most pedig térjünk rá az egyes témákra, konkrét példákkal alátámasztva. Mindkét oldalt külön tárgyaljuk, és bár gyakoriak az átfedések, mind az osztrák–magyar, mind az olasz oldalon más-más tematikák kaptak hangsúlyt. A hadikrónikák, a dezertőrök kifizetése vagy épp a grafikus nyomtatványok az osztrák oldalra jellemzőek, míg az olasz propaganda inkább a katonai felsőbbbséget, a hadifogság előnyeit és a közös '48-as múltat helyezte előtérbe.

Az osztrák–magyar oldalon

Hadikrónikák: a központi hatalmak propagandája kezdetben a gyors győzelmekre (főként nyugaton Belgium lerohanására) koncentrált. A hadiesemények egyoldalú bemutatásával, a kedvező statisztikai adatok felsorolásával a teljes harci fölényüket próbálták sulykolni. Mindez a lelki hadviselés szerves részét képezte, hiszen ahogy a kortársak írták: „*Az ügyes propaganda az ellenfél hibáit és veszteségeit nagyítja, a saját hibákat és veszteségeket pedig úgy hozza a lakosság tudomására, hogy lehetőleg szépíti, és mindig megédesíti valami kedvező adattal. Vigyázni kell arra, hogy a propaganda vezetője ne ártson saját államának azzal, hogy esetleg rémhírek terjesztésére alkalmas propagandaanyagot használ fel és vigyáznia kell arra is, hogy a tények sohase cáfolják meg a propagandahadjárat adatait, legalább is addig ne, ameddig a propaganda el nem érte kitűzött célját.*”⁹

Az első világháborús gyűjteményben számos, német szöveges plakát található, melyeket a megszállt Belgiumban és francia területeken ragasztottak ki, és különböző – hitelesnek tűnő – sajtóforrások alapján mutatták be a háború számukra kedvező állását. Mint azt majd láthatjuk, ugyanez a módszer olasz oldalon is megjelent, de győzelmeiket kevésbé rendszerezetten és kronologikusan mutatták be.

Részletek az 1915. júliusi hírekből: július 8-án az olasz 29. hadtest támadása Lucini mellett

2. kép – Részlet az 1915. július–augusztusi hadikrónikából. Csak a központi hatalmak győzelmeiről és az ellenség veszteségeiről olvashatunk.

⁹ PILCH 1937. 142.

meghiúsult, mintegy 600 holttest maradt a harcmezőn. Július 15–18. között az orosz fronton az olasz híresztelésekkel szemben nagy sikereket arattak az osztrák-német csapatok, egy hatalmas hadművelet során elérték a Visztulát, Varsó-Ivangorod vonalát. Ragusa ostrománál elsüllyedt a Garibaldi olasz cirkáló. Az osztrákok sikeres támadásokat intéztek olasz célpontok ellen az Adriai-tenger partvidékén.¹⁰

A következő röplap időrendben ott folytatja az események ismertetését, ahol az előző abbahagyta:¹¹ egy július 29-én, a Lublin-Cholm vonaltól délre megindított nagy, osztrák-német előretörés eredményeként Lublin elesett 30-án. A hadizsákmány 57 ágyú, 432 géppuska és 251.861 hadifogoly. A két oldalas röplap tovább ismerteti a hadi sikereket a keleti fronton, de talán ennél is érdekesebb az utolsó bekezdése, mely azt fejtegeti, hogy az olaszok hősie ellenállása feleslegesnek tűnik, amikor szövetségesei küszködnek mind a nyugati, mind a keleti fronton; a Dardanelláknál is reménytelen a francia-brit csapatok helyzete, a könnyű győzelemről pedig csak üres szólamokat csattogtat D'Annunzio, Sannino¹² és Salandra.¹³

Az utolsó, itt bemutatott lap már a következő év elején készült, Albánia elfoglalásának állomásait mutatja be 1916. január 22. és február 27. között.¹⁴ Ezek szerint az osztrák-magyar csapatok megállíthatatlanul nyomultak előre, elüldözve az olaszok szövetségését, Essad pasát,¹⁵ végül pedig elfoglalták Durazzo (Durrës) városát is, amelyet egy bizonyos Rerrero nevű olasz tábornok keményen védett, de kénytelen volt feladni, komoly hadizsákmányt hagyva hátra. Mindezt rendkívül tárgyilagosan, szűkszavúan közölték, hiszen a győzelem ténye önmagáért beszélt, saját veszteségeikről pedig értelemszerűen nem közöltek adatokat.

A hadifogság szépségei: mindkét oldalon kedvelt téma. Először is mindig megcáfolták azokat a rémhíreket, mely szerint bárki is bántalmazná a hadifoglyokat vagy lelőné a dezertőröket. Olasz részről a jó életkörülményeket helyezték előtérbe, míg az osztrák-magyar rölapokon a nyugodt hadifogolyélet mellett más elem is megjelent, mégpedig a pénzbeli juttatás az átvitt hadianyagokért. Lássunk erre két példát:

Már egy igen korai, 1915. júniusi nyomtatvány átállásra buzdítja az olasz katonákat, hiszen egykor osztrák szövetségeseek voltak, de az árulást az olaszok követték el, ami pedig erkölcsileg is erősen megkérdőjelezhető és Istennek sem tetsző dolog. A katonáknak nem kéne meghalniuk az „elvakult kormány” miatt, inkább otthon maradt szeretteikre kellene tekintettel lenniük és életben kellene maradniuk. A dezertőrök komplett árlistát kapnak az áthozott hadianyagért: 1 puská 10 koronát, 1 géppuska 500 koronát, 1 ágyú 2000 koronát, 1 repülő 2000 koronát, 1 ló 150 koronát ér, természetesen sértetlen állapotban.¹⁶

Több mint fél évvel később, 1916 februárjában szórták szét a következő rölapot, mely eloszlatja a dezertálás körüli félreértéseket és aggodalmakat, és azonnali átállásra

¹⁰ OSZK PKT I. vh. 28. 1915.07. „*Diario della guerra (dal 8–27. luglio 1915)*”

¹¹ OSZK PKT I. vh. 28. 1915.08. „*Diario della guerra (25 luglio – 7 agosto)*”

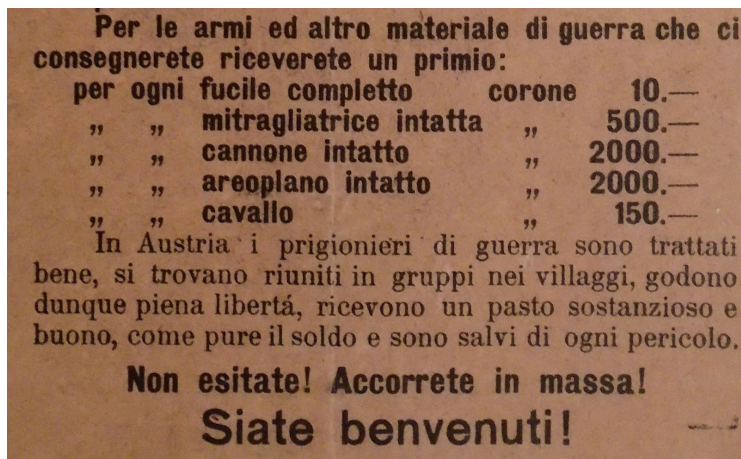
¹² Sidney Constantino Sonnino (1847–1922) olasz politikus, publicista, 1915-ben külügyminiszterként az ország háborúba lépését készítette elő.

¹³ Antonio Salandra (1853–1931) Olaszország akkori miniszterelnöke és belügyminisztere.

¹⁴ OSZK PKT I. vh. 28. 1916.02. „*Gli ultimi avvenimenti in Albania*”

¹⁵ Esat Toptani pasa (1863–1920) 1914. október 5-én szerb támogatással bevonult Tiranába, és miniszterelnöknek nevezte ki magát.

¹⁶ OSZK PKT I. vh. 28. 1915.06. „*Soldati Italiani!*”

3. kép – Az 1915 júniusában ledobott röplapok egyike, az áthozott hadfelszerelés áraival. Felszólították az olasz katonákat a tömeges dezertálásra, hiszen „szívesen várják” őket a túloldalon.

bajonettet, majd ezeket mutassák fel békés szándékuk jeleként.¹⁸ Más kérdés, hogy ennek mennyi volt a realitása a fronton, ellenséges tűz alatt.

Képzőművészeti anyag: külön kategóriába tartoznak a fronton ledobott grafikus plakátok mind formájuk, mind mondanivalójuk alapján. A gyűjteményben fellelhető anyag mindegyike 1918-as datálású. Ezek általában gúnyrajzok, melyek a szövetségeseket vagy a háború hangadóit vették célba. Több grafika ábrázolja a csupán üzleti érdekből harcoló briteket, akik sajátjaik helyett másokat küldenek a tűzvonalba, sőt, az egyik képen katonák tömegét lapátolják a háború jelképes gőzgépébe. A háború pártolói közül Gabriele D’Annunzio is szerepel egy karikatúrán, hangzatos beszédeinek eredményén, halott katonák gúláján szónokolva. Az anyag természete miatt célszerűbbnek tűnik vizuális bemutatása is, ezért a tanulmány illusztrációi között helyeztük el őket.

4. kép – „Nincs nagyobb fájdalom, mint a nyomor napjaiban az elmúlt szép időkre gondolni.”

¹⁷ Luigi Cadorna (1850–1928) az olasz csapatok főparancsnoka.

¹⁸ OSZK PKT I. vh. 28. 1916.02. „Soldati Italiani!”

Az olasz oldalon

Hadi győzelmek, katonai potenciál: az olasz propaganda is szívesen kérkedett saját vagy épp szövetségesei győzelmeivel, de ugyanilyen hangsúlyt kapott erőforrásaik kimeríthetetlenlensége, hadseregük és hátországuk kiváló ellátottsága, szemben az ellenség nélkülözésével.

Egy 1916 áprilisában begyűjtött röplap szerint a katonai vezetők erősen kozmetikázzák az osztrák győzelmeket, hiszen azok valójában vereségek. *„Olaszország egész télen át a rendelkezésére álló bő ember anyagával új, számos és fiatal erőket készített a legnagyobb és rémitő háborújára, amely a jó idősakkal fog kezdeni.”* A tavaszi hadjárat is sikertörténet volt az olaszok számára, márciusban győzelmeket arattak Krajnában, és bár Görznél valóban fel kellett adniuk néhány állást, de hamarosan visszafoglalták őket. Március 27-én pedig a támadó osztrák–magyar repülőket, melyek a hidakat akarták bombázni, ágyúikkal, géppuskáikkal és kézi fegyverekkel sikeresen visszaverték, sőt, négyet le is lőttek.¹⁹ 1916 nyarán pedig valódi sikerekről adhattak hírt az orosz Bruszilov-offenzíva²⁰ kapcsán: *„Galicziában az oroszok vitézül nyomultak előre, foglyul ejtve 170 000 osztrák-magyar katonát. És elfoglalva Cernovitz Bucovina székvárosát. 1916. Junius 19.”*²¹

A sikeres, orosz előrenyomulásról mindvégig lelkesen értesítették a „megtévesztett” ellenséges katonákat, sőt, időnként mesterségesen különválasztották őket az osztrákoktól, mintha nem egy hadsereghez tartoztak volna. Ezt láthatjuk egy júliusi röplapon is, amely szerint az osztrákok elhallgatják *„saját balsorsukat”*, azaz hogy Dél-Tirolban mintegy 100.000 fős veszteséget szenvedtek az olasz állások sikertelen támadása közben, de ugyanígy a keleti fronton is, köszönhetően az orosz áttörésnek a *„Pripet partjai és a román határ között”*. Itt 60.000 osztrák katona esett fogságba, és rengeteg ágyú és lőszer került orosz kézbe.²²

Előrehaladva az időben, egyre hangsúlyosabb lesz a szövetséges amerikai haderő epikus méretűre nagyítása, illetve az ellenség nélkülözéseinek taglalása. Álljon itt egy összehasonlítás a fejadagokról 1918 márciusából: *„Osztrák-magyar katonának a mindennapi porciója a rajvonalon Március 12-én 1918. Hus (a legtöbbszőr lóhus) 160 gr. - kenyér (csakis tiszta kukoricából) 400 gr. (egy felkenyér) - Bor 1/20 l hetenként - kávé «orosz» csak fél sajka - Rum minden tizedik napban egy kicsi kanál (háromszor honaponként). Az olasz katonának a mindennapi porciója a rajvonalon Március 12-én 1918. Oekorhus 350 gr. - Makaroni vagy rizs 150 gr. - 1 Fehér jó kenyér 750 gr. - Pityoka vagy más száradt zöldség 150 gr. - Puró 150 gr. - Zöldség - Kávé 20 gr. - cukor 30 gr. - bor 1/4 l.”* A hegyi csapatok ezen felül még konyakot, meleg bort, csokoládét, aszalt gyümölcsöt, sőt, dupla kávéporciót kapnak.²³ Mindez cseh, román és horvát nyelven is szerepel a röplapon.

A hátország szorongatott helyzete: az olasz propaganda a fentebb bemutatott nehézségek mellett előszeretettel hívta fel a figyelmet a központi hatalmak hátországának vélt vagy valós szenvedéseire, amit a hadigazdaság mellett politikai feszültségek is fokoztak. Egy 1917-re datált magyar, olasz, német, cseh, román, lengyel és horvát nyelvű nyomat, mint már korábban oly sokszor, feltette a kérdést: miért harcolnak a katonák? A németek az

19 OSZK PKT I. vh. 28. 1916.04. „Magyarország és Ausztria Katonáihoz!”

20 Bruszilov-offenzíva: az orosz hadsereg 1916. június 4-én indított, sikeres, támadó hadművelete.

21 OSZK PKT I. vh. 28. 1916.06.19. „Galicziában az oroszok...”

22 OSZK PKT I. vh. 28. 1916.07. „Az osztrák paráncsnokság...”

23 OSZK PKT I. vh. 28. 1918.03. „Osztrák katonák!”

osztrák arisztokraták és a bürokrácia rabjai, így biztos, hogy nem a hazájukért küzdenek. „Családaitok most már évek óta nem tudják mi egy étellel takarva, asztal és egy, éhesség nélküli nap.”²⁴ Egy másik, ugyanezen év áprilisában összeszedett röplap szerint a politikai feszültségek és a háború valódi okozója a Tisza-kormány. „Az ellenzéki pártnak a Tisza-féle zsarnokság soha se tetszett sőt azt mindig megbélyegezte mint a legigazibb háború - okozóját. Jelenleg az ellenzék az általános választójogot követeli, és a Tisza-kormány erre úgy felelt hogy a képviselőházat elnapolta.” Ez általános felháborodáshoz vezetett az országban.²⁵

A háború utolsó évében olasz részről egyre gyakrabban hivatkoztak magyar sajtótermékekre (például *Az Újság*, *Az Est*), sőt, újsághoz hasonló, hasábokra szedett szövegeket közöltek. Kiváló példa erre a sokatmondó című, *Háború és Éhség* címet viselő kétoldalas és kizárólag magyar nyelvű röplap, amely apokaliptikus képet fest a Monarchia helyzetéről. Mindezt „hiteles” források, így egy Svájcba hazatért, házi alkalmazott nő élménybeszámolója alapján (a „cikk” címe: *Hogyan élnek Bécsben*). Egy jellemző sorral tudjuk bemutatni az írás hangvitelét: „Nők és gyermekek hullanak miként a legyek.” Minden házban van halott, de a cseheknél is éhínség van, a katonák lóhúst kénytelenek enni. Egy másik cikk a fejedelmeket részletezte a „bécsi lapok” alapján. A *Tiltakozások és rendszabályok* című írás alapján nő az elégedetlenség Prágában, Nyugat-Galíciában is drágul minden, külön kitérnek az egyes alapvető árucikkek áremelkedésére is. Dúl a cserekereskedelem, egy drámai „tudósítás” szerint pedig egy nő eladta egyetlen ingét 15 kg burgonyáért, hogy éhező gyerekeit mentse (*Az éhség epizódjai*). Az alsóbb rétegek szenvedései mellett maga a gazdaság is válságban van, ahogy *Az osztrák pénz- valuta esése* cím is sugallja.²⁶

A hadifogság előnyei: Az osztrák-magyar résznél már tárgyalt tematika itt is megjelent, jelen röplap a magyar mellett olasz, német, cseh, román, lengyel és horvát nyelven próbálta átcsábítani a katonákat: „Az osztrák-magyar foglyok Olaszországban nyugalmas táborokban élnek és naponta kapnak fehér kenyeret és húst mert olaszországban bőségben van mindenünk.” Emellett dolgozhatnak is, amivel napi 3-4 lírát kereshetnek, és biztonságban várhatják a háború végét és hazatértüket.²⁷

5. kép – Szappanosztás a hatalmas készletekből és kedélyes kártyacsata távol a csatazajtól. Békés hadifogolyélet az olasz fotók szerint.

²⁴ OSZK PKT I. vh. 28. 1917. k. „Osztrákok!”

²⁵ OSZK PKT I. vh. 28. 1917.04. „Magyar katonák! Már régóta...”

²⁶ OSZK PKT I. vh. 28. 1918.07. „Háború és Éhség”

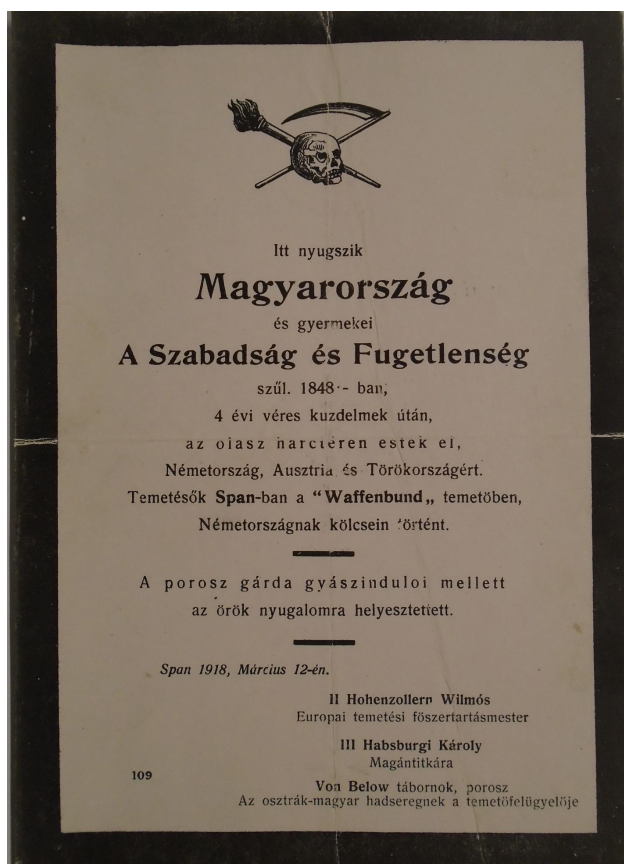
²⁷ OSZK PKT I. vh. 28. é.n. „Magyar katonák!”

Ennél is szemléletesebb az az 1916 májusában ledobott, leporellószerűen összehajtogatott fényképsorozat, amely egy idilli, olasz hadifogolytábor mindennapjait mutatja be öt nyelven feliratozva. Látható rajtuk többek között egy-egy jókora szappan-, pokróc- és kenyérhalom, tágas barakkok és egy meglepően üres gyengélkedő – egy beteggel és számos ápolóval, orvossal. A rövid szöveges ismertető szerint a hadifoglyok életénél nincs is jobb, hiszen békében, vidám evés-ivás közepette várhatják ki a háború végét, ráadásul „*Olaszországban a foglyok nem dolgoznak, mert munka erőre nincs szükségünk.*”²⁸

A közös '48-as múlt: ez a sajátos téma csak az olasz nyomtatványokban szerepelt, a közös forradalmi múltra hivatkozva egyben osztrák és német szövetségeseik ellen szerették volna fordítani a magyar katonákat. A piavei csata után, 1918 júliusában leszórt, kétoldalas röplap ezzel a kérdéssel indít: „*Nem emlékeztek azon időkre amikor Magyarország és Olaszország testvéreknek nevezték egy mást, és egy közös szabadságért küzdöttek?*” Most pedig porosz érdekekért halnak meg, a Piave melletti százezer fős veszteség nagy része is magyar volt. Mindezt hosszú idézetekkel támasztják alá a magyar sajtóból, így a független *Az Eszből* és „Tisza István lapjából”, a konzervatív liberális *Az Újságból*.²⁹ A következő hónapban még drámaibban fogalmaztak: „*A nagy magyar egyetlen életben maradt fia, Kossuth Tivadar, Milanóban szivrepedésben halt meg. Életében*

soha nem volt nyugalma és gyakran belső barátaival arról panaszkodott hogy a Magyar nemzet a gyülölt osztrák érdekében való küzdelmében egyenesen neki ment saját romlásának.”³⁰

Összegezve az eddig látottakat elmondhatjuk, hogy a számos találkozási pont, közös metódus mellett jelentős eltérések is tapasztalhatók mind tartalmi, mind formai szempontból a két hadviselő félnél. Fontos érv volt mindkét oldalon a harc hiábavalósága: az egyszerű embernek nem áll érdekében testi épségét vagy épp életét áldozni egy szűk, vezető réteg – legyen az akár más nemzetiségű, akár más társadalmi rangú – érdekei és

6. kép – A magyar szabadság gyászjelentése.

²⁸ OSZK PKT I. vh. 28. 1916.05. „*Magyar-osztrák katonák!*”

²⁹ OSZK PKT I. vh. 28. 1918.07. „*Magyar katonák!*”

³⁰ OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08. „*Magyar bakák!*”

„örültsége” miatt. A kilátástalan helyzet feloldására a barátságos barakkok képeit festették fel mind szóban, mind a hadifogság bőségéről szóló fényképekkel, alternatívát nyújtva a hegyi harcállásokkal, a repkedő golyókkal és srapnelekkel szemben. A pusztai fizikai biztonság, a húsba vágó kérdések mellett mindkét oldalon próbáltak kulturális kapcsolatot is keresni egyrészt a közös múltra, másrészt az ezredéves olasz kultúrára hivatkozva.

Végezetül essék néhány szó Gabriele D’Annunzio Bécs feletti akciójáról is (*Volo su Vienna*), amelyet többedmagával 1918. augusztus 9-én hajtott végre. A költő és publicista, aki mindvégig Olaszország háborús részvételét támogatta, 1915 augusztusában már Trieszt és Trento felett szórt le röplapokat, majd később ugyanabban az évben már felmerült benne Bécs bombázásának ötlete is. A repüléstechnika akkori szintje miatt először különböző aerodinamikai és üzemanyag-ellátási problémákat kellett leküzdeni egy ilyen távoli célpont eléréséhez, de 1917 szeptemberében D’Annunzio már sikeres, kilenc órás tesztrepülést hajtott végre Olaszország felett. Ekkori szándéka szerint Schönbrunn bombázta volna le, míg Bécs lakosságát röplapokkal árasztja el. Terveire 1918 nyarán bólintott rá a katonai vezetés, miután februárban létrehozták a 87. repülőszázadot speciális, mélyen a harcállások mögötti célpontok támadására.³¹ Mivel magának D’Annunzionak nem volt pilótaengedélye, ezért végül ő egy kétüléses géppel repült. Az első kísérlet augusztus 2-án a nagy köd miatt hiúsult meg, a második augusztus 8-án az erős ellenszél miatt szakadt meg. Másnap viszont kedvező időjárási feltételek mellett sikeresen végrehajtották küldetésüket, amelyet természetesen fényes győzelemként ünnepeltek Olaszországban.³²

Ez a repülés jól dokumentált esemény, számos cikkben, tanulmányban feldolgozták, mi most szintén az első világháborús gyűjteményben található, erről szóló, legépzelt jelentéseket szeretnénk bemutatni, némi plusz információval gazdagítva a történetet. Az első ilyen dokumentum egy részben német nyelvű telefonjelentés, amely a sajtóbizottságnak, a cenzúrának szól. Fordítása: *„Az olasz repülőkről augusztus 9-én Bécs felett ledobott röplapokról megjelent egy hivatalos közlemény, melyben szerepel az egyik röplap szövege is. A röplap szövege önmagában nem szerepelhet, csak a közleménnyel együtt vagy a hasonló közleményekkel és vitákkal összefüggésben. A többi szórólap szövegét nem szabad nyilvánosságra hozni. Ezen túl az életben lévő cenzúrázási szabályoknak megfelelően kell eljárni. Az újságokat értesíteni.”*³³ Még ugyanezen a napon egy második, részletesebb telefonjelentést is küldött a honvédelmi miniszternek és Tabajdy államtitkárnak³⁴ Barkóczy alezredes:³⁵ *„Ma délelőtt 9 óra tájban Bécs fölött 6 olasz repülő jelent meg és röpiratokat dobott le. Az olasz repülők úgy érték el Bécset, hogy utjukról, senki tudomással nem bírt. Az első és második repülő védelmi vonalat / a régi olasz határ – illetve Karinthia, Krajna, Stajer határ/ átrepülték a nélkül, hogy a megfigyelő örök őket észrevették volna. Reggel hét óra tájban St. Veit an der Glan-ban gyanusnak találták ugyan, hogy ott 6 repülő átrepült, de arra, hogy ezek Bécsbe igyekeznének, senki sem gondolt és napirendre tértek a látottak fölött. Bécs környékén, a Schafberg-en és a Rosenhügl-en felállított ütegek parancsnokai jelentették, hogy látták ugyan a repülőket, de*

31 CORNWALL 2000. 369.

32 VOLO SU VIENNA – https://it.wikipedia.org/wiki/Volo_su_Vienna [2018.02.01.]

33 OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08.09. „*Telefonjelentés*”

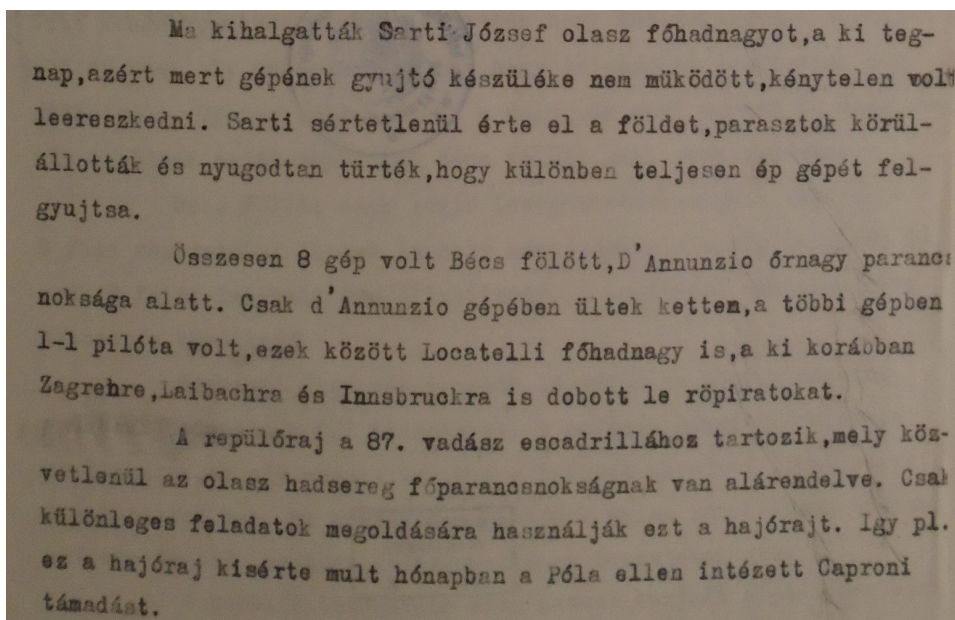
34 Tabajdy Kálmán vezérőrnagy, hadügyi államtitkár.

35 Barkóczy-Klopsch Béla alezredes, összekötőtiszt a bécsi Kriegsüberwachungsamt-nál (Hadfelügyeleti Hivatal).

*ezek olyan magasan repültek, hogy jelzésüket nem tudták megállapítani. Gyanus volt előttük a dolog, de mert máskor is elég sűrűn repülnek saját repülőink Bécs fölött, napi rendre tértek.*³⁶

Már maga a tény, hogy számos ellenséges repülő jelent meg a birodalom szívében, mindenféle előzmény, riadóztatás nélkül is kisebb sokkot okozott katonai és politikai körökben. A hazatérő repülők közül a kényszerleszállást végrehajtó is géphiba miatt volt kénytelen landolni az osztrák Schwarzgau mellett, bár a fenti jelentés szerint „lángolva zuhant le”. A ledobott háromféle röplapból (ekkor még ez a szám is bizonytalan) csak egyet ismertettek hivatalosan: „A röpiratokból 1-1 példányt elő fogok terjeszteni, de eddig sem a hadügyministeriumnak sem a Polizeidirektionnak nincs 1-1 példánynál többje. Ujsághireket illetően a Kriegspressequartier fog közleményt tenni, mely mintegy ki fogja menteni azt a véletlent, hogy 100 kilométereket átrepülve, meglepetés-szerűleg jelenhettek meg Bécs fölött az olaszok.”³⁷

Az akció során egyébként valóban háromféle röplapot dobtak le, amelyekből egy kizárólag olasz, míg a másik kettő német nyelvű volt. Az olasz nyelvű trikolór röplapot természetesen maga D’Annunzio fogalmazta meg, de nem fordította le német nyelvre, ezekből 50.000 példányt szórtak le. A német nyelvűeket Ugo Ojetti³⁸ írta és fordította le, ebből 350.000-et dobtak a városra.³⁹

7. kép – Részlet az elfogott olasz pilóta vallomásából. A gépe valóban lángolt, csak nem a levegőben.

A polgári lakosság magatartása is hagyott némi kívánnivalót maga után, hiszen, ahogy az több forrásból is kitűnik, ahelyett, hogy az előírásoknak megfelelően fedezékbe vonultak volna, mindenki inkább az utcákra tódult a különleges látványosság miatt. Korabeli források szerint az emberek nemcsak az utcán, de erkélyeken, sőt, a háztetőkön gyülekez-

³⁶ OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08.09. „Telefonjelentés”

³⁷ OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08.09. „Telefonjelentés”

³⁸ Ugo Ojetti (1871–1946) olasz író, kritikus, publicista.

³⁹ VOLO SU VIENNA – https://it.wikipedia.org/wiki/Volo_su_Vienna [2018.02.01.]

tek, és onnan figyelték az eseményeket.⁴⁰ Pedig, ahogy azt számos korabeli hirdetemény is megállapította, a kor technikai fejlettsége megkövetelte a légvédelmi intézkedéseket is. Érdeemes röviden kitérni ezekre a szöveges plakátokra, hiszen egy újfajta hadviselés előhírnökei, ami a következő világégésben teljesedett ki. Álljon itt példaként néhány részlet egy 1917. március 12-i hirdeteményből Székesfehérvárról:

„Tanácsok:

(...)

2. Szabadban, háztetőkön, erkélyeken, valamint ablakoknál tartózkodni veszéllyel jár. Szabadban tartózkodók kapubejárások alatt keressenek fedezéket. Ha ily fedezéket elérni nem lehet, legjobb a földre feküdni.

3. Tanácsos a felsőbb emeletekről az alsóbbakra lemenni. Egynél több emeletű épületekben nem szükséges a pinczékbe lehuzódni. (...)

Rendelkezések:

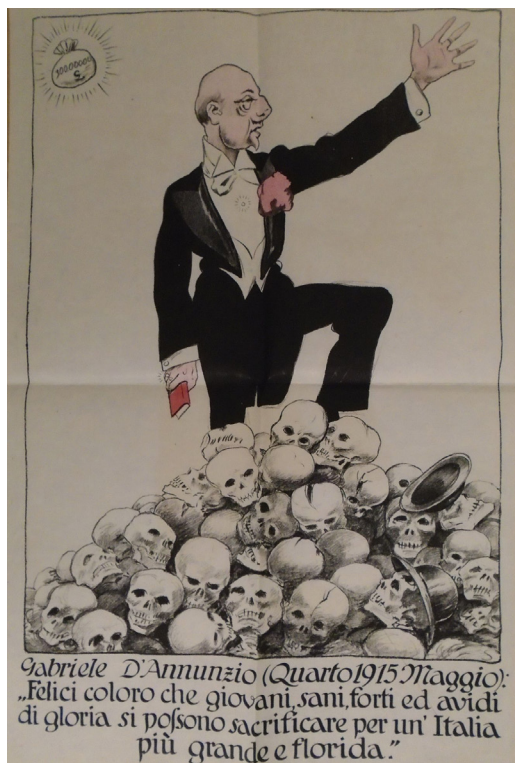
1. Utcákon, tereken gyülekezni feltétlenül tilos.

2. Kapubejárások esti 8 óráig úgy tartandók nyitva, hogy bárki részére azonnal hozzáférhetők legyenek. Védelmet keresők bebocsátandók. (...)

3. A repülőkészültség tartama alatt a kocsiközlekedés beszüntetendő.”⁴¹

Az eseményt egyébként nem sokkal később olasz részről is megerősítették, többek között egy röplapon: „Austria-Magyarország Katonái! Augustus 9-én reggeli 9 ls 1/2 orakkor nyolcz repölőgép repült Bécs fölött. A repülő osztag, mely a velencei »Serenissima« nevet viseli s repülői szárnya-in a S. Márk Oroszlánja van festve a költő és örnagy: Gabriele D’Annunzio parancsnoksága alatt állott. A mi vakmerőink 800 méternél alacsonyabbra szálltak le a város fölé, sok ezer röpiratot szortak széjjel.”⁴² Az egyoldalas szöveg ugyanazt taglalja, mint amit az elfogott olasz pilóta is mondott; ledobhattak volna bombákat is, sőt, az osztrák–magyar repülők pusztításaira gondolva erős volt a kísértés, de így övék az erkölcsi győzelem. Emellett rettegésben tarthatják a császárvárost, hiszen bármikor visszatérhetnek.

Az első világháború elvesztése után a központi hatalmak katonai vezetői igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az antant propagandájának. A két világháború közti

8. kép – Gabriele D’Annunzio (Quarto 1915 Maggio): „Boldog, aki fiatal, egészséges, erős és képes az önfeláldozásra is egy nagyobb és virágzó Olaszorszáért.”

⁴⁰ CORNWALL 2000. 370.

⁴¹ OSZK PKT I. vh. Székesfehérvár 1917.03.12.

⁴² OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08. „Austria-Magyarország Katonái”

szakirodalom időnként odáig ment, hogy egyrészt kimondta az angol, amerikai és francia propaganda hegemoniáját, szemben a „későn ébredő” és „becsületesen játszó” német próbálkozásokkal, másrészt a vereséget is ezek számlájára írták. Mára sokat finomodott ez a kép, hiszen egy háború, főleg egy ilyen anyagcsata nem elsősorban szellemi, hanem gazdasági szinten zajlik, a blokáddal körülzárt, gyarmataikat elvesztő központi hatalmak kimerülése pedig az idő előrehaladtával a megfelelő lelki ráhatás nélkül is várható volt.

Annyit érdemes leszögeznünk, hogy ha nem is ez a háború volt a propaganda bölcsője (gondoljunk csak a kora újkori nyomtatványokra az ellenség vélt vagy valós túlkapásairól), az új eszközök, a sajtó és ezzel együtt az olvasni tudók relatíve nagy száma teljesen új távlatokat nyitottak a tömegek véleményének formálásában. Ennek szerves részei voltak a bemutatott rölapok is, melyek a kezdeti magánakciók és kísérletezések után a világháború végére jól szervezett, tervszerűen végrehajtott eszközzé váltak. De nem csupán a szellemi hadviselés egy új csatornáját, technikai megoldását, hanem egy új fegyvernem megszületését is láthatjuk, mely évtizedekkel később már szinte önmagában is el tudta dönteni egy-egy konfliktus sorsát.

KÉPJEGYZÉK

1. kép „*Gyerünk előre, ahogy a fenyegetőző angol parancsolja!*” Az osztrák–magyar plakát szerint ilyen szövetségesek mellett nincs is szükség ellenségre. (OSZK PKT I. vh. 28.)
2. kép Részlet az 1915. július–augusztusi hadikronikából. Csak a központi hatalmak győzelmeiről és az ellenség veszteségeiről olvashatunk. (OSZK PKT I. vh. 28. 1915.08. „*Diario della guerra (25 luglio–7 agosto)*”)
3. kép Az 1915 júniusában ledobott rölapok egyike, az áthozott hadfelszerelés áraival. Felszólították az olasz katonákat a tömeges dezertálásra, hiszen „szívesen várják” őket a túloldalon. (OSZK PKT I. vh. 28. 1915.06. „*Soldati Italiani!*”)
4. kép „*Nincs nagyobb fájdalom, mint a nyomor napjaiban az elmúlt szép időkre gondolni.*” (OSZK PKT I. vh. 28.)
5. kép Szappanosztás a hatalmas készletekből és kedélyes kártyacsata távol a csatazajtól. Békés hadifogolyélet az olasz fotók szerint. (OSZK PKT I. vh. 28. 1916.05. „*Magyar-osztrák katonák!*”)
6. kép A magyar szabadság gyászjelentése. (OSZK PKT I. vh. 28. 1918.03. „*Itt nyugszik Magyarország*”)
7. kép Részlet az elfogott olasz pilóta vallomásából. A gépe valóban lán-golt, csak nem a levegőben. (OSZK PKT I. vh. 28. 1918.08.10. „*Fogalmazvány*”)
8. kép Gabriele D’Annunzio (Quarto 1915 Maggio): „*Boldog, aki fiatal, egészséges, erős és képes az önfeláldozásra is egy nagyobb és virágzó Olaszországért.*” (OSZK PKT I. vh. 28.)

FORRÁSOK

OSZK PKT I. vh. 28. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár, Első világháborús gyűjtemény, 28. doboz

IRODALOM

CORNWALL 2000 CORNWALL, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2000.

DEMM 2017 DEMM, Eberhard: Propaganda at Home and Abroad. (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_and_abroad) [2018.02.20.]

PILCH 1937 A propaganda, a vértelen világháború. In: *A hírszerzés és kémkedés története*. III. Szerk. PILCH Jenő. Budapest, Franklin-Társulat, 1937. 139–236.

RÁKÓCZY 2000 RÁKÓCZY Rozália: Röplap I. In: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Szerk. SZIJJ Jolán. Budapest, Petit Real, 2000. 599–600.

VOLO SU VIENNA Volo su Vienna (https://it.wikipedia.org/wiki/Volo_su_Vienna) [2018.02.01.]

Scattered by Italian aeroplane (confiscated very carefully by our people)

by Botond Gergő Samu

(Summary)

On the 100th anniversary of the Great War several exhibitions, many literature has been brought to light on several themes and genres. Thanks to the expanding field of interest, the research of the First World War propaganda does not focus on the Western Front only. This monograph tries to introduce the aerial propaganda leaflets of the Italian Front and shows some interesting examples of them. These leaflets can be found in the National Széchényi Library's onetime First World War Collection, founded on September 1914. The two opposing forces (Austria-Hungary and Italy) faced variant problems and they had to solve them different ways. On the Italian side, the propagandists tried to undermine a multicultural and multilingual empire, creating an enemy, so they blamed the Germans – even if they were Prussians or Austrians – forcing the other nationalities to fight this aimless war for the German's sake. On the other side, the Austro-Hungarian propaganda machine denounced the Italian government as traitors and they tried to convince the lower classes that their war is pointless and unjust, and they have to pay with their own blood for the madness of their politicians and high command. Each side also tried to find a common ground – historical or cultural – to prove each other that they should not be enemies.

In this level of the war they also used graphic materials, like caricatures and other drawings, basically small placards, thrown on the enemy's trenches, or even photographs of the 'happy life' in the camps settled for the prisoners of war.

The collection also keeps some interesting primary documents on the flight of the Italian poet, Gabriele D'Annunzio over Wien (Volo su Vienna) that reveals the mindset of the Austrian High Command and government right after the act.

Szoleczky Emese – Sallay Gergely Pál

Egy volt pécsi hadapród a világháborúban

Szoleczky Lászlóról,¹ akinek az alábbiakban megkíséreljük rekonstruálni katonai pályafutását, vajmi kevés adatot, dokumentumot őrzött meg a családi emlékezet. Fiatal családapaként, élete virágjában, váratlanul halt meg; egyenruhája, kitüntetései még a két világháború közt elkallódtak, a második világhégés nem kímélte írásos hagyatékát sem. Sajnálatos módon a katonai alakulatokról, ahol szolgált, nem készült emlékkönyv, alma matere irattára Pécs szerb megszállása során megsemmisült. Ezért töredékekből, hírmorzsákból kényszerülünk rekonstruálni az életutat. Néhány kósza fénykép, egy-két hivatalos iratmásolat – néhány kitüntetésre felterjesztő javaslat maradt fent, s az azokból kiolvasott információk engednek következtetni egykori tartózkodási helyeire –, valamint a Hadtörténelmi Levéltárban megőrzött személyi akta, az ezred-iratanyagok, világháborús összefoglaló művek és a korabeli sajtó az, amelyre támaszkodva felidézhetjük emlékét.

„Középtermétű, elég erős testalkatú, egészséges, hadiszolgálatra alkalmas.

Még nem teljesen kialakult jellem, higgadt véralkattal. Elegendő jó szellemi képességekkel és felfogással bír. Hivatásszerű köteleit mint századtsízt elegendő jól ismeri, s azokat megfelelően alkalmazni tudja. Szakaszt általában megfelelően oktat és vezet. Lövészeti ismeretei jók, s jó lövektartó. Igen szorgalmas és buzgó, megfelelő eredménnyel. Igen jó bajtárs, jó körökben és a tisztikar társaságában mozog.”²

Ezt a jellemzést történetünk főhősének 1911-es hivatalos minősítéséből vettük át. Az Osztrák–Magyar Monarchia minden egyes tiszti állományú tagjáról készült ún. Qualifikationsliste, amely a későbbi Katonai Anyakönyvi Lapnak felelt meg, és ugyanazt a szerepet is töltötte be.³ Ez volt az az anyag, amely szerencsés esetben pályája végéig elkísérte a delikvenst, ismertette áthelyezéseit, előléptetéseit, kitért magánviszonyaira, fejlődésképeségére, önálló vezetői alkalmasságára, az alárendeltekkel és társaival való bánásmódra, stb. Természetesen tartalmazta az alapadatokat is: milyen környezetből, milyen képzettséggel került a hadsereg kötelékébe, látókörebe.

A szűkszavú bemutatás először családi hátterét tárja fel: *„Igazgató-tanító fia, 4 középiskolát és a pécsi honvéd hadapródiskola 4 évfolyamát «jó» eredménnyel végezte. 1910. augusztus 18-án a pécsi honvéd hadapródiskolából mint zászlóst a 15. honvéd gyalogezredhez avatják fel.”* A m. kir. 15. trencsényi honvéd gyalogezred kötelékében alig fél éves csapatszolgálat után kapta az idézett leírást, amelyet Hainiss György őrnagy, a II. zászlóalj parancsnoka és Kovács Sándor főhadnagy, a 7. század ideiglenes parancsnoka szerkesztett róla Benke

¹ Szoleczky László élete végéig családi hagyományt követve „czky”-nal írta nevét, ennek ellenére katonai pályafutása alatt nevét rendszerint „czki”-ként találjuk.

² HL AKVI 33946.

³ A legalapvetőbb forrás a cs. és kir. haderőnél németül, illetve a m. kir. honvédségnél magyarul vezetett minősítési lap vagy minősítvényi lap (Qualifikationsliste), amelyet az osztrák–magyar haderőben szolgáló mindegyik tisztéről kiállítottak, kis szerencsével ezekből szolgálati és katonai pályafutásuk akár egészen 1918-ig végigkövethető. Ezek a lapok gyakorlatilag minden az aprólékos k. u. k. katonai bürokrácia számára fontos adatot, értesülést tartalmaznak. BALLA 2010. 15.

Béla ezredes, ezredparancsnok nevében. Csanády Frigyes tábornok, dandárparancsnok⁴ záróvéleményezése a szokásos formula: „Egyetérték. Rangsorban.”

Szoleczky László az egykori Hont vármegye területén, egy Párkánytól 11 km távolságban északkeletre fekvő, alig 500 lelkes kis zsákfaluban, Lelédén született 1891. július 3-án, az iskolaépület kétszobás, mellékhelyiségekkel ellátott, kántortanítói lakásában. A Börzsöny hegység nyúlványaitól övezve, az Ipoly jobb partján, gázlónál fekvő település szegény népe magyar ajkú és római katolikus volt, mezőgazdaságból – szántóföldek megműveléséből, a filoxéra-meghagyta szőlőtermesztéséből élt. Földesura eredendően a primás volt, így a helyi iskola is egyházi fenntartásban működött: tanítóit pályázat után választották meg és nevezték ki. Így került az ötgyermekes esztergomi család tanítóképzőt végzett leszármazottja, Szoleczky János⁵ római katolikus kántortanítóként Lelédre, miután 25 évesen, 1888. augusztus 28-án házasságot kötött nemespanni Juhász Béla kőhidgyarmati kántortanító nevelt lányával, Gábel Mariskával.⁶

Családos ember lévén érdekében állt, hogy az elmaradott községet anyagilag és lelkiileg megerősítse, felemelje: felvilágosító előadásokat tartott a higiéné és az alkoholfogyasztás témakörében, rendeztette az adósságokat, társaskört, könyvtárat, önkéntes tűzoltó-egyesületet szervezett a községben, amelynek még saját postája sem volt.⁷ Feltehetőleg az osztatlan elemi iskolában ő oktatta saját gyermekeit is.⁸ Már ötgyermekes családapa volt, amikor többszöri kísérlet után, 1902-ben végre esztergomi pedagógusállást kapott; kettős lehetett az öröme, hiszen a városban élt egész családja, rokonsága, akik közé hazaköltözhetett, és legidősebb gyermeke, László, aki pontosan erre a tanévre lett középiskolás korú, családi körben maradvá diákoskodhatott.

A család anyagi helyzetére való tekintettel László az esztergomi, államilag segélyezett, községi reáliskola növendékeként kezdte meg tanulmányait. Érdemjegyei szerint jól tanult: magaviselete példás, matematikából, természetrajzból, énekből 1-es (kitűnő), valótanból, német nyelvből, földrajzból, rajzból, szépírásból és testgyakorlásból 2-es (jeles) osztályzatokkal zárja első évét a 63 fős évfolyamban.⁹ Második osztályban már több 2-es van, sőt, természetrajzból egy 3-as (jó) is becsúszik, akárcsak harmadikban matematikából, de addigra már francia nyelvet, szabadkézi rajtot és történelmet is tanult; a negyedik év végén viszont a családi értékelés szerint kifejezetten rossz a bizonyítvány, a szabadkézi rajz 3-as, s kizárólag énekekben és testgyakorlásban őrizte meg kitűnő osztályzatát. Magaviselete továbbra is példás volt, összességében azonban sem a humán-, sem a reáltárgyakban nem nyújtott kiemelkedőt. Az édesapa, Szoleczky János viszont mindenképpen arra törekedett,

⁴ Csanády 1913. március 1-jéig a m. kir. 73. honvéd gyalogdandár parancsnoka, beosztva a m. kir. IV. honvédkerületi parancsnokságnál rendszeresített tábornoki helyre. BALLA 2010. 104–105.

⁵ Szoleczky János (Esztergom, 1863. november 28. – Esztergom, 1936. május 18.) Pilismaróton, Diószegen és Kőhidgyarmaton tanítószkodott, ezután került kántortanítónak Lelédre. *Esztergom* 30. (1925):85. 2.

⁶ Gábel Mária Terézia (Léva, ma Levice (Szlovákia), 1865. április 8. – Esztergom, 1932. február 26.) édesanyja, Stampay Terézia révén került szegről-végről rokonságba Szoleczky László és későbbi felesége, Stampay Margit. *EV* 8. (1888):1. 2.

⁷ Az utolsó posta Kőhidgyarmat, ma Lel'a (Szlovákia). – Szoleczky János tevékenységéről a mai napig megemlékezik a község honlapja: <http://leled.hu/emlekek.html> [2018.03.20.], de a kántortanító saját jubileuma alkalmából is részletesen írt erről: *Esztergom* 30. (1925):85. 1–2.

⁸ Gyermekei: László (1891–1931), ifj. János (1893–1967), Teréz (1895–1912), Sándor (1897–1972), Mária (1900–1976), Anna (1906–1992).

⁹ NAGY 1903. 30.; NAGY 1904. 30.; NAGY 1905. 43.; NAGY 1906. 49.

hogy gyermekei kezébe diplomát adjon, így aztán a kisebb gyermekek tanulását, saját finansziális lehetőségeit is szem előtt tartva, olyan továbbtanulási módot keresett, amely alapítványi hellyel kecsegtetett; úgy döntött, hogy László középfokú tanulmányait a szülői háztól távol, a m. kir. pécsi honvéd hadapródiskolában folytatja idegen környezetben, új körülmények között. Bizonyára közrejátszott elhatározásában az a tény is, hogy hatgyermekes tanítóként,¹⁰ kielégítően tanuló fiával¹¹ jó eséllyel folyamodhatott ingyenes vagy alacsony térítéses helyért. A m. kir. honvéd hadapródiskolák (Pécs és Nagyvárad) javára ugyanis több megye tett alapítványt, amellyel a honvédségi intézményben tanulni vágyókat segítette, s 1906-ban ezek sorához saját megyéjük is csatlakozott: a pályázati feltételeket a vármegyeház hirdetőtábláján, a két főszolgabírói hivatalban, valamint a polgármesteri hivatalban meg lehetett tekinteni.¹² Az 1906–1907-es iskolai év kezdetével betöltendő 34 „alapítványos” helyre a tanító fia igényjogosult volt a kiírás értelmében: „*Esztergom vármegyebeliek születésű vagy községi illetőségű ifjak és ezek között is elsősorban a törvényhatósági tisztviselők fiai, ilyenek nemlétében bármely más magyar állampolgárok.*”¹³ Ahhoz pedig a családfő elegendő kapcsolati tőkével rendelkezett, hogy Esztergom vármegye „közönségéhez”, azaz a helyi hatóságokhoz benyújtott kérvénye támogatásra találjon. Ez azonban csak az első stáció volt; második lépésben a pályázóknak írásban kellett bizonyítani, hogy testileg alkalmasak, rendelkeznek a szükséges előismeretekkel (4 középiskolai osztály), erkölcsi magaviseletük kifogástalan; végül szeptember közepén írásbeli és szóbeli vizsgán is meg kellett felelniük. Az értelmes, edzett, 14 éves fiú remekül vette ezeket az akadályokat.

Az 1906–1907-es tanévre felvett Szoleczky László így valószínűleg azon 34 növendék¹⁴ egyike lehetett, akit a 100 fős pécsi évfolyamba olyan alapítványi helyre vettek fel, amelynek kamatjövedelméből tandíját és zsebpénzét is fedezték.¹⁵ Otthonától több száz kilométer választotta el, s az eddigiektől teljesen eltérő elvárásrendszerű közegbe került. A bentlakásos intézménybe érkezve önállósulása radikálisan felgyorsult, alkalmazkodóképessége fejlődött, az állandó kontroll, a fegyelmezett napirend pedig az iskola által sugallt értékrend felé való orientálódásához vezetett.

Az 1897. évi XXIII. törvénycikk értelmében szervezett nevelő- és képzőintézetek II. csoportját képező pécsi és nagyváradai honvéd hadapródiskolák kifejezetten a hivatásos tisztipályára készítették fel a növendékeket: „*a csapatszolgálatra, mégpedig az alantos tiszt hata körét megillető terjedelemben.*”¹⁶ A négy évfolyam elvégzése után az illető – amennyiben a harmadik évfolyamtól igen jó eredményt ért el – választhatott a Ludovika Akadémián történő továbbképzésre való jelentkezés, illetve az alakulatokhoz való kihelyezés között. A

¹⁰ László hadapródiskolába kerülésének évében, 1906-ban született meg legkisebb húga, Anna.

¹¹ A felhívásban a „legalább elégséges” eredménnyel elvégzett előismeret volt a kíváncsi. *Somogyvármegye Hivatalos Lapja* 30. (1911):20. 356.

¹² *EV* 37. (1915):30. 4.

¹³ 34061–14 1906. H. M. számhoz. Pályázati hirdetmény a m. kir. honvéd hadapródiskolákban az 1906/1907. tanév kezdetén betöltendő helyekre. *Vasvármegye Hivatalos Lapja* 4. (1906):24. 178–182.

¹⁴ A kezdődő tanévben 34 alapítványi helyet kínáltak fel, amelyek közül csak néhány volt kifejezetten a pécsi hadapródiskolához kötve, a többi akár egyik, akár másik honvéd hadapródiskola növendékei elnyerhették. Így az alapítványi helyre felvett I. évesek számát nem tudjuk megadni; általában 20 fő körül mozgott, beleértve az alkalmatlannak bizonyultakat és a visszalépetteket.

¹⁵ ÁK 1906. 124.; OGY FÖRENDI 1906. 769. sz. jkv. 437–438.

¹⁶ GARAY 1939. 40–41.

tanév szeptember 17-től¹⁷ augusztus 18-ig a király, a Legfőbb Hadúr születésnapjára nyúlt – utóbbi napon avatták hagyományosan a végzős növendékeket. A főszüenidő augusztus 18-tól szeptember 16-ig, a karácsonyi szünet december 23. déltől január 2-ig, a farsangi szünet farsang vasárnapjától hamvazószerdáig tartott, a húsvéti szünet pedig nagycsütörtöktől húsvét utáni keddig.¹⁸ Igen csekély idő jutott tehát a hazautazásra, az otthoniakkal leginkább a hetente két alkalommal kötelezően megírt levelek révén tartották a növendékek a kapcsolatot.

A pécsi, háromemeletes, neobarokk főépület 400 hallgató befogadására épült, ennek megfelelő tágas terekkel, termekkel. A földszinten kaptak helyet az ebédlők és a tanulók szórakozását szolgáló közös helyiségek, mint például a tánc- és énekkerem, a biliárdszoba, a társalgó és az olvasószoba, míg a bejárat és lépcsőház mögötti épületrészben torna-, vívó- és céllövőtermeket alakítottak ki. Az első emeleten voltak a tantermek, míg a második és harmadik emeleten a hatalmas, 20–30 ágyas hálótermek, a díszterem és a kápolna helyezkedett el.

Szoleczky László egy olyan időszakban került a pécsi növendékek sorába, amikor éppen az iskola reformálása zajlott, és amely nem csupán a tanév beosztását módosította, hanem pontosan az ő iskolakezdésétől, 1906-tól két éven át tartó finomításokkal, 1908-ra az új tanterv véglegesülésével is együtt járt. A változtatások – beleértve a honvédtiszti túltermelés miatt a felvétellel kerülők mintegy 25%-os csökkentését¹⁹ – azt is teljesen világossá tették, hogy az intézet mindenekfelett tisztképző szakintézet, és csak másodsorban oktat általános műveltségi tárgyakat. Ezt tükrözte a tantárgyak csoportosítása is:

- I. csoport: 1. gyakorlati szabályzat és harctéri szolgálat; 2. szolgálati szabályzat I–III. rész; 3. lövés; 4. gyakorlati kiképzés; 5. szolgálati rendszabályok és illemtan; 6. katonai közigazgatás; 7. katonai ügyirány;²⁰ 8. jogi ismeretek; 9. egészségügyi ismeretek; 10. torna; 11. vívás.
- II. csoport: 1. harcászat; 2. hadtörténelem; 3. hadseregszervezés; 4. fegyvertan; 5. utászszolgálat és erődítés; 6. tereptan.
- III. csoport: idegen nyelvek (német, horvát, francia).
- IV. csoport: a magyar nyelv és a többi közműveltségi tantárgyak (vallástan, földrajz, történelem, számtan és betűszámtan,²¹ mértan, természettan, vegytan, szépírás, szabadkézi rajz).
- Csoporton kívül: úszás, tánc, iskolajátékok és korcsolyázás, ének és zene.²²

Mivel az érettségihez szükséges közismereti tantárgyakat a hadapródiskolákban az 1900–1901-es tanévtől kezdődően a polgári középiskolákéval azonos óraszámban taní-

¹⁷ 1908-tól a rendszert megváltoztatták. Az elméleti tanidőszak szeptember 21-től június végéig, Péter–Pálra terjedt. A nyári félév április első hétfőjén kezdődött. A gyakorlati tanidőszak az első és második évfolyam részére július 21-ig, a harmadik és negyedik évfolyam részére augusztus 17-ig tartott. A főszüenidő tehát kissé meghosszabbodott, a karácsonyi egy nappal, a húsvéti szünet ellenben virágvasárnapra kezdődött. Kötelező szünet lett a régiók mellé április 11., az 1848-iki törvények megalkotása emlékének szentelt nemzeti ünnepnap. GARAY 1939. 47–48.

¹⁸ GARAY 1939. 43.

¹⁹ GÁL 2001. 26.

²⁰ Katonai hivatali levelezési stílus, annak formai és tartalmi előírásai, fordulatai.

²¹ Algebra: a matematikának az egyenletek megoldásával, a műveletek általánosításával foglalkozó (rész)területe, amely a mennyiségek jelölésére gyakran az ábécé betűit alkalmazza.

²² GÁL 2001. 18–19.

tották,²³ szűkebb értelemben 30, valójában 35 tantárgyat tanítottak a növendékeknek úgy, hogy még ismétlési és üdülési órákat is beiktattak. Ahhoz, hogy mindez beleférjen az órarendbe, a hadapródok számára hihetetlenül szigorú, feszített napirendet írtak elő. A körülmények spártaiai voltak: reggel 5 órakor ébresztő, tisztálkodás, öltözködés és tisztítás, majd csukló-, illetve fegyvergyakorlatok; 6.30-tól már az első ismétlések után az első tanóra kezdődött. Egy órányi nagyszünet volt délelőtt (tízóráival), ebédidőben kb. ugyanennyi kötelező szabadban tartózkodást írtak elő a növendékeknek, majd 14-től 17 óráig előadások vagy gyakorlati kiképzés kötötte le őket. 18-tól 20 óráig, a délutáni nagyszünet után lehetett tartani torna-, vívás-, ének- és zeneórát, 20 órakor megvacsoráztak, ezt pihenő és 21 órakor villanyoltás, takarodó követte. Vasár- és ünnepnapokon csupán 6 órakor volt az ébresztő, de az orvosi vizsgálatot és az istentiszteletet, parancsnoki kihallgatást és parancshirderést e napokra ütemezték. Kimenőt vasár-, ünnep- és szolgálatmentes napokon vacsoráig engedélyeztek a jó magaviseletű és jó összeredményű növendékek részére; színház, hangverseny, multságok, kinn étkezés esetén kivételesen este 23 óráig. A hadapródok naponta ötször étkeztek, s bár az ellátás egyszerű, de jó és bőséges volt, és a finnyásabb növendék is csakhamar mindent és gyorsan elfogyasztott, a fokozott és megterhelő szellemi és fizikai igénybevétel miatt azonban általában mindig éhesek voltak, s a hazulról érkező „pakkok”-ban kincsnek számított a lekvár vagy az étcsokoládé.

A növekvő összegű zsebpénzt – ennek egy része is „extra jause” (rendkívüli uzsonna/tízórai) formájában hasznosult – a két alsó évfolyambeliek havonta két részletben kapták meg; a két felső évfolyamban havonta egy összegben vehették fel járandóságukat, sőt, már dohányozhattak is.²⁴ A nem megfelelő magatartást intéssel, kedvezmény, zsebpénz vagy étkezés megvonásával, súlyosabb esetben fogsággal (és böjttel), tanulmányi kiténtetéseik²⁵ elvételével, illetve kicsapással büntették. A hadapródiskolában a növendékek otltétük alatt maradéktalanul elsajátították a szakasz- és századparancsnoki beosztáshoz szükséges ismereteket, a kézifegyverek használatát, karbantartását. A teljes menetfelszereléssel végzett terepfutások, éleslövészetek nyomán a végzősök fizikailag és szellemileg–lelkileg is készen álltak a békebeli és háborús katonai szolgálatra. A két hetes, nyári gyakorlati képzés, az ún. harcászati utazások révén némi országismeretre is szert tettek: így járta be Szoleczky László Fiume és a tengerpart, illetve Erdély és Horvátország egy részét.

A magányos időtöltésre sem helyet, sem teret nem kaptak a növendékek; az egyéni felelősséget a közösen végrehajtott feladatok együttes értékelésével, jutalmazásával vagy büntetésével növelték. Az egyenruhát kötelező volt hordani a kimenő alkalmával is. A katonai hierarchiát, a laktanyai és csapatszolgálathoz elengedhetetlen tekintélytiszteletet és fegyelmet az iskolán belül a szolgálatba vezénylés, illetve a felsős növendékek előljáróként való respektálása révén kellett megszokni. A követelményszint magas volt, a két ötvenfős-ként indított osztályból volt is lemorzsolódás, viszont az alma materen belül kialakult bajtársi kapcsolatrendszer életük végéig elkísérte a növendékeket. Az iskolából pedig olyan

²³ GARAY 1939. 44–45.; GÁL 2001. 14.

²⁴ GARAY 1939. 53–58.

²⁵ Az említett tanulmányi kiténtetéseket az iskolaparancsnok adományozta, és csak ő vonhatta meg. A zubony hajtókáján aranyásárga selyempaszományból készült, tanulmányi kiténtetési sávok és gombok jelölték: a kitűnő eredményt elért növendék két sávot, két gombot; a jeles két sávot; a jó egy sávot, egy gombot; a megfelelő egy sávot viselt; az elégtelen eredményt elérő növendék hajtókája üres, sáv nélküli volt. GÁL 2001. 51–52., 57.

emberi tartást, beléjük ivódott pontosságot, rendszereteket és fegyelmet vittek magukkal, amely kellő lelkiezővel, döntési helyzetben erkölcsi munícióval látta el őket.

Az iskolai élet hétköznapijai mellett bőven akadt színesítő tényező is. Szoleczky László pécsi hadapródkodása idején készült el az iskola híressé vált japán gyűjteménye (rajzokkal, vázlatokkal, diorámákkal, fény- és vetített képekkel).²⁶ Amikor Fukuda Maszataró ezredes, bécsi japán katonai attasé 1908. június elején a gyűjteményről értesülve három napos látogatást tett az intézményben, ismerve hősrünk vállalkozó szellemét, bizonyára részt vett a japán dzsúdzsucu birkózás fogásait bemutató tornamutatványon, mint ahogy alighanem meghallgatta az orosz–japán háborúról szóló előadást is.²⁷ Tanúja lehetett a gyakorlótérén az 1909-ben végzős évfolyam avatásának – ekkor kerültek ki a király rendelete értelmében először zászlósok az iskolából.²⁸ Az ő végzőssége alatt zajlott le a hadapródiskola első nyilvános, részletes programmal ellátott táncestélye, majd július 12-én évről tornanapnépélye. Virágokkal díszített bejárat, egyenruhás díshusár, Rákóczi-induló, csukló- és fegyverforgató gyakorlatok, szabadgyakorlatok fegyverrel zenére, vívás, csapattorna, magasugrás, bakugrás, nyújtó és korlát, szertorna, gúllák, asztalugrás, súlylökés, diszkoszvetés és gerelyhajítás, gátfutás, birkózás, kerékpározás, díjkiosztás gyönyörködtette és szórakoztatta a népes közönséget. Este vacsora, majd tánc zárta az egész napos rendezvényt.²⁹

A negyedévesek, köztük Szoleczky László felavatása 1910. augusztus 18-án ragyogó napsütésben, előkelő tiszti és hölgyközönség jelenlétében, még a szokottnál is emlékeztetesebb körülmények között történt, hiszen lobogóba–ünneplőbe öltözött az egész ország; I. Ferenc József osztrák császár és magyar király 80. születésnapját ünnepelték e napon. Nem maradhatott el a virágfüzerek sokasága, lobogóval vonult ki az avatásra a m. kir. 19. pécsi honvéd gyalogezred díszszázada. A 9 órakor az épületben megtartott istentisztelet után a végzősök a gyakorlótérre vonultak, ahol felolvasták a kinevezési rendeletet, lezajlott az eskütétel, a parancsnok búcsúztatta volt növendékeit, majd azok képviseletében Szenzenstein János és Thurner Géza zászlósok mondtak köszönetet a tanári karnak a nevelésükért végzett fáradtságos munkáért.³⁰

Szoleczky zászlós a m. kir. 15. honvéd gyalogezrednél kezdte meg katonai szolgálatát 1910. október 1-jén, méghozzá az ezred székhelyén, a Vág mellékének legszebb városában, Trencsénben.³¹ 1913. november 30-ig látott el itt századszolgálatot, s ez számára annyit jelentett, hogy rendszeresen, mintegy fél nap alatt haza tudott látogatni vasúttal Esztergomba a családjához. Találkozhattak az állomáshelyéhez oly közeli felkapott, európai híré gyógyfürdőben, Trencsénteplicén is, ahol a kor szokásának megfelelően a szeleesebb rokonság is megfordult, kúrálta magát és nyaralt. A boldog békeidők utolsó éveiben a fess, 170 cm magas fiatalember társasági élete is fellendült, s ahogyan ezrede tisztikarába, úgy az őt övező környezetbe is megkezdődött a beilleszkedése: meghívásokat kapott és fogadott el, rendezvényeken vett részt, és udvariassági látogatásokat tett, kipróbálta magát hölgytársaságban és kaszinói, kávéházi összejöveteleken. Haza-hazalátogatva László szeme

²⁶ GARAY 1939. 134–136., 142. A gyűjteményt 1919-ben a szerbek az iskola felszámolásakor magukkal vitték, sorsa ismeretlen.

²⁷ GARAY 1939. 137–138.

²⁸ MÖSZL 1909. 749–752.

²⁹ GARAY 1939. 153–154.

³⁰ GARAY 1939. 156.; BK 44. (1910):188. 6–7.

³¹ RK Szü. 37. (1910):27. 265.

családi események, jótékonyági rendezvények, műkedvelő előadások során egyre többször akadt meg másodunokatestvérén, a köbölküti születésű, pozsonyi tanítóképzőt végző, szelíd és szép arcú Stampay Margitkán,³² aki szívesen fogadta az udvarlását – szerelem szövődött köztük. Szerencsájukra a kaució letétele³³ nem okozott problémát, a családok is támogatták elhatározásukat. Úgy készültek, hogy 1914-ben – miután a leány a tanítóképzőt sikerrel elvégezte, és a fiú is előbbre lép a katonai ranglétrán – eljegyzik egymást, majd összeházasodnak. Nem így történt: közbeszólt a világháború.

Az utolsó békeévekben az ifjú, szőke és kék szemű zászlós élvezte a szolgálatban töltött időt, hiszen hamar kiütköztek rajta családja többgenerációs pedagógiai adottságai, nevelői–oktatói képességei. Az alá-fölérendeltségi viszonyokat és azok kezelését már a pécsi iskolában megszokta. Fegyvergyakorlatok során ismerkedett meg Komárom vármegye északi, valamint Sáros vármegye északkeleti részével. Az egyetlen, de igen komoly előmeneteli nehézséget az okozta, hogy a 15-ösök vegyes alakulat volt kevés magyar, többségében szlovák anyanyelvű közkatonával, így az egyik ezrednyelv – az a nyelv, amelyen a tisztt a legénységet kioktatja, kiképezi – a szlovák volt.³⁴ Következésképpen a tiszttől elvárták, hogy a legénység anyanyelvén elfogadható szinten beszéljen. Szoleczky László azonban távolról sem számított nyelvtelhetségnek, németül is csak nagy nehézségek árán fejezte ki magát. A „tót” nyelv elsajátítása kifejezetten rosszul ment neki, kénytelen volt beérni egy hivatalos „gyenge” minősítéssel. Annál jobban boldogult a nyilvántartásokkal, adminisztratív munkával, s ez kitűnően ellensúlyozta a kommunikációbeli fogyatékosait. 1912. június 1-jétől az I. zászlóalj gazdasági hivatalába vezényelték, majd Nyitra vármegyében fegyvergyakorlatozott alakulatával; november 1-jén léptették elő hadnaggyá,³⁵ közben Budapesten gazdasági tiszti tanfolyamon vett részt.³⁶ 1912 karácsonyát a kézdívárhelyi gazdasági hivatalba beosztva töltötte, január 18-tól a brassói gazdasági hivatalba vezényelték két és fél hónapra. Májusban úgy tért vissza Trencsénbe, hogy az újabb egy hónapos tanfolyamot megúsza: „a gazdasági tiszti iskola hallgatása alól saját kérelmére felmentetett.” Képességeinek, hajlamainak sokkal inkább megfelelt egy másik beiskolázás: 1913. december 1-jétől 1914. április 30-ig gyalogostizti lovaglótanfolyam, úgynevezett equitáció keretében magasabb lovastudást sajátítottak el vele³⁷ Kassán: ennek keretében lovaglásban, lóidomításban, -hajtasban szerzett jártasságot, szakismeretet és oktatási gya-

32 Stampay Margit Ilona (Köbölkút, 1894. április 2. – Budapest, 1969. január 28.)

33 A hivatásos tisztek csak uralkodói engedéllyel házasodhattak úgy, hogy kötelezővé tették a házassági kaució letétbe helyezését a nősülni vágyó tiszteknek. A házassági kaució több célt szolgált: jövedelmet biztosított a nyugállományba került tiszteknek, illetve az özvegyiségre jutó feleség további megélhetését szolgált. Bővebben lásd: ZÁVODI 2006. 115–130.

34 Amennyiben valamely nemzetiségi legénység aránya elérte a 20%-ot, akkor az általuk használt nyelv ezrednyelv lett. A m. kir. 15. honvéd gyalogezrednél a „szolgálat igényének megfelelően” a hivatásos tisztnak el kellett sajátítania a magyar, a német és a szlovák nyelvet. Amennyiben törekvését nem koronázta siker, magasabb rendfokozatba történő kinevezése bánta. A hadseregben csak 142 olyan csapattest volt, amely egy ezrednyelvet beszélt, míg 162 csapattestben kettő, 24 csapattestben három ezrednyelvet beszéltek. Néhány ezredben azonban négy vagy akár öt nyelvet is használtak. MIKLÓS 2015.

35 RK Szü. 39. (1912):37. 376.

36 HL AKVI 33946.

37 A csapatkiképzés színvonalának emelése érdekében a gyalogtiszti lovaglótanfolyamok időtartamát 1907-től – tekintettel arra, hogy az addigi 3 havi tartam a teljes kiképzésre nem bizonyult elegendőnek – 5 hónapra emelték. ÁK 1907. Honvédelmi ministerium 23.

korlatot. Kirendelését egyúttal egy távbeszélő-tanfolyam elvégzésével is egybekötötték, amely során megtanult morézni, s őt bízták meg alakulatánál a híradó anyag kezelésével, az érintett legénység kiképzésével.³⁸ Közben 1913. szeptember-októberben az őszi fegyvergyakorlatokra állomásáról kivonult ezrednél a kitört tifuszbajrány megfékezésének, kezelésének – fertőtlenítés, óvintézkedések – is részese lehetett.³⁹ A 23 éves hadnagy 1914. május 1-jétől ismét Trencsénben szolgált a századánál, s itt érte nagy valószínűséggel a szarajevói merénylet, majd a hadüzenet híre is.

Az övé az elsőként mozgósított alakulatok között volt: augusztus elsejétől már frontszolgálatot teljesített az északi harctéren. Vitték Trencsén–Zsolna–Teschén–Krakkó–Lancut útvonalon zászlóaljával a katonavonaton Galíciába, kirakodás után jókora gyalogmenettel érték el a felvonulási körletet. Néhány nap pihenés, némi gyakorlatozás után – a Honvédségnél a ténylegesek mindössze az állomány 20%-át tették ki, a többi tartalékos és póttartalékos volt, minimális békebeli gyakorlattal – augusztus 20. körül a San–Dnyeszter vonalra vonultak fel a hadseregek. Hogy miként történt ez, jól érzékelteti egy egykori szemtanú leírása:

„Az út két oldalán lépdelenek a sorok, szabadon hagyva az út közepét, mert a zárt oszlopban nagyon megszorulna a poros levegő. Hadijelvény, zöld gally díszlik a sapkák mellett s a friss reggeli levegőben jókedvűen, frissen, tréfálkozva szedik lábukat a fiúk. Pedig van mit cipelniük, alaposan tele van a hátibőrönd s a 140 töltény, amit egy-egy ember visz, maga is súlyos teher. Kis pihenő után egész délelőtt roják az utat és bizony minél magasabbra emelkedik a nap, minél jobban közeledik a dél, annál jobban mutatkoznak a fáradtság jelei. Már megszűnt a tréfakodás, szótlanul bandukolnak az emberek, a sapkaernyő alól csurgó veríték széles barázdákat mos a porlepte arcokon. A kigombolt zubbony alatt is facsaró víz lett az ing, kegyetlenül nyom a hátibőrönd, mintha ólommal volna tele. Már a dohány se kell, görnyedve, gépiesen húzzák a lábukat, különösen, ahol a jó útról letérve, rossz homokos utat tapos a bakancs. Nagy is az öröm, amikor a századok mellett végignyargaló segédtsízt egy útmenti erdőcskénél pihenőt jelez. Megállnak a fák alatt s végignyúlnak a fiúk; alig lehet lelket verni beléjük, hogy gúlába rakják fegyvereiket, letegyék a hátibőröndöt. Mire ez megvan, már előrehajtottak a konyhakocsik, menetközben megfőtt bennük a gulyás. Csörög a sok evőkészség, szaporán ürül a sajka piros leve, az összeszedett kulacsok csörögő kolompolása kíséri a szakaszonként vízéért küldött embereket. A víz aztán nemcsak az erőt adja vissza, hanem a jókedvet is; a tréfa hamar visszaszáll. Ebéd után még egy kis szundítás, aztán megigazítják a bakancsokat és újult erővel folytatják a menetet. Mennek, mennek egész délután. Egy erdőn vágnak át, aztán egy dombra kapaszkodik az ezred. Már lemenőben a nap, mikor végre meglátják a kis falut, ahová menni kell. Még egy vizes rétet is meg kell kerülni. Itt már ellenség járt, kozákok, felégették a hidat. Szidják is őket a kerülő miatt, ami egyben

³⁸ A szűkszavú személyi anyag csak azt adja tudtunkra, hogy „megfelelő” eredménnyel végzett. – ELSŐ VH 2000. 676.

³⁹ A legénység a laktanya egyik kútjának vizétől fertőződött meg. KALLÓS 1914. 582.

szántást is jelent s az még a friss lábnak is nehéz. Pedig az ég alján hatalmas felhők rohannak szerteszét, távolról villámlik is már egyet-egyet és tompán dörren az ég: nagyidő közeledik! Éppen ideje, hogy a 40 kilométeres megerőltető menet után este 7-kor elérték a falut. De micsoda falu az?! Néhány nyomorúságos kis házikó, minden századnak csak egy jut a viskók közül; szerencse, hogy mindnek elég jó csürje, istállója s azoknak is padlója van. Hamar be a fedél alá, mert hatalmas szélroham kap a nádtetőbe. – Itt a zivatar, mintha dézsából öntenék! Jószerencse, hogy szalma bőven van s ha egymás hátán szorulnak is, a fáradtság jó altató. (...) Már negyedik napja mennek a határ felé. Még mindig óriási a hőség, a rossz mezei út homokjába mélyen süpped a bakancs. Mindjobban látszik a fáradtság, a gyengébbjét már elhagyná az erő; de a pajtások elszedik a puskájukat, szerelvényüket és kétoldalt karonfoga viszik őket, hogy a századból el ne maradjon senki se.”⁴⁰

A legénységet, amely ezután szagolt először puskaport, került összetűzésbe és fizikális közelségbe az oroszokkal, össze kellett tartani, fegyelmezni, testi-lelki problémáikat kezelni. Szoleczky hadnagy feladata pontosan ez volt, miközben ő is felsőbb elvárásokat teljesített. Aztán együtt átestek a tűzkeresztségen, számba vették a nem csekély veszteségeket, újrendezték a soraikat, és temettek, hátraküldték a sebesülteket, beérkezett a tartalék. Az első vonalban magukat beásó, harcoló csapatok hátrább levő tartozékai, az ütközetvonalok: a mozgókonyhák, a lőszerkocsik, a segélyhelyek, amelyek az étkezéssel, lőszerrel való kiszolgálást és a sebesültellátást végezték, szintén akkor, élesben tanultak bele a háborúba. Málhásállatok vitték a gyakran fogyó lőszert az első vonalban harcolókhoz, a mozgókonyhák viszont erős tűzben, főleg nappal esélyt sem kaptak az élelem első vonalakhoz történő eljuttatására. Éjjel kellett vele kiosonni, ami vagy sikerült, vagy nem; éhségében sokszor a pótélelemnek szánt, a hátbőröndben cipelt húskonzervet ette meg a baka, hidegen. Utána pedig koplalt, amíg nem sikerült táplálékhoz jutni.

A pozsonyi m. kir. 37. honvéd gyaloghadosztály alakulatai először augusztus 24-én Andrzejównál kerültek szembe az ellenséggel. A Krasnik⁴¹ körül zajló hadműveletekben a nyitrai 14. honvéd gyalogezred háromszor véres kézitusában, nagy veszteségek árán verte vissza a rátámadó, túlerőben levő oroszokat, majd a veszteségek pótlására beérkezett trencsényi 15. honvéd gyalogezreddel vállvetve két napig követték a hátráló ellenséget. Tarnawánál⁴² a 15-ösöket a falu szélén befészkelte oroszok puskatüze fogadta. A trencsényiek, miután tüzéségük az erdőkben lemaradt, a maguk erejéből támadtak, és a heves tűz ellenére szuronnal foglalták el a falut, a mocsaras Por-patak mögé szorítva az orosz gránátosokat, akiknek jó része foglyul esett. Reggel folytatták az este abbahagyott támadást, közvetlen mellettük a soproni 18-as, a pozsonyi 13-as és nyitrai 14-es gyalogezredek katonáival, de csak estére sikerült megadásra kényszeríteniük az ellenséges erőket. Mintegy kétezer foglyot ejtettek. Augusztus 28-án Krzczonównál ismét összecsaptak az oroszokkal.

Az egyheti rendkívüli fáradtság, nagy és nehéz menetek, a hatnapos állandó harc, az élelem-, alvás- és pihenéshiány feltétlenül szükségessé tették volna a pihenést. 29-ére ezt is tervezték, de mégis harcolni kellett, mert az oroszok erősítéseket kaptak, és most már

⁴⁰ DESEŐ 1943. 13.

⁴¹ Ma Kraśnik (Lengyelország): a Lublini Vajdaság egyik központi városa, 49 km-re délnyugatra Lublintól.

⁴² Tarnawa (Lengyelország): ma Tarnawa Male, Biskupie-től délre fekvő település.

ők támadtak. Oldalba kapták a Piotrkóweken⁴³ át őket üldöző 15-ös honvédeket, véres szuronyharc bontakozott ki. Az ide-oda hullámozó küzdelem során a térségben állásokat kiépített magyar csapatokra, köztük az Olszankánál levő trencsényi 15-ösökre és az esztergomi cs. és kir. 26-os bakákra szeptember első napjaiban heves orosz tűzérési tűz zúdult, amelyet tömeges gyalogsági támadás követett.⁴⁴

Miközben emberek beásva tüzeltek vagy rohamoztak, a tiszteknek azalatt is figyelni, intézkedni, jelenteni, s mindehhez mozogni kellett, s ha sor került rá, nekik kellett vezetni a rohamot is. Szoleczky hadnagy egyéni bátorsága ehhez nem hiányzott, így nem csoda, hogy szeptember 4-én már sebesültként szállították vissza a harcterről, Kelet-Galíciából. A bal arcán behatolt, jobb felén kiment gyalogsági löszertől sebesült meg, egyszerre szerencsés és keserves módon: hátsó fogainak egy része kitört, azonban arcán hosszú távon nem maradt semmiféle külsérelmi nyom. Esztergomban lábadozott október 29-ig.

A 37. honvéd gyaloghadosztály az előző hadműveletek során teljesen kivérzett, feltöltésre szorult. A trencsényi 15. gyalogezred a trencsényi népfőlkelő ezreddel egybeolvasztva alakult újjá, ennek során 1914. november 1–29. között Szoleczky László a pótzászlóalj menetszázad-parancsnokaként tért vissza ismét az orosz hadszíntérre. November közepére a hadosztály egy rendkívül kacskaringós útvonalon nyugat felé masírozott, s Krakótól északra, Michalówkánál⁴⁵ várta az új harcokat. 16-án pirkadatkor a 15-ösök vakmerő, váratlan és teljes sikerrel járó támadást intéztek a kimozdíthatatlannak ítélt, Jangrot⁴⁶ faluban megerősített állásban, túlerőben levő elsáncolt, orosz gárdaezred ellen; e győzelemmel az ezred az egész hadosztály feladatát oldotta meg, amivel előző két nap hiába próbálkoztak. A 15-ösök 500-nál több halottat és sebesültet vesztek: Jangrot elfoglalása az ezred emléknapja lett.⁴⁷

November 27. és december 14. között Wolbrom térségében ütköztek meg az ellenséggel, majd az első karácsonyt részben menetben, részben az ellenséget a Nida folyó vonaláig üldözve töltötték.⁴⁸

1915. január közepe táján beállt a kemény tél, amely óriási kihívások elé állította az osztrák–magyar katonákat, akik nyári öltözetben, a lakosság által előállított/összeszedett⁴⁹ kiegészítő ruházatban fagyoskodtak a harctereken. Óriási mennyiségű hó esett, a csúcs-

⁴³ Piotrkówek (Lengyelország): a Lublini Vajdaság egyik faluja, 30 km-re délre fekszik Lublintól.

⁴⁴ DESEŐ 1943. 21–23.

⁴⁵ Michalówka (Lengyelország): Krakótól észak-északnyugatra mintegy 32 km-re, Olkusz magasságában fekvő falu.

⁴⁶ Jangrot (Lengyelország): Michalówkától 8 km-re keletre fekvő falu.

⁴⁷ A támadásért a hadtestparancsnokság különös dicsérő elismerését fejezte ki az ezrednek. A támadást a maga kezdeményezéséből tervező, s parancs ellenére végrehajtó Szakál Pál őrnagyot később Tiszti Arany Vitézségi Éremmel tüntették ki. DESEŐ 1943. 37–39.

⁴⁸ Az erre vonatkozó térképvázlatot lásd: az egykori trencsényi 15. honvéd és 15. népfelkelő gyalogezredek háborús emléktáblája (a HM HIM belső udvarának nyugati falán, középen).

⁴⁹ Gondoljunk az 1914 őszen megindult „*Meleg ruhát katonáinknak!*” gyűjtőakciókra, amelyek keretében a háterszámban maradtak hósapkát, érmelegítőt, kesztyűt stb. kötöttek, szörmekabátokat és gallérokat, gyapjút, illetve flanel alsóneműt, kapcát és takarókat, hálósákat stb. vásároltak és küldtek a segítségszervezetek útján vagy egyenesen hozzátartozóiknak címezve a tábori postaszolgálattal.

kat és hegyoldalakat 1–1½ méteres, kizárólag sível és hótalpakkal járható hóréteg fedte. A hőmérséklet éjjelenként –20 °C-ra is lecsökkent. A völgyekben hóiharok, köd, fagy és enyhébb időjárás váltakozott, az utak vagy rettenetesen síkossá vagy a hirtelen olvadás miatt feneketlen sártengerré alakultak.

Magyarország történelmi határa, a Kárpátok ellen indított harmadik és egyben utolsó orosz offenzíva⁵⁰ 1915. január 1-jén indult meg az Uzsoki-hágótól nyugatra fekvő, ungi és zempléni területeket célozva. Ugyanezen a napon Szoleczky László megkapta főhadnagyi kinevezését, és zászlóalj-segédtszti szolgálatra vezényelték.⁵¹ Bár a fentebb vázolt időjárási körülmények rendkívül megnehezítették a csapatmozgásokat, valamint egymást követték az újabb és újabb pihent, orosz erősítések beérkezéséről, harcbevetéséről szóló hírek, az osztrák–magyar haderő iszonyatos erőfeszítések árán január első három hetében mindenhol a határközelen tartotta a betörő cári alakulatokat. Végül az 502 méter tengerszint feletti magasságával az Északnyugati- és a Keleti-Kárpátok legalacsonyabb hágója, a Duklai-horpadás teremtette meg az orosz áttörés lehetőségét.

A „muszka-betörés” elleni hősie, hatalmas lelkierőt, makacsságot és kitartást követelő küzdelemben – amely kitörölhetetlen nyomot hagyott a kortársak emlékezetében – részt vett a 15. honvéd gyalogezred is. Vasúton szállították az alakulatot Krakkóból Teschen–Zsolna–Zólyom–Losonc–Miskolc–Sátoraljaújhely útvonalon Homonnáig, ahonnan Taksányon keresztül gyalogoltak a frontvonalba. Rettenetes, egyre erősödő, ismétlődő támadások érték az osztrák–magyar alakulatokat, gyakran folyamatos gyalogsági és tüzérségi tűz zúdult rájuk. A dermesztő hidegben a sebesülések, megfázások, fagyások, megbetegedések szinte megtizedelték a harcképes állományt, így a talpon maradtakra még nagyobb erőfeszítések vártak. A fagyos, sziklás talajban az állások, fedezékek kialakítása – ásás, fedél készítése stb. – sokszor hevenyészetten történt, mert a legénység – a számára biztosítható élelmezés mellett – fizikai erejének végső maradékával tudta csak e feladatot elvégezni. Átnedvesedett ruhában, lábbeliben, csupán jéghideg kenyéren és konzerven tengődve nem mertek elaludni, mert féltek, hogy megfagynak. Tábortüzet is csak lopva gyújtottak, nehogy felfedezzék őket az oroszok.⁵² Az elszállásolásnál szerencsés volt, aki nek valamely településen, az apró falvakban fedett helyen sikerült elhelyezkednie: azt a kevés megmaradt építményt, amely ezen a ritkán lakott vidéken egyáltalában rendelkezésre állott, elsősorban a sebesültek és a betegek elhelyezésére kellett igénybe venni.⁵³ A

⁵⁰ A Kárpátok hágóin először 1914. szeptember 24. – október 12. közt kelt át négy orosz hadsereg, az Uzsoki-, a Vereckei- és a Tatár-hágón, valamint több kisebb szoroson törtek be Magyarország területére. A hullámkzó és mindkét félre nézve igen véres küzdelem tétje az volt: sikerül-e a cár seregeinek utat nyitniuk a magyar Alföld és Budapest, illetve Bécs felé. Az országot, különösen a harcok által érintett terület lakosságát valósággal sokkolta a tény: menekülők lepték el az utakat, a közigazgatás megrendült, egymást követték a kisebb-nagyobb személyi- vagyoni atrocitások. Bár két és fél hét alatt az osztrák–magyar haderő úrrá lett a helyzeten, kiszorította a támadókat az ország területéről, az orosz betörés potenciális veszélye megmaradt. A cári hadsereg második, az Uzsoki-hágón át érkező támadása 1914. november 17-én kezdődött, Ung vármegye északi településeit érintve, majd a Duklai-hágón át Zemplén, sőt, Sáros vármegyére is kiterjesztették hadműveleteiket: elfoglalták többek közt Homonnát, Mezőlaborcot, Zborót és Bártfát is, s csak december 9-re sikerült teljes egészében a magyar határon túra űzni az orosz alakulatokat. VH 1914–1918. 6. k. 50.; POLLMANN 2016. 37–46.

⁵¹ RK Szü. 41. (1914):78. 729.

⁵² DOROMBY 1943. 133–135.

⁵³ DOROMBY 1943. 138., 143.

csapatok állapota csupán a február közepe felé a harcok szünetében többé-kevésbé beállott nyugalom, a kedvezőbb időjárás következtében javult: akkor viszont a felázott utak, a hegyi patakok áradása akadályozta a számukra létfontosságú folyamatos lőszer- és élelem-utánpótlást.⁵⁴ A katonák állandó kimerültségén, az elszállásolás nehézségein csak egy jó hónap múltával tudott érdemben úrrá lenni a hadvezetés.

A legmostohább viszonyok között küzdő és végsőkéig helytálló trencséniek január 24–25-én a 37. honvéd gyaloghadosztály kötelékében Dwerniken⁵⁵ át előrenyomultak. A terepviszonyok és a magas hó, valamint az orosz ellenállás miatt csak igen lassan haladtak. Kitűzött célját a hadosztály nem érte el: a 15-ösök a 938. háromszögelési pont magaslatára, valamint az attól északnyugatra húzódó gerincrészre kapaszkodtak fel, s harcokra is egyedül náluk került sor, kisebb ellenséges osztagokat vetettek vissza. Tüzérségi támogatást a köd és a havazás miatt nem kaptak. A zord időjárás emellett már nagyon kimerítette a csapatokat. Négy napja javarészt a szabadban töltötték az éjjelt, a hideg miatt alig aludtak, meleg ételt nem kaphattak, a teljesítőképességük tehát csökkenőben volt. Fedél alá csak másnap juthattak, Lutowiska, Krywka és Skorodne⁵⁶ elfoglalása révén. Január 31-én, amikor a hadvezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy az oroszok visszavetése nem fog sikerülni, az oroszok meg-megújuló támadásai, valamint a saját alakulatoknál ekkor már aggasztó létszámcsökkenés következtében lemondtak a további előrenyomulásról.⁵⁷ Február 8–10. közt a hadosztály Lutowiskától délre tűzharcban tartotta távol állásaiktól az oroszokat. A 37. honvéd gyaloghadosztály ellen indított orosz támadások túlnyomórészt összeomlottak, azonban a nehéz harcok márciusra felőrölték a hadosztályt, így a 15-ösök összes tartalékát is.⁵⁸

Egy hónapon belül a trencsényi honvédeket (és velük Szoleczky főhadnagyot) az Északkeleti-Kárpátok túloldalán vetették be, váltakozó hadiszerencsével. A 37. honvéd gyaloghadosztály március 6-án hajnalban Chmielnél⁵⁹ és a tőle folyásirányban lefelé 10,5 km-re fekvő Procisnenél átkelést kísérelt meg a San folyón, hogy azután a Santól északra levő magaslatokon húzódó ellenséges főállásokat támadja. A –16 fokos hideg ellenére az ezredek egy része átgázolt a folyón, de nem tudták tartósan védeni az állásaikat, és utánpótlásuk is akadozott, vissza kellett húzódnuk kiinduló állásaikba.⁶⁰ Március 22-től a már csak 600 fős ezredet a hadosztály kötelékében Dwerniktől délre, a San folyó kanyarulatában vetették sikeres védekező harcba.⁶¹ A védelmi állásban levő csapatokat az április 2-ra, nagypéntekre forduló éjszakán dühöngő, jeges hóvihar is erősen megviselte.

⁵⁴ DOROMBY 1943. 138.

⁵⁵ Dwernik (Lengyelország) Chmiel és Procisne közt félúton fekvő település.

⁵⁶ Uzsoktól észak-északnyugati irányban kb. 20 kilométerre, rendes körülmények közt másfél óra alatt gyalog bejárható távolságban (6,1 kilométer) egymás mellett fekvő három községről van szó; Lutowiska (ukránul: Літовищі), Krywka (ukránul: Кривка) és Skorodne (ukránul: Скородне) ma Lengyelország délkeleti részének csücskében, a Kárpátaljai Vajdaságban levő települések.

⁵⁷ VH 1914–1918. 8. k. 90–96.

⁵⁸ DOROMBY 1943. 137–138. Február 2-án és 3-án, amikor az oroszok támadásai a hadtest állásai ellen összeomlottak, a 37. honvéd gyaloghadosztály már csak 4700 puskával védte 10 km-nyi hosszú védelmi vonalát. Az oroszok számbeli túlsúlyát tekintve, ez kimagasló teljesítménynek mondható.

⁵⁹ Chmiel (ukránul: Хміль) Lengyelország délkeleti részén, a Kárpátaljai Vajdaságban fekvő falu a San folyó partján, mintegy 10 km-re az ukrán határtól; Ungvártól északra, légvonalban mintegy 70 km-re.

⁶⁰ DOROMBY 1943. 152.

⁶¹ VH 1914–1918. 8. k. 458–460.

A hőmérséklet annyira lecsökkent, hogy a rajvonásban ismét több ember megfagyott.⁶² Az osztrák–magyar 2. hadsereg részeként a hadosztály és az ezred április 9–30. közt védelmi harcokat folytatott a Kárpátok főgerince mögé végrehajtott visszavonulás után. Április 9-én a küzdővonalban a hadosztály a délelőttől estig ismétlődő heves támadásokkal szemben birtokban tartotta a Kozialata-magaslatot és a nagypolányi⁶³ völgyzárát.⁶⁴ 23-án az Ung völgyébe visszavont tartalékként pihent az ezred, amikor a Szurmay-csoport sürgős segítséget kért a nagy erővel végrehajtott ellenséges betörés miatt. Az előző nap menetkészültségbe, majd riadókészültségbe helyezett 15. gyalogezredet éjjel 1 óra 30 perckor indították útba Kiesvölgybe,⁶⁵ 2 órakor megindultak, s reggel 6 órakor érkeztek be, amikor a helységtől északra bevetésre csoportosították őket, hogy a 72 órája harcoló csapatokat legalább egy éjjelre ki lehessen vonni és a lehetőségekhez képest rendezni. Végül április 27-ig a trencséniek a 128. dandár tartalékát képezték.⁶⁶

A magasabb parancsnokságokat élénken foglalkoztatta az elmúlt időszak átcsoportosításai miatt teljesen összekeveredett kötelékek rendezése. Ezt csak körülményes, időigényes munkával lehetett elvégezni, mert egyik védelmi szakaszt sem volt szabad túlságosan gyengíteni, másrészt némelyik kikülönített csapatrész csak többnapos menettel tudta a hadsereg másik szárnyán álló ezredét, hadosztályát elérni. Az első lépés a Szurmay-csoport és a 2. hadsereg között régen esedékes cserék végrehajtása volt. A 2. hadsereg április 30-áig visszakapta a 12., a 44. gyalogezredet, a 15. honvéd gyalogezredet és visszaadta a 38. és 68. gyalogezredeket. A Szurmay-csoport parancsnoksága 27-én a Kiesvölgyön maradt 15-ösöket visszairányította a 37. honvéd gyaloghadosztályhoz Fenyvesvölgyre,⁶⁷ illetve Malomrétre.⁶⁸

Az 1915. május elején Gorlicénél megvert oroszok lassanként a San vonalára húzódtak vissza, és ott kíséreltek meg újabb ellenállást. Az 1915. április 1-jétől ismét századszolgálatot ellátó Szoleczky főhadnagy a nyári harcokban tűnt fel megint. Kraśnik közelében a 37. honvéd gyaloghadosztály arcvonalán a 73. honvéd gyalogdandár két ezrede, a trencséniai 15. és soproni 18. honvédek Wyznica⁶⁹ községtől és Wyzniankától⁷⁰ északra betörték az orosz állásba, majd az Urzędówka patak mögé vetették vissza az oroszokat. Az oroszok az Urzędówka patak mögé húzódtak, de Urzędów⁷¹ falut a déli parton, hídfőként megszállva tartották.⁷² A településért három napos, véres csata bontakozott ki, amelynek nyitánya július 5-én az osztrák–magyar haderő folyami átkelése, majd támadása volt, amely azonban

⁶² DOROMBY 1943. 168.

⁶³ Nagypolány, volt Zemplén vármegyei rutén település, ma: Vel'ká Pol'ana (Szlovákia).

⁶⁴ VH 1914–1918. 8. k. 641., 664–674.; TURIK 2016. 33.

⁶⁵ Kiesvölgy (ukránul Лубня [Lubnya]) település Kárpátalján, a Nagybereznai járásban (Ukrajna).

⁶⁶ VH 1914–1918. 8. k. 689–690.

⁶⁷ Fenyvesvölgy (ukránul Ставне [Sztavne]) falu Kárpátalján, a Nagybereznai járásban (Ukrajna).

⁶⁸ VH 1914–1918. 8. k. 691–732. – Malomrét (ukránul Жорнава [Zsornava]) falu Kárpátalján, a Nagybereznai járásban (Ukrajna).

⁶⁹ Wyznica (Lengyelország): falu Kraśniktól 6 km-re nyugatra.

⁷⁰ Wyznianka (Lengyelország): falu Kraśniktól 7 km-re északnyugatra.

⁷¹ Urzędów (Lengyelország): falu Kraśniktól 10 km-re északra.

⁷² VH 1914–1918. 10. k. 120–121.

az oroszok ellentámadásával, Urzędów elvesztésével és hatalmas veszteségekkel járó visszavonulással végződött július 7-én. Szoleczky főhadnagy az 1. századdal elsőként kelt át a mocsaras Urzędówka folyócskán, és a mély völgyben hosszan elhúzódó falu feletti erdős magaslatra vezette embereit. „1915. július 5-én nagyon bátran, energikusan és ügyesen teljesítette azt a feladatot, hogy keljen át századával az Urzendowka patakon, és támadja oldalba az ellenséget. Így lehetővé tette, hogy a zászlóalj átkeljen a folyócskán. Nagyon derék és alkalmas tiszt” – írta róla ezredparancsnoka, Lähne Miksa ezredes⁷³ kitüntetési javaslatában.⁷⁴ A támadás jobb szárnyán a 12. honvéd gyalogezred nyomult előre, magára vonva az orosz gyalogság tüzeit és srappeltüzet, majd beásták magukat. Két nappal később már a visszatámadó orosz első vonal puskatűzzel és géppuskákkal, a tüzéség gránátokkal lőtte a falut, amely a templommal együtt lángba borult, fülsiketítő robajjal égett. A túlerőben levő ellenség egyszerűen elárastotta a települést és a környéket. A szatmári 12. honvéd gyalogezred halottban, hadifogságba esettekben elszenvedte eddigi legnagyobb vereségét.⁷⁵

Ezredparancsnoka nem sokkal később ismét kitüntetésre javasolta Szoleczky Lászlót: „Az 1915. szeptember 12-én és 13-án, Hluszkánál⁷⁶ Galíciában zajló harcokban századát a legnagyobb ügyességgel, bátorsággal és körültekintéssel vezette, és így a legnagyobb mértékben hozzájárult a sikerhez. Mindkét napon kitüntette magát személyes bátorságával.”⁷⁷ Helytállását a Legfelsőbb Dicsérő Elismerés újjalagos tudtára adásával, és annak látható jelével, az Ezüst Katonai Érdeméremmel (közkeletű nevén Signum Laudis) értékelte a hadvezetés.⁷⁸

Az ezredet csakhamar kivonták a Kolomea térségében folytatott harcokból, és a lemergi vasúti csomóponton át északra, Volhíniába szállították.

1. kép – Ebből az időszakból származhat ritka fényképeinek egyike, amelyet hazaküldött vagy hazahozott. A mellképen hadjonfőtt látjuk, mosolytalanul, inkább elgondolkozva kitekint a fotóból, s még nincs kopaszra nyírva, mint egy évvel később a rohamcsapat miatt. A bal zubbonyzseb hanyagul nyitva van, talán toll látható benne. Szabálytalan gallérviselete mellett jól ki-vehető két főhadnagyi csillaga, mellén két kitüntetésének (az Ezüst és a Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon) szalagsávjai. Mindezek, illetve a mögötte látható fenyőágak nyomán a képet 1915 ősze és 1917 tavasza közé datálhatjuk. (magángyűjtemény)

⁷³ Lähne Miksa (1856–1918) hivatásos katonatiszt. 1914-ben a m. kir. 15. honvéd gyalogezred parancsnoka, 1916-ban dandárparancsnokká léptették elő. Szolgálataiért III. osztályú Vaskorona Renddel, valamint a Lipót Rend lovagkeresztjével tüntették ki. 1918-ban halt meg, a pontos dátum nem ismert. NÉMETH 1996. 183.

⁷⁴ HL TKJ 3426. 1915. július. Ekkor a Bronz Katonai Érdemérmel kapta meg hadiszalagon.

⁷⁵ DESEŐ 1931. 130–142.

⁷⁶ Hrushka (Ukrajna, ukránul: Глушка) Dnyeszter melletti település Kolomeától 75 km-re északkeletre, Csernovictól 60 km-re északra.

⁷⁷ HL TKJ 6125. 1915. szeptember 21.

⁷⁸ RK Szü. 43. (1916):35. 707.

Karpilowka⁷⁹ térségében voltak az állásaik, s itt Putilowka térségében éltek meg a szentes-tét és az újévet is.

Szoleczky főhadnagy rendszeresen írhatott haza – ehhez az iskolaévek megszokása mellett a szolgálati távollétek is hozzászoktatták – mégis mindösszesen egy levele maradt fenn, az is úgy, hogy a helyi sajtó leköszölte.

„Karácsonyi hangulat a lövészárokból. A világháború viharja a legtöbb családból kiragadott valakit, kik már a második karácsonyt kénytelenek öveiktől távol, idegen földön a lövészárók földalatti sötétjében tölteni. De hogy a szeretet ünnepének szent és meleg hangulata ezeknek a lelkében is tiszta bensőséggel ég, legjobban bizonyítja egy levél, melyet Sz. L. honvédfőhadnagy, ki már a háború kitörése óta a harcmezőn van, minap küldött Esztergomban lakó szüleinek. A szép és hangulatos levelet, melyből a családi együvértartozandóság és gyermeki szeretet melege oly intenzív fényre sugárzik, a karácsonyest hangulatának fokozására közreadjuk olvasóinknak. A levél így hangzik: »Mire levelem kézhez kerül, talán már együtt ülik a karácsonyestét, talán már gyertyafényben úszik a karácsonyfa, kis Panni⁸⁰ örömmel futja azt körül és keresi mit hozott számára a kis Jézus. Én pedig fedezékemben ülve nézek magam elé, gondolatban körükbe járva, fel fog elevenedni előttem a sok boldog karácsonyest képe. Szegényes lesz a mi karácsonyunk, mint a betlehemi pásztoroké, kik nyájaira vigyáztak. Mi is pásztorok vagyunk, örökös szeretteink felett, hogy nyugodtan megülhessék ünnepeiket. Nem lesz ez igaz boldog karácsony, nagyon jól tudjuk mi azt, minden családban lesz egy üres hely, hova még valakit várnak..., hova azonban már sok helyütt nem tér vissza! Idegenbe pedig, hány gyermek, apa, testvér néz farkasszemmel a rideg fekete halállal a fagyos fedezékben, hányan száll sóhaj, ima az ajkán, s velük érezve én is, együtt kérjük az eget hatalmas Urát, hogy engedje meg szüleinknek, testvéreinknek azt, hogy még igen sok karácsony ülhessenek meg édes mindnyáján. A kis Jézus meg fogja hozni részünkre is ajándékát, áldást fegyvereinkre, győzelmeink lesznek majd magja egy olajfának, melyről leszakítjuk a világbéke olajágát. Ez lesz az igazi karácsony, a boldogság ünnepe, midőn a vérben fürdő országok népe mond hálát az Istennek. Most még arra kérem, gondoljanak fiukra, ki lélekben magukkal lesz a szent estén.«⁸¹

Immár a harmadik háborús esztendő vette kezdetét. A trencsényi 15. honvéd gyalogezredet még mindig az északi – pontosabban keleti – harctéren találjuk. Szoleczky főhadnagy 1916. június 8-tól augusztus 22-ig beteg volt. Nem tudjuk, pontosan mi volt a baja, mindenesetre október 26-ig menetszázad-parancsnokként valahogy sikerült ismét otthon, Esztergomban lábadoznia.

1916 októberében egy új, a román hadszíntéren bevetett alakulathoz, a 315. honvéd gyalogezredhez került,⁸² október 27-én már nevét ott találjuk a tiszti beosztási táblázat-

⁷⁹ Karpilivka (ukránul: Карпилівка; lengyelül: Karpilówka): ma Nyugat-Ukrajnában fekvő település.

⁸⁰ Akkor 11 éves Anna húgáról van szó.

⁸¹ *Esztergom* 20 (1915):52. 5–6.

⁸² A 312., a 313., a 314. és a 315. honvéd gyalogezredeket 1915 folyamán a m. kir. 70. honvéd gyaloghadosztály részeként állították fel. DOROMBY-REÉ 1943. 442.

ban a II. zászlóalj parancsnokaként.⁸³ 1916. november 4-én az ezredparancsba bekerül az 1914. április havában megalapított *Külügy-Hadügy* előfizetési felhívása: a kiadóhivatal mutatványszámot is küld azoknak, akik „*az egyetlen magyar katonai hetilapot, magyar katonák alapítását és tulajdonát, a magyar katona működésének, dicsőségünknek leghivatottabb szószólóját*” 1917. január 1-jétől előfizetésükkel támogatják, és ennek árát azonnal beküldik. A gyűjtőíven a II. zászlóaljnál Szoleczky főhadnagy szignója bizonyítja, hogy látta és felkarolta a lap ügyét.⁸⁴ Közben 1916 végén – 1917 elején ezen a fronton, József főherceg hadseregcsoportjánál „jó” eredménnyel végezte el a századparancsnoki és rohamtanfolyamot, s ettől kezdve megfigyelhető, hogy a „legénységi” rohamisták is az ő századához kerülnek, illetve alakulatával gyakorolnak.⁸⁵

Az osztrák–magyar rohamcsapatokról, az első világháború „rohamistáiról” meglehetősen keveset tudunk. Bár az 1914–1915-ös kárpáti harcok idejében már léteztek feldeírítésre, fogolyszerzésre, rajtaütésre alkalmazható különítmények, kiképzésükre a honvéd alakulatoknál 1916 decemberétől német mintára és segítséggel került sor, alakulatonként változó 2–4 hetes tanfolyamok keretében. Tagjait akadályleküzdésben, éleslövészetben, kézigránát-használatban, futásban, közelharcban, rohamkés-használatban járatos, 18–22 éves fiatalokból toborozták; a tiszteket javaslat és önkéntesség alapján, az előjárók által kijelölt legénységet gondos válogatás révén. A kiképzés alatt erősen megrostálták az emberanyagot. A rohamhullám előretörését itt gyakoroltatták be velük – egyszerre segítve őket a sikerélményhez, a pontosság és fegyelmezettség, nemkülönben az egymás iránti felelősség és az önállóság megéléséhez. A körütekintés és az időzítés ugyanis automatizmusként kellett, hogy működjön: első lépésben a megszerzett információk alapján a rohamjárőrök a 30–40 méterre levő kiinduló állásból (rohamállás) megindulva betörték az ellenséges állás gyengének ítélt pontjára, s leküzdve az ottani ellenállást, elfoglalták azt. Az őket látótávolságon belül⁸⁶ követő első rohamoszlop – a legjobb kézigránát-dobók és gránátvivők – ék alakban betört az ellenséges állásba, s biztosító erők hátrahagyásával tovább nyomult a kitűzött cél felé. A második rohamoszlop – lövészek, közelharcosok, géppuskások, távbeszélők, esetleg lángszórósok – őket támogatva és a tartalékot képezve követte az elsőt, míg a harmadik – géppuskásokkal, kézigránát-dobókkal, műszakiakkal az elfoglalt állások hevenyészett megerősítéséhez szükséges technikával és emberekkel – végleg megtisztította a terepet, biztosította az összeköttetést az előttük haladó oszlopokkal, hátrafelé pedig a mögöttük 50–60 lépésre rohanó gyalogsággal. A gyalogság beérkezése után a rohamistákat azonnal kivonták a tűzvonalból.⁸⁷ Éjjeli-hajnali harcra, védekezésre, de főleg támadásra és nappali bevetésre használták őket.

Ahhoz, hogy ez a folyamat – „az ellenséges erők felgöngyölítése” – olajozottan működjön az arcvonalon, meg kellett szokni a gyalogsági és tüzérségi tűzben való gyors,

⁸³ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 587/kt–1916. sz. alatt a 70. hadosztályparancsnokságnak írt feljegyzést az ezredparancsnok: „*Kérem a hadosztály parancsnokságot, a folyó év oct. hó 12-től kelt hadosztály eligazítás 6ik pontját oda módosíttatni, hogy Szoleczky László főhadnagy a II. zlj. ideiglenes parancsnokságával folyó évi október hó 25. napjától bizatott meg.*” Egy másik, november 11-i irat szerint november 3-ával, ugyanott 14-ére piros ceruzával javítva a dátum.

⁸⁴ HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

⁸⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

⁸⁶ ÁLLÁSHARC 1918. 8. szerint az 1. és a 2. hullám közt 50–60 lépés távköz, a 2. és 3. közt 60–80 lépés lehet, utóbbit „*esetleg munkás és teherhordó részlegek követhetik a megoldandó feladat szerint.*”

⁸⁷ HALÁLFEJES 2006. 24–25.

céltudatos mozgást, hatékony cselekvést, határozott, meglepő és magabiztos fellépést.⁸⁸ Az oktatás ennek érdekében eleve élesben folyt, így a drótakadály eltávolítása, a robbantások, a kézigránátharc (állva, térdelve, fekve, futva, irányba és célra dobva), a lögyakorlat gyakorta sebesülteket, néha halálos áldozatot is követelt.⁸⁹ Volt, akit alkalmatlannak ítélték, ilyenkor pótlásul hívtak be valakit. Nemcsak saját, de az ellenséges erők által használt fegyvereket, „különleges harceszközöket”⁹⁰ is ismerniük, illetve szükség esetén használniuk is tudni kellett. A rohamcsapatok tagjai ezért tartották elit csoportnak magukat; a különleges képzettség, a rendszeres gyakorlatozás, az összeszokottság és a nagyfokú egymásrautaltság miatt az átlagnál közvetlenebb kapcsolat alakult ki a bajtársak és előljáróik közt. Oktatták őket a gyakorlatban, de felkészítést kaptak a gáztamadásoknál elvárt magatartásra, modelleken mutatták be az ellenséges állások szerkezetét, megtanították őket vázlatok és jelentések készítésére, célba juttatására, extrém harci helyzetek és fizikai megterhelés elviselésére. Könnyű volt őket felismerni jellegzetes acél rohamsisakjukról, gázálcukról, posztóval bevont tokú rohamkésükről, de legfőként két, mellükön keresztbe vetve, hónuk alatt hordott speciális kézigránát-hordzsákukról és a derékra erősített ásóról. Kenyértarisznyájukban négy tartalék élelmiszeradag lapult, posztóval bevont két kulacsuk szintén megkülönböztette őket egy átlagos gyalogostól, akárcsak posztóval-bőrrrel megerősített könyökük és térdű ruházatuk.⁹¹ A rohamjárőröket világítópisztollyal is ellátták, ehhez fehér fényű világítótüntényeket, piros, zöld és sárga fényű jelzőtüntényeket vittek magukkal.⁹²

Szoleczky László 25 évesen lett rohamzászlóalj-parancsnok, és elsőik közt kapta meg az erre való kiképzést is. Nem tudjuk, alkalma volt-e oktatótisztként is közreműködni emberei kiképzésében – mint tudjuk, ezzel szívesen foglalkozott –, de 1917-ben átlag 200 koronával több ruhapénzt kapott kabátja, nadrágja, lábbelije fokozott lehasználódása miatt. Ismétlőpisztollyal és öt tár tölténnyel volt ellátva, s kötelességévé tették, hogy egy jól járó zsebórával és tájolóval szerelkezzen fel.⁹³ A rohamcsapatistákkal szemben is elvárás volt, hogy „minden tekintetben kiváló, testileg teljesítőképes és kipróbált”⁹⁴ katonák legyenek: jeleskedniük kellett térképolvasásban, terepismeretben, éleslövészetben. Mint ezt tapasztalhatták, hasonló elitalakulatokkal az oroszok – és később az olaszok – is rendelkeztek.

1916 decemberében egyébként Szoleczky főhadnagy a II. zászlóalj parancsnokaként előléptetéseket véleményezett: javasolta például Markovits Jenő egyéves önkéntes tizedes szakaszvezetővé,⁹⁵ a gazdasági hivatal ajánlatára Krecsim Vidar [!] őrzetéből tize-

⁸⁸ ÁLLÁSHARC 1918. 34. „A kiképzési célt csakis bőséges éles lőszer alkalmazásával érhetjük el, hogy a tisztek és a legénység az összes különleges harceszközök jelentékeny erkölcsi hatásához hozzászokjanak.”

⁸⁹ HALÁLFEJES 2006. 19., 24.; JÓZSEF FHG. 4. k. 627. 1917. május 11.: „Ma a rohamzászlóaljnak nagy lögyakorlata volt Nyárádszeredán, sajnos, 2 halott és 9 sebesült maradt ott. De ha veszi az ember, hogy hány 100 és 1000 embernek az élete mentetik meg ezután a valóságban ezen alaposan begyakorolt támadási móddal, olyanokét, akik különben föltétlenül elesnének, akkor még valahogy el lehet viselni ezt a szerencsétlenséget.”

⁹⁰ ÁLLÁSHARC 1918. 34.

⁹¹ HALÁLFEJES 2006. 39–40.

⁹² ÁLLÁSHARC 1918. 14.

⁹³ ÁLLÁSHARC 1918. 14. Ezüst fedelű Omega zsebóráját a mai napig őrzi a család.

⁹⁴ ÁLLÁSHARC 1918. 33., 39.

⁹⁵ 6. század, 1916. november 6. HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

dessé,⁹⁶ szakasziparancsnoknak Matuska János zászlóssá való kinevezését.⁹⁷ Korsek László hadapródjelölti alkalmazását támogatta, dr. Komlóssy Károlyét viszont nem;⁹⁸ Patonai József tizedessé, Héring József örvezetővé való kinevezését pártolta;⁹⁹ alkalmasnak ítélte Kerekes Béla és Molnár Bertalan honvédeket örvezetőnek.¹⁰⁰ Közben láttamozta az ezredhez beérkezett legkülönbébb hadosztály-utasításokat:¹⁰¹ „*Tábori posta 253., 1916. december 18. Kiadatik a 207. ddr. 313., 314., 315. h. gy. e. parságnak. Tudomásomra jutván, hogy tisztek (tisztjelöltek) a kávéházak külön szobáiban nagy összegekben hazard játékokat folytatnak: elrendelem, hogy az ezredparancsnokok a tisztikarban a szerencsejátékoknak a bajtársiasságra és a legfelsőbb hadiszolgálatra való káros befolyását oktatás tárgyává tegyék, ezen nagy összegekben folytatott játékokat a jövőre nézve betiltsák és a helyőrség ügyeleti tiszteknek szigorú kötelességévé tegyék a kávéházi külön szobákban különböző időben megjelenni és az ezen rendeletem ellen vétőket nekem bejelenteni. Sorsich Fml.*”¹⁰² Javaslatot tett hadosztályparancsnoki dicséretre a kiképzésnél „különös buzgalmat tanúsító” alantos tiszt, azaz zászlós és tisztjelölt személyére december 10-én, 10 embert terjesztett fel az elismerésre.¹⁰³ Pártolólag terjesztette fel december 19-én a zászlóalj-kihallgatáson megjelent Mezei Lajos tizedes Ditróra, Csík megyébe; Pap Sándor tizedes Bencére, Udvarhely megyébe és Murány János honvéd Erzsébetvárosba, Kis-Küküllő megyébe történő szabadságkérelmét, akiknek a családja a román betörés alatt elmenekült. Elismerték, hogy szabadságot kaptak ugyan, azonban addig családjuk nem tért haza, most szeretnének besegíteni „*csekélyke ingatlanuk*” rendbehozatalába, hogy „*hozzátartozóik tovább gazdálkodhassanak.*” Rádásul a karácsonyi öt nap részükre kevés volt a két napos utazás miatt, 14 napot kértek. Az ezredparancsnok, Nagy alezredes elutasította a kérést, mert e katonák már voltak szabadságon.¹⁰⁴ A távbeszélő osztag katonái számára az előírt öt napos szabadságot azonban ki tudta adni.¹⁰⁵ 1916. december hó 23-án érkezett a hadsereg-főparancsnokság rendelete,

⁹⁶ Zászlóalj g. h., 1916. november 8. – HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

⁹⁷ „*Igen alkalmas, törekvő. Pártolom.*” – 7. század, 1916. december 16. HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

⁹⁸ 5. század, 1916. december 16. HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

⁹⁹ 6. század, 1916. december 16. HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 6. század, 1916. december 21. HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

¹⁰⁰ Géppuskásszázad, 1916. december 15. HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

¹⁰¹ A m. kir. 70. honvéd gyaloghadosztályt 1915. szeptember 18-án alakították meg az ún. erdélyi csendőrhadosztályból. 1916. június elején az orosz frontra szállították, ahol a 4. hadsereg kötelékébe került. November elején visszavezényelték az erdélyi frontra az 1. hadsereghez. 1918. június közepén az olasz hadszíntérre csoportosították át. Parancsnoka 1915. szeptember 18-tól Goldbach Antal vezérőrnagy, 1916 augusztusától Sorsich Adalbert altábornagy, 1918 májusától Berzeviczy Béla vezérőrnagy volt. RAVASZ 2003. 25.

¹⁰² HL II. 624. M. kir. 315. hgye.; Sorsich (Sorchich) Béla (Adalbert), severini (Pest, 1860 – Budapest, 1930): 1898-tól öt éven át volt a pécsi m. kir. honvéd gyalogsági hadapródiskola parancsnoka, nevéhez fűződik az intézet berendezése és munkamenetének elindítása. 1914 márciusától Budapest városparancsnoka, novembertől altábornagy. 1915-ben két, illetve három népfelkelő-hadosztálya élén részt vett a szerbiai hadműveletekben. 1916 szeptemberében a Bruszilov-offenzíva alatt a 70. honvédhadosztály parancsnoka lett Volhíniában, majd áttették az erdélyi hadszíntérre, ahol októbertől határvédelmi harcokat folytatott; 1917 februárjára az orosz támadásokat elhárította, és augusztusban részt vett Moldva meghódításában. 1918 januárjában az olasz fronton a VI. hadtest parancsnoka, májustól gyalogsági tábornok, júliustól Kassa katonai parancsnoka. 1919-ben nyugdíjazták. ÖBL 2005.

¹⁰³ HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

¹⁰⁴ HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

¹⁰⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgye.

miszerint a „budapesti koronázási ünnepségre a hadosztály részéről vezénylendő: 1–1 legénységi állományú egyén a 313. és 315. honvéd gyalog ezredektől. (Se nem önkéntes, sem pedig tisztjelölt.) Neveik távmondattban 25.-én délig bejelentendők. Nevezettek magyar állampolgárok legyenek és okvetlen kitüntetéssel bírijanak. Az emberek december 28.-ika folyamán Budapestre beérkezzenek, s ott a Károly főherceg laktanyában (V. Falk Miksa utca) lesznek beszállásolva s ugyanott új tábori öltözetrel ellátva. Amennyiben Budapesten a vezényelték magukat ki nem ismernék, a budapesti pályaudvar-parancsnokságnál jelentkezzenek, honnét a laktanyába vezettetnek. A belépő jegyet a koronázási ünnepséghez a legénység a laktanyaparancsnokságtól kapja. A vezényelték menetlevelébe az utazás céljául bevezetendő: »a koronázási ünnepségen mint a hadrakelt sereg küldöttségének tagja, részt venni jogosult.« Tiszti tagok a hadosztálytól nem vezényeltetnek.”¹⁰⁶ A sürgős javaslatlételre Szoleczky válasza az volt, hogy e kitüntetésre érdemes emberei már szabadságon vannak.¹⁰⁷

Moldvában, illetve a Keleti-Kárpátok térségében 1917-ben hosszabb időt töltöttek el az állásokban.

„1917. március 16-án és 21-én erős orosz őrzáratok közeledtek a saját drótakadályainkhoz, melyeket az árkok gyors elfoglalásával, gyalogsági tüzzel elüldöztek. 1917. március 16-án egy orosz század (kb. 200–250 ember) hókabátokban, egy hóvihar oltalmában megtámadta századának állását a Baile-Slanictól¹⁰⁸ északra fekvő dombláncolatnál. Ezt az ellenséges támadást azonban időben észrevették és gyalogsági, illetve géppuska tüzzel, majd azonnal megindított zárótüzzel megghiúsították. Az oroszok visszamenekültek korábbi állásaikba. Minden ilyen ellenséges vállalkozásnál Szoleczky főhadnagy gyors döntéseivel és a helyesen irányított tüzzel, továbbá bátor viselkedésével különösen kitűnt.”¹⁰⁹

A felterjesztés eredményéül kapta meg a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítménnyel és a kardokkal.

„A Slanictól¹¹⁰ északra folyó harcokban – 1917. augusztus 13. és 20. között – ismételtén kitüntette magát századának körültekintő és halált megvető bátorsággal történt vezetésével. Augusztus 13-án katonáit feltartóztathatatlanul előretörve vezette támadásba, példájával emberei maradékát lelkesítve, akikkel a szívósan ellenálló ellenséget kivetette állásaiból, és véresen kiharcolt frontszakaszát minden ellentámadással szemben megtartotta. Hősies viselkedése nagy részben hozzájárult ahhoz, hogy a számbeli fölényben lévő ellenség minden rohama haszontalan és eredménytelen maradt, és a harcteret tartani tudtuk.”¹¹¹ – foglalta össze az eseményeket Tóth Béla alezredes. Eredményeképp az újólagos Legfelsőbb Dicsérő Elismerés másodszor – a kardok egyidejű adományozása mellett – adatott neki tudtul,¹¹² így jogosulttá vált a korábban részére már odaítélt Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagjára ismétlőpántot tűzni.

¹⁰⁶ HL II. 624. M. kir. 315. hgve.

¹⁰⁷ HL II. 624. M. kir. 315. hgve.

¹⁰⁸ Szlanikfürdő, Moldova, Keleti-Kárpátok.

¹⁰⁹ HL TKJ 12491. 1917. március 31.; RK Szü. 44. (1917):74. 1464. (Megnevezésében „a 315. honvéd gyalogezrednél beosztott 15. honvéd gyalogezredbeli főhadnagynak” titulálják.)

¹¹⁰ Szlanikfürdő (románul Slănic-Moldova) város Romániában, Moldvában, Bákó megyében.

¹¹¹ HL TKJ 22653. 1917. szeptember 2.

¹¹² RK Szü. 44. (1917):152. 2834.

Szoleczky 315. honvéd gyalogezrednél töltött életéről legtöbbet az ezred-napiparancsokból deríthetünk ki. Ezeket áttekintve a legkülönbözőbb tárgyú utasításokkal találkozunk, ezek egy része csak közvetve vonatkozik rá, érinti őt vagy alakulatát. 1917 őszétől 1918 januárjáig a román fronton időzik az I. vagy a III. zászlóalj parancsnokaként. Abban az évben, amikor immáron a negyedik télre készülnek, október 10-én például a „téli óvószerek” kiosztásáról szól az egyik parancs, amelynek értelmében 430 köpenybélést, 200 sweatert (!), 210 pár kesztyűt, 570 haskötőt és 280 téli takarót kapnak az emberek. Ugyanezen a napon a hadosztály kiutalja számukra a Károly Csapatkereszteket,¹¹³ amelyből az I. zászlóaljnak 350, a II. zászlóaljnak 176, a III. zászlóaljnak 115 darab jutott.¹¹⁴

1917. november 5-én főhadnagyunk az állomásügyeleti tiszt, ennek megfelelően látja el a napi szolgálatot az állomásőrséggel, készséggel és a telepőrséggel megerősítve. Neki jut a felemelő feladat, hogy rendelkezzen a legénység szennyes fehérneműje mosásának tárgyában: minden hó 1-jén és 15-én a szakasziparancsnok személyes felügyelete mellett szedendő el a fehérnemű, s a szakasziparancsnok tartozik egy névjegyzéket készíteni arról, hogy kitől, milyen fehérnemű vétetett át. A jegyzék és vele fehérnemű a századparancsnokságnak kerül átadásra, amely, összesítés után, a gazdasági hivatalnak adja tovább, és végül a hadsereg gőzmosó intézeténél kerül kimosásra.¹¹⁵

Miután nem az első vonalban vannak, csak tartalékban, 1917. november 16-án az ezredparancs „legénységi egyének hozzátartozóinak tartózkodása a hadra kelt sereg körletében” címmel is intézkedik.

„Ismételten előfordult, hogy legénységi egyének hozzátartozói a hadra kelt sereg körletébe érkeztek, s táviratokkal zaklatták az ezredparancsnokságot, hogy férjük, vagy fiuk számára szabadságot engedélyezzen azért, hogy találkozhassanak. A legénység kioktatandó arra, hogy az ilyen zaklatásokkal csak fölösleges költségbe verik hozzátartozóik magukat, mert minden ilyen kérést elfogok utasítani, mivel nincs, s nem lehet elfogadható alapjuk. Ha a honvédek valami közölnivalója van hozzátartozóival vagy azoknak övele, akkor rendelkezésre áll a tábori posta, s elintézhetik levélben. Írni nem tudók forduljanak század parancsnokaikhoz, akiknek kötelességévé teszem, hogy az ilyen emberek leveleit valamelyik jó írású emberrel, vagy a századírnökkel megírassák. Fontos és sürgős esetekben pedig a hozzátartozók a csendőrség útján táviratozhatnak az ezredparancsnoksághoz, tehát semmi célja sincs az ideutazással járó fölösleges költségeknek.”¹¹⁶

Gőzerővel folyt a rohamkiképzés. November 16-án annak is nyoma van, hogy a legénységet rohamkiképzés-tanfolyamra vezénylik, méghozzá a 70. honvéd rohamzászlóalj a 39. honvéd rohamzászlóalj táborhelyére (Úz-völgy, Aklos csárda) fog áttelepülni. A zászlóalj beérkezése után az ezred a rohamkiképzés második tanfolyamára új járőröket fog vezényelni. Ezek beosztása után a rohamzászlóaljhöz kiképzés céljából vezényelt régi emberek az ezredhez bevonulnak. A rohamzászlóaljnál megmarad az állandó keret, valamint a tanfolyamra vezényelt oktatószemélyzet. Az ezredhez bevonult emberekből – egy altiszt-

¹¹³ A Károly Csapatkereszt elnyerésének feltételeiről írásunk 57. oldalán bővebb információ olvasható.

¹¹⁴ HL II. 624. M. kir. 315. hgve. 1917. október 10. 9. pont

¹¹⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgve. 1917. november 5. 9. pont

¹¹⁶ HL II. 624. M. kir. 315. hgve. 1917. november 16. 3. pont

ből és nyolc emberből álló – rohamjárőröket fognak alakítani, amelyek a zászlóalj-roham-tisztek közreműködésével és vezetése alatt rendszeresen gyakorlatoznak majd.

„A vezényelt emberek válogatott, testileg erős, szellemileg friss, lehetőleg a legifjabb évfolyambeliek legyenek. (...) A vezénylendők gázálarccal és rohamkással ellátva 22-én du. 3-kor az ezredparancsnokságnál gyülekeznek, onnan a gazdasági hivatalokhoz fognak útba indulni, ott is éjjeleznek, majd 23-án, élelmezési okmányokkal ellátva tartoznak útba indulni.”¹¹⁷

A 70. honvéd rohamzászlóalj parancsnokságnál délelőtt 11 órakor kell jelentkezniük. Néhány nappal később pontosították a parancsot: csakis megfelelő embert küldjenek, mert a rohamtanfolyamról való személycsere bonyolult és kerülendő.¹¹⁸

November 20-án a parancs már arról is szól, hogy előző napon 40 db rajkályhát osztottak ki a 315/II. zászlóaljnak, ezzel egy időben 400 db fehér, 200 db piros, 200 db zöld színű világítótöltényt, 200 db rakétát, 450 db Stielhandgranatot, 5 kg vazelint utaltak ki az alakulatnak.¹¹⁹

Eloszlatva az esetleges illúziókat, a hadvezetés még novemberben felkészítette a katonákat a szegényes karácsonyra:

„Az összes élvezeti cikkekben és egyéb anyagokban való szűkösség lehetetlenné teszi, hogy a Hadügym. Hadsegélyző hivatala az egész hadra kelt sereget ez évben is – így a megelőző három hadiév folyamán – karácsonyi ajándékkal ellássa. A Hads. Főparság és Hadügyministeriummal történt kölcsönös megállapodás alapján a Hadsegélyző Hivatal egy »haditerületi karácsony« rendezésétől ez évben eláll, és a különben e célra kiadott összeget a rokkantak, elesett hősök özvegyei és árvái, valamint tartalékosok nejeinek segélyezésére fordítja. A Hadsegélyző Hivatal reméli, hogy így, a hadra kelt seregnél levő derék harcosainak felfogása szerint cselekszik. Bátor katonáink ne a lakosság benső szeretetének és hálájának lankadását lássák ebben, hanem legyenek arról meggyőződve, hogy a haza hálája feleségeik és gyermekeik, valamint rokkant bajtársaikról való gondoskodás által jut kifejezésre. További katonaothonok – legfelsőbb hadurunk által kezdeményezett intézmények – létesítésével a Hadsegélyző Hivatal törekedni fog, hogy – amennyiben a jelenlegi viszonyok azt megengedik – a harctéren lévő katonáinkról a jövőben is gondoskodjék. Ha a Hadsegélyző Hivatal fentebb említett okokból egy nagymérvű haditerületi karácsony rendezésétől ez évben el is áll, mindazonáltal törekedni fog a hadra kelt sereg vegyes csapataitól, parancsnokságaitól, vagy intézeteitől esetenként beérkező 1917. évi karácsonyi ajándéktárgyak beszerzésére vonatkozó kívánságoknak megfelelni.”¹²⁰

¹¹⁷ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 16. 6. pont. Ugyanezen a napon pót-ezrednapiparancs is megjelent, amelynek I. pontja arról tudósított, hogy a 70. honvéd rohamzászlóalj 12-én megtartott záró gyakorlata alkalmából a hadtestparancsnok a rohamzászlóalj teljesítményével teljesen meg volt elégedve és elismerését fejezte ki. Ebbe az utasításba került egy ismételt utalás is arra, hogy a gyutacsokkal vagy más robbanószerekkel való játszás következtében előforduló sebesülések öncsonkításnak minősülnek, és rögtönítelő eljárás alá vonják az illetőt.

¹¹⁸ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 20. 8. pont

¹¹⁹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 20. 5. pont. Stielhandgranat: nyeles kézigránát. Vazelin: a legfinomabb minőségű zsír a fegyver összes fémrészeire, kívülről-belülről.

¹²⁰ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 20. 10. pont

November 26-án újra terítékre került a kézigránáttal és gyutaccsal való babrálás kérdése:

„A legszigorúbban megtiltandó a kézigránatokkal, fel nem robbant lövedékekkel, gyutacsokkal való játszadozás, babrálás. Ha valamely ember ilyeneket elhanyagolva talál, akkor nem szabad ahhoz nyúlania, hanem jelentse azt azonnal közvetlen előljáró parancsnokának. (...) ismételten iskolázás tárgyává teendő, hogy az ilyen anyagokkal játszó ember nemcsak annak teszi ki magát, hogy súlyosan megsebesül, esetleg megvakul, hanem minden esetben, mint öncsonkító, rögtönítélő eljárás indíttatik ellene. Ezen parancsom a legénységnek anyanyelvén is megmagyarázandó.”¹²¹

Ugyanez a parancs egy fürdő létesítéséről is intézkedett, amely Preinreich Gyula ezredesről, a 9. honvéd gyalogezred parancsnokáról kapta a nevét, aki a világháború elején ezrede élén halt hősi halált. Együttal a fürdés rendje is szabályozásra került. Minden századtól naponta 5–5 főt lehetett fürdeni küldeni úgy, hogy reggel 7-re a fürdönél legyenek, fürdés előtt és után a katonaoththonban tartózkodhattak. Az ezredtörzs konyháján ebédelhettek, ám ehhez az alapanyagot saját századkonyhájuk utalta át, majd délután 4-kor be kellett vonulniuk a századukhoz. A törölközőt, szappant és tiszta fehérneműt magukkal kell hozniuk. Fürdés után, a fürdőhöz kapcsolódó mosodában a szennyes és dezinficiált fehérneműt kötelesek voltak kimosni. A tisztí fürdő naponta 8–11 és délután 2–4-ig volt üzemben. A fürdeni szándékozóktól elvárták, hogy egy nappal előbb telefonon értesítsék az ezredorvos-főnököt, aki a beosztást elkészítette, így gondoskodott a fürdő zavartalan működéséről. Ide is vinni kellett a szappant és a törölközőt. A fürdő fával való ellátásáról a műszaki század gondoskodott. A fürdeni kíváncsi legénység azonban decembertől egy-egy darab fát is kénytelen volt magával cipelni, lehetőleg bükkfát, amellyel a fürdőjüket fűtenék, mert a fürdő személyzete nem volt képes elegendő fát felvágni, keményfa pedig egyáltalán nem állt rendelkezésükre.¹²²

1917 decemberében szabad választás elé állították a tiszteket, hogy együtt vagy egyenként vásárolják meg a brassói felszerelési raktárból a szükséges ruházati és felszerelési cikkeket.¹²³ Az ezredparancs szerint hihetetlen mennyiségű irodaszert használtak fel: tintaírónt, fekete, piros, kék, zöld színben; tollszárat, ezredszinten összesen ezer levélborítékot, írógéppapírból 500 ívet, irodai papírból 750-et. Az ügyintézéshez kellett még 35 db indigó, 6 sorvezető, 3 üveg ragasztó, 4 tubus syndetikon,¹²⁴ 8 db törölógumi, 6 üveg vegytinta, 3 db háromszögvonalzó, 2 doboz kapocs, 1 olló, ezzel szemben 12 üveg fekete tinta. A háborús adminisztrációhoz szükséges volt még 3 doboz rajzszer, 24 db ceruzahegy-védő, 1 üveg fekete tus, 6 db nagy füzet, 4 db naplőfüzet, 4 ív itatópapír, 25 ív csomagolópapír, 2 gombolyag spárta, 2 gombolyag császárcérna, 9 db jelentőtömb, 6 db irattömb, 1 db heveder (?), 2 festékpárna és két üveg festékpárna-tinta.¹²⁵

Az irodaszer kiadásával egy időben központilag zöld tábori levelezőlapokat is osztottak, amelyből az ezredtörzs 150 darabot, az I., illetve a II. zászlóalj 600–650 darabot, a

¹²¹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 26. 1. pont

¹²² HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. november 26. 2. pont

¹²³ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 1. 3. pont

¹²⁴ A Syndetikon a berlini Otto Ring & Co. által 1880 óta előállított, halenyv alapú ragasztóanyag márkanéve volt. <https://de.wikipedia.org/wiki/Syndetikon> [2018.03.11.]

¹²⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 1. 3. pont

műszaki század 650 darabot kapott. Összesen 1400 levelezőlap kiosztására került sor ezen alkalommal.¹²⁶

December 10-én a szokásos utasítások mellett közhírré tették a hadosztályparancsnokság 9-én kelt eligazításának 3. pontját is.

„Gyakori eset, hogy elesettek hozzátartozói a hátszorból a hadosztálykörletbe érkeznek azon célból, hogy az itt eltemetett hozzátartozóik hulláját exhumálják és tovaszállítsák. Bajtársi kötelesség, hogy a parságoknál exhumálás végett megjelenő, a távoli hátszorból érkezett polgári egyének a legmesszebbmenő támogatásban részesüljenek. Melléjük a parság által kísérőül egy tiszt adandó, ki az illető polgári vagy katonai egyéneket az exhumálás színhelyére kíséri. A koporsó forrasztásához szükséges anyagot azon parság tartozik díjmentesen rendelkezésre bocsátani, melynél az elesett exhumálása végett érkezett egyén jelentkezik.”¹²⁷

Ugyanitt szintén a hadosztályparancsnokság a felesleges és hasznavehetetlenné vált fegyverek, fegyveralkatrészek, ruhaneműek, bakancsok, felszerelési tárgyak, szekerek, járművek és ezek alkatrészei gyűjtéséről intézkedett. Összegyűjtötték a kávékonzerveket burkoló vászonpapírost is, hogy visszaküldjék őket a felvételező állomásokhoz. A hadosztályparancsnokság intézkedése szerint a hóköpenyeket csak harc esetén lehetett kiosztani a legénységnek, addig a zászlóaljparancsnokok feleltek anyagilag a készletekért.¹²⁸

1917. karácsony napjára az ezred kiképzési tervezetet kapott, továbbá azt az utasítást, hogy a Csíkszeredán kívül elhelyezett alakulatok nem vásárolhatnak be a városban. A karácsonyra utalás mindösszesen abban merült ki, hogy a hadosztály református tábori lelkesze 26-án a csíkszentimrei iskola termében istentiszteletet tartott, és ezen a szolgálatmentes tisztek és legénység részt vehettek. A *Tolnai Világlapja* 3–3 példányban került kiadásra az I. és II. zászlóaljparancsnokságnak, egy példányban a műszaki századnak, az *Érdekes Ujság* karácsonyi száma 8–8 példányban az I. és II. zászlóaljparancsnokságnak.¹²⁹ Egy nappal korábban az I. zászlóalj parancsnokságát a szabadságáról bevonult Szoleczky László főhadnagy vette át.¹³⁰ December 27-én a hadtestparancsnokság elrendelte a nyárádszeredai rohamtanfolyamra való vezénylést tisztek és altisztek részére. A tanfolyam 25 gyakorlónapot tartalmazott és minden hónap 10-én kezdődött.¹³¹

A karácsonyi ajándékokat végül is a Hadsegélyző Hivatal által sikerült biztosítani a legénység részére. 300 db pipát kaptak szárral, 300 db öngyújtót, 300 zsebkést, 100 szájharmonikát, 2000 db patentgombot és 3000 db biztosítótűt.¹³²

Az 1918-as év sem kezdődött könnyen. Január 3-án a legénység étkeztetésének egyöntetűvé tételéről döntött az ezredparancsnokság.

„Vasárnap hús, 400 g és főzelék, fél liter bor fejenként, vacsorára kávé; hétfő hús, 300 g, főzelék (...) reggelire 15 gr kávé naponta, a főzelék káposzta, burgonya, puliszka és tészta, galuska vegyesen szolgáltatandó ki (...) amennyiben a vágás-

¹²⁶ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 1. 17. pont

¹²⁷ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 10. 4. pont

¹²⁸ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 10. 5., 7., 8. pont

¹²⁹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 24. 7., 8., 11., 12. pont

¹³⁰ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 25. 4. pont

¹³¹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 27. 3. pont

¹³² HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1917. december 27. 5. pont

*ból elegendő hurka összegyűl vasárnap, a vacsora kávéhoz pótléku ez kiadva. Figyelmeztetem az alosztályokat, hogy a vacsorára kiszolgáltattott élelmi cikkeknek déli ebédhez való felhasználását nem engedem meg.*¹³³

Ugyanekkor tették közhírré, hogy 5-én valószínűleg Rohr vezérezredes, hadseregpáncsnok fogja megsemmisíteni az ezredet, ezért a ruházat és felszerelés esetleges hiányosságai pótlandók, másnap pedig Csíkszentkirály és Fölszeztizen közt, a műúttól nyugatra a díszfelállást és a díszmenetet gyakorolják majd.¹³⁴ Végül csupán a hadosztály bizottsága szemlélte meg a Csíkszentimre község és az Olt-híd közötti réten felálló ezredet.¹³⁵ Iszonyatos hideg lehetett, mert még az ezredparancsnokságra is eljutott a hír, hogy „*egyed legénységi egyének az itteni lakosság házainak és kertjeinek kerítéseit kitördelik és fűtésre használják fel. Figyelmeztetendő a legénység és anyanyelvén megmagyarázandó, hogy a lakossággal szemben tanúsított ily minősíthetetlen eljárás azt vonja maga után, hogy a lakossággal feltétlenül fenn tartandó jó viszony megbomlik, és figyelmeztetendő arra is, hogy ha őket polgári életükben érné így a magyar honvédektől, csupán lopásnak vagy rablásnak minősíthető eljárás, ők azzal a honvéddel szemben bizonyára még fegyvert is ragadnának, hogy jogos tulajdonukat megvédelmezzék. Ha a jövőben ezen parancsom dacára mégis előfordulna hasonló erőszakoskodás, úgy az osztály és alosztály parancsnokságok által nem fenyíthető meg, hanem ezredkihallgatásra elővezetendő. Az állomásképzési tiszteket pedig utasítom, hogy a kiküldött vizsgáló járőröket ez irányban is megfelelő ellenőrzésre utasítsák.*”¹³⁶

Január 10-én újabb csoport embert vezényeltek rohamkiképzésre, Nyárádszeredára. Itt a kíváncsiak közt már felmerült az is, hogy a kiválasztottak „*magyarul beszélő, értelmes egyének legyenek.*”¹³⁷ Az 1918. évi első rohamtanfolyam január 15-én kezdődött meg Csíkszegődön, az eleve három tanfolyamra odavezényelt oktató személyzettel, egy kiképző járőrrel. A fegyverszünet alatti kiképzést gyakorlásra használták fel az ezrednél is. A zord időjárásra való tekintettel hat hétre vezényelték terepre az embereket.¹³⁸ A rohamkiképzés felügyeletét az I. zászlóalj parancsnoka, azaz Szoleczky főhadnagy gyakorolta.¹³⁹

Az ezredtörzs is kénytelen volt szembesülni az extrém hőmérséklet veszélyeivel:

*„A hideg időjárásra való tekintettel felhívom az összes alárendelt alakulatok parancsnokait odahatni, hogy fagyási esetek a hadosztályon belül elő ne forduljanak. A kiképzésre vonatkozólag elrendelem, hogy a kivonulások csak a déli órákban hajtassanak végre, a reggeli hideg időjárás a körletben iskolázásra használható fel. Kiképzés a szabadban –15 °C és ennél nagyobb hideg mellett nem tartandó meg.”*¹⁴⁰

Nem csoda, ha ilyen fizikai-lelki megterhelés mellett és kíméletlen fagyban a parancsnokok igyekeztek mindenfajta hangulatjavító programról gondoskodni: az otthoniakkal való kapcsolattartáshoz az I. zászlóalj 1300 db, a II. zászlóalj 1700 db tábori postai levelezőlapot kapott,¹⁴¹ 1918. január 11-én pedig a következőt jelentették be:

¹³³ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 3. 3. pont

¹³⁴ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 3. 6. pont

¹³⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 3. 10. pont

¹³⁶ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 5. 5. pont

¹³⁷ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 10. 12. pont

¹³⁸ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 10. 12. pont

¹³⁹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 12. 2. pont

¹⁴⁰ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 12. 4. pont

¹⁴¹ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 10. 16. pont

„A legénység szórakoztatására folyó hó 12-én és 13-án tréfás előadás rendeztetik, éspedig f. hó 12-én és 13-án du. 2 órakor táncmulatság nélkül. 12-én 8 órakor tánccal egybekötve. Tekintettel a helyszükére a legénység részvételét az előadásokon a következőképp szabályozom: 12-én du. 2 óra: 1., 6., 7. század távbeszélőszakasz, 12-én du. 8., 1. gp., 2., 5. század, 13-án du. 2., 2. gp., 3., 8. század, műszaki század, gyalogos ágyús szakasz. A legénység által polgári közönség csak meghívóval hívható meg, minden előadásra 40–40 példányban kiadatik. A legénység részvétele nem kötelező. Az előadáson megjelenő legénységet századonként a legidősebb altsízt vezeti. 12-én du. 8-kor kezdődő előadáson résztvevőknek (csakis megbízható emberek legyenek) írásbeli kimaradási engedély adandó éjjel 1-ig – rendezéssel Szoleczky főhadnagyot bízom meg, ki a rend fenntartásáért felelős. A 12-i esti előadáson valószínűleg a dandárparancsnok úr is meg fog jelenni.”¹⁴²

Amikor 1918. január 15-én a legénységet tifusz és kolera ellen beoltották, s ezt azonnal az igazolványi jegyre is rávezették, már az a szóbeszéd járta, hogy átszállítják őket az olasz frontra. Ez nem sokkal később be is következett.

1918. április 1-jével soron kívül és ranggal, az ellenség előtt tanúsított „különösen érdemteljes szolgálatainak elismeréséül” Szoleczky Lászlót századossá léptették elő.¹⁴³ Másfél hónappal később, május 22-től a fegyverletétel napjáig már rohamzászlóalj-parancsnokként tevékenykedett.

Január 28-án már az olasz fronton találjuk a teljes ezredet. A tisztek 1:750 000-es térképet kaptak Pordenone, Strassoldo, San Ana di Piave és Porto Buso körzetéről, általános, 1:200 000 léptékűt Belluno és Trieszt környékéről. Figyelmeztették a parancsnokokat, hogy a kiadott térképekre vigyázzanak, mert ezek pótlása igen nagy nehézségekbe ütközik.¹⁴⁴

Február 4-én újabb érdekes adalékkal gazdagodhatunk az ezredparancs kapcsán:

„Tapasztaltam, hogy a legénység a kitüntetéseit hazaküldi. Bármennyire is méltányos a szándék, mely a kapott kitüntetéseknek a családnál való megőrzésére irányul, kell, hogy a katonai erények előtt háttérbe szoruljon. A vitézség erényét a harcos nem mellőzheti, s annak jeléül, hogy a vitézség erényét uralkodója és hazája iránti szeretete és hűsége okán mindenütt lelkesen gyakorolni kész, minden honvédnek büszkén kell különös díszére való kitüntetéseit viselnie. Ez a legénységnek anyanyelvén megmagyarázandó.”¹⁴⁵

Február 5-én Borojević tábornagy szemlélte meg a Portogruaro és Summaga közti műúton felállított 70. honvéd gyaloghadosztályt. A szemlén részt vett a 314., 315. honvéd gyalogezred és a 313. ezred egy része. Menetöltözetet viseltek köpennyel, tábori jel-

¹⁴² HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 13. 10. pont: „A tegnap és ma megtartott legénységi mulattató előadások alkalmából ezek rendezőjének: Szoleczky László főhadnagy úrnak az előadások helyes rendezéséért legteljesebb elismerésemet és köszönetemet fejezem ki. Úgy szintén elismerésemet nyilvánítom az előadáson volt összes közreműködőknek, kiváltképpen Königsberg eő [egyévi önkéntes] örvezetőnek – kik helyes bajtársi érzéstől áthatva, ezredbeli bajtársaiknak szórakoztatásához legtisztább igyekezetükkel és tudásukkal hozzájárultak.”

¹⁴³ RK Szü. 45. (1918): 67. 1779. Eredetileg 2. rangszámot kap, azonban a 69. sz. 1817. szerint „Szoleczky Lászlónál» a rangszám «2»-ról «1»-re helyesbítendő.”

¹⁴⁴ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. január 28. 13. pont

¹⁴⁵ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. február 4. 7. pont

vénnyel;¹⁴⁶ gázálarcot, távcsövet és pisztolyt nem vittek magukkal. A felkészítő ezredparancsban külön pontban emelték ki, hogy a fenyőgally a sapka bal oldalán viselendő. A tisztek részéről az extra és nikkelezett szuronyok, valamint az ernyő nélküli sapka viselését megtiltották. A tiszti kitüntetések a köpeny alatt, a Vitézségi Érmeket azonban minden kitüntetettnek a köpenyen kellett viselnie.¹⁴⁷ (A hadra kelt sereg legénysége még a háború elején, az 1914. október 6-án kelt legfelsőbb parancsirat értelmében kapott engedélyt, hogy a Vitézségi Érmeket a köpenyen is viselhesse.¹⁴⁸)

1918. május 29-én készült az a Szoleczky Lászlót is ábrázoló tiszti csoportkép, amelynek egyik példánya „Jó Szüleimnek! Gorgó de Chiessa,¹⁴⁹ 1918. május 29-én szerető fiuk és unokájuk Laci” dedikálással a családba került, hazaküldve; másik példányát pedig a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívuma őrzi, utóbbi felvételen rajta kívül még megjelölve hét tiszt szerepel.¹⁵⁰

2. kép – A m. kir. 70. honvéd gyaloghadosztály rohamzászlajának tisztikara és önkéntesei (magántulajdon)

¹⁴⁶ A tábori jelvény vagy hadijel a tábori sapka bal oldalára tűzendő, háromlevelű tölgy- vagy háromágú fenyőgally volt, amit kiemelt ünnepi alkalmakkor, hadgyakorlatok idején vagy az „ellenség előtt”, tehát a harctéren viseltek.

¹⁴⁷ HL II. 624. M. kir. 315. hgye. 1918. február 5. pótparancs 1. pont

¹⁴⁸ 16420/el. – 1914. sz. rendelet. RK Szü. 41. (1914): 60. 511.; 159502/7. – 1914. sz. körrendelet. RK Szab. 41. (1914): 61. 465. A kitüntetések viselésének rendes helye a zubbony volt, azonban gondolni kellett arra, hogy a köpeny alatt viselt kitüntetések nem látszanak, illetve az első vonalak mögött, a parancshirdetések keretében megtartott kitüntetési ceremóniák során szokásos feltűzésük hideg időben problematikusává válik. Márpedig az elismeréseknek a felsorakozott csapat előtt történő átadása, akárcsak a kitüntetések közszemlére tétele (jól látható viselése) fontos szerepet játszott a harcoló állomány moráljának fenntartásában, javításában. Az ismertetett rendelet erre a problémakörre nyújtott megoldást.

¹⁴⁹ Ma: Gorgo al Monticano (Olaszország, Veneto régió, Treviso megye).

¹⁵⁰ HM HIM HTM Fotóarchívum 30638/Fk. Kovács Sándor hadnagy, az 1. század parancsnoka; Baranyai Rezső főhadnagy, a 2. század parancsnoka; Hoffmann Frigyes főhadnagy, a 3. század parancsnoka; Bartos

A 70. honvéd gyaloghadosztály rohamzászlajának parancsnokaként sebesült meg másodszor, 1918. június 18-án San Bartolomeonál,¹⁵¹ anélkül azonban, hogy kórházba vették volna fel. Az ekkor a térségben folyó harcokról a két világháború között megjelent hadtörténeti munka így ír:

„A Papadopoli-szigettől délre eső folyamszakaszon a komáromi 33., a magyar 58., a m. kir. 64. és 70. honvéd és a pozsonyi 14. gyaloghadosztályok állottak. Ezek ezredei közül (...) a 314-es és 315-ös honvéd gyalogezred Saletto-val szemben (...) gyülekezett. Velük szemben az aostai herceg parancsnoksága alatt az olasz 3. hadsereg kiváló csapatai védekeztek. Mögöttük még két hadtest állott készenlétben, mert támadásunkkal egész határozottan számoltak. (...) Június 15-én reggel 3 órakor itt is orkánszerűleg csapott tüzéségünk gránátjainak tömege az ellenség partmenti állásaira. (...) A délre eső szakaszokban legelőször a 128. és 207. (3. és 1. népfőlkelő és a 315. honvéd gyalogezred) honvéd gyalogdandár csapatai érték el a túlsó partot és elfoglalták az első ellenséges partmenti állásvonalat. A 127. honvéddandár 19. népfőlkelő gyalogezrede szintén követte a példát, sőt tovább délre a 70. honvéd hadosztály csapatai S. Bartolomeo-nál az ellenséges második állásvonalba is betörték. (...)

A magyar gyalogság támadása a legtöbb helyen sikeres volt, a térnyerés azonban a folytonosan erősödő ellenség makacs ellenállása és hatalmas, egyre növekvő tűzfőlénye miatt nem lehetett nagy.

A Piave folytonos áradása következtében a lőszer- és élelemutánpótlás majdnem lehetetlen volt. A megsérült hidakon a forgalom teljesen szünetelt, tartalékok nem jöhettek előre, sőt a sebesülteket, a betegeteket és a foglyokat sem lehetett hátra szállítani. (...)

Ugyanezen a napon az olaszok igen heves ellentámadást intéztek a Piave túlsó partján, San Bartolomeo-nál küzdő Nagyvárad, Kassa, Budapesti kiegészítésű 315. honvéd gyalogezred ellen. A küzdelemben már mind a három zászlóalj parancsnoka megsebesült, a kifáradt és megfogyatkozott legénység pedig itt-ott már hátrálni kezdett. (...)

Különben ezen a napon [22-én] a hadvezetőség is látta már, hogy a támadáshoz szükséges erő- és anyagihiány miatt sikert nem remélhet s elrendelte az offenzíva végleges beszüntetését, illetve a kimerült és megfogyatkozott csapatok visszavételét. Szerencsére az olasz hadvezetőség is ugyanekkor szüntette be ellentámadásait és csak tüzével igyekezett gyalogságunkat felmorzsolni. Ez tette lehetővé, hogy a visszavonulás a Piave keleti partjára tervszerűen, súlyosabb veszteségek nélkül volt végrehajtható.”¹⁵²

Lássuk ugyanezt az eseményt a rohamistákkal együttmozgó utászcsoporthoz, szemszögéből, akik 9 facsónakkal és 2 hadi hídoszloppal műszakilag hajtották végre a 70. honvéd gyaloghadosztály úgynevezett „bevezető támadását”:

István hadnagy, a géppuskásszárad parancsnoka; Tokin Árpád eü. hadnagy, orvosfőnök; Marton Béla hadnagy, gh. főnök; Tomka László hadnagy, zászlóalj-segédtsisz.

¹⁵¹ San Bartolomeo: ma Breda di Piave városrésze (Olaszország, Veneto régió, Treviso megye).

¹⁵² NYÁRY 1943. 123–128.

„Az előkészületek elvégzése után – ismét sok éjjel fáradságos munkája – a támadó csoport 1918. június 15-én 3 h-kor készen állott. Tüzérségünk megnyitja a tüzet, melyet az ellenség azonnal és teljes erővel viszonz. Gázlövés..., hogy melyik részről, azt nem tudjuk, a gázálcokat kénytelenek vagyunk felvenni. 3 h 15'-kor elindulnak az 1. lépcső csónakjai. Az áthajózott rohamcsapatnak, honvédeknek és utászoknak, az «f»-nél épült olasz bürü elfoglalása volt a feladata. A folyó felett a hajnali órák sűrű ködje ült még, amely a tüzerlővedékek füstjével keveredve minden látást és áttekintést lehetetlenné tett... A csónakok csakhamar eltűnnek szemeink elől.

Rövidesen elindul a 2. és 3. lépcső is és kikötnek a 10. számú szigeten, amely a legnehezebb tüzérségi tűz alatt áll. Saját tüzérségünk még nem tudja, hogy a szigetet már elfoglaltuk, az olasz pedig zárótűz alatt tartja. A jelentéssel hátra küldött jelentőfutók közül valószínűleg egy sem tudta jelentését rendeltetési helyére juttatni. A rohamcsapatok és az utászok a kettős tüzérségi tűz alatt borzasztóan szenvednek, a veszteségek ijesztően növekednek. Az üres pontonokkal most a «Robinson» szigethez evezünk, ahonnan azokat az utászokat kellett elhozni, akik az «E-1»-nél a pontonok vizrebocsájtásánál segédkeztek és most pedig a pontonokat a 10. számú szigeten keresztül az Isonzó [helyesen Piave!] főágába – melyen a rohamcsapatoknak 6 h 30'-kor kellett átkelniük, – kellett hordozniuk.

A pontonoknak a szigeten keresztül való áthordása az emberi teljesítmény maximumát jelentette: az egész sziget egy tölcsermező, keresztül-kasul lövészárkok, akadályok, kettős tüzérségi tűz, köd, por, kavicseső, gáz... Ponton ponton után esik ki, az utászok nem látnak, lélekzetük elfullad, a gázálcot ledobják és gázmérgezetten esnek össze. Vezényszavakat az irtózatos zajban nem lehet hallani, semmiféle irány nem látható, ... most már minden csak az öntevékeny összműködésben alapul, amelyet viszont csak vasfegyelem szülhet. A tiszteknek csak inteniük kellett és aki még nem esett el, vagy még nem sebesült meg, engedelmesen folytatta ezúttal példátlanul nyomorúságos és göröngyös életútját. És reggel 6 órára, habár hiányosan, a pontonok a Piave főágában voltak... 6 h 30'-kor a pontonok elindulnak, eltűnnek a ködben, a roham századok áthajózása kezdetét veszi. Egyszerre hirtelen kisüt a júniusi nap, a köd felszáll és hirtelen feltűnik az ellenséges part... kezek emelkednek az olasz árkokból a levegőbe és fehér kendőket lenget az ellenség: 70 olasz a Caserta dandártól megadja magát. A kikötés sikerül, a gyalogság rohamoz. Ekkorára saját tüzérségünk is tudta végre, hogy a 10. számú sziget már régen a mi birtokunkban van s így most már csak az olasz tüzérség és oldalozó géppuskák tüze alatt szenvedtünk. A 29/1. árkászszázad a «Robinson» sziget és a 10. számú sziget között, mi pedig a főágban a 10. számú sziget és az olasz part között «E-3»-nél folytattuk az áthajózást; 12 h-kor az egész 315. honvéddyalozezred a nyugati parton áll, az áthajózás első fázisába be van fejezve.

A század állományának 50%-a halott és sebesült, a sebesültek között 3 tisztt. A századparancsnok maga is megsebesült.

A piavei csata június 23-ig tartott és az átkelt csapatoknak a keleti partra való visszavonulásával ért véget. Ezen 9 nap alatt a század maradékai szorgalmasan végrehajtották mindazt, amire még egyáltalában képesek voltak. Június 15-én az 5/5. árkászszázaddal együtt további 4 zászlóaljat hajóz át, az I.-el jelzett helyen hadihídat ver és azt szétlövés után helyreállítja. Június 16-án 5 h-kor a hadihíd

ismét használható, de ugyanaz nap újból összelövik és június 17-re való éjjel újból kijavítjuk. Június 17-én a II.-vel jelzett helyen egy újabb hadihidat ver. Június 18-án az ellenséges tüzéség és az árvíz mindkét hadihidat elrombolja s csak június 22-én sikerül azokat újból helyreállítani. Addig is áthajózás folyik.

A helyreállítás után az I. számú hadihidat az ellenség ismét összelövi s a század újból kijavítja. Június 22-ről 23-ra való éjjel a gyalogságunk a keleti partra vonul vissza, s a század június 23-án 4 h-tól 4 h 45'-ig a II. számú, 6 h-tól 7 h 30'-ig az I. számú hadihidat bontja le. Ugyanaznap 12 h-ra már az utolsó utóvédek is áthajózza, – a nyugati part kiürítése be van fejezve.

A júniusi Piáve-csata ezzel véget is ért.

Ez alkalommal újból beigazolást nyert az az igazság, hogy valamely csapat belső értéke a legválságosabb pillanatokban és helyzetekben bontakozik ki a maga teljes egészében. Amit a 23/2. árkász (5/2. utász) század a júniusi csatában teljesített, az a legnagyobb és legdicsőségesebb haditettek egyike. A rohamcsapatokkal első volt az ellenségen és csak az utóvédek biztonságba helyezése után hagyta el az ellenséges partot. Súlyos veszteségeinek ellenére is törhetetlen katonai szellemmel került ki a csatából.

A 70. honvédhadosztály június 15-i erőszakos Piáve átkelése a pozsonyi utászok történetének örökké tündöklő lapja, de egyúttal azok utolsó dicsőséges haditette.”¹⁵³

Szoleczky László kitüntetési felterjesztése pedig így foglalja össze az eseményeket:

„1918. június 15-én, a Piavén való átkelés kierőszakolásakor a behajózás vezetésével bízták meg. Ezt a feladatot a leghevesebb ellenséges tűz közepette a legnagyobb sikerrel teljesítette. A behajózandó csapatokat folyamatosan bátorította és bennük a jó szellemet az ellenséges pergőtűz ellenére tréfálkozva fenntartotta; az egyes szakaszok behajózását gyorsan és a legnagyobb rendben intézte, mind a folyó keleti partján, mind a 10. szigeten, ahol ennek újra meg kellett történnie. A későbbi harcokban halált megvető bátorságával tüntette ki magát. Június 18-án, amikor a heves ellenséges gránáttűzben a nyakán egy repesztől megsebesült, folytatta a harcot, miután a sebet saját kezűleg megkötözte, és ezzel a viselkedéssel a csapat szellemére kiemelkedő benyomást tett.

A 22-éről 23-ára virradó éjjel sikeresen fedezte az ezred elrendelt visszavonulását 60 emberből álló, 4 kézi géppuskával felszerelt járőrével.

Körütekintő és minden eshetőséget számba vevő rendelkezéseivel az ellenségben azt a látszatot sikerült keltenie, hogy minden csapat még az állásában van, így az ellenség terveinkből semmit se vett észre. Éber figyelemmel távol tartotta az előre tapogatózó ellenséget állásainktól, és amikor minden szakasz átkelt a Piavén, utolsóként teljesítette a parancsot szakaszával, híd hiányában nagyrészt a Piavén átgázolva.

¹⁵³ REGELE 1928. 29–32. Az így alakított árkászcsoporthoz 12 tisztből, 300 árkászból és 300 gyalogutászból állt. A könyv szerzője főhadnagyként irányította e csoportot, amelybe a 23/2. és 5/5. árkászszázadokat, valamint a 33. és 315. honvéd gyalogezredek utászoztagait is beosztották.

Nehéz feladatát, melytől az egész ezred zavartalan átkelése függött, ezzel a legfényesebben teljesítette.”¹⁵⁴

Helytállásáért Eugen Rauschmann ezredes, ezredparancsnok az Osztrák Császári Vaskorona Rend hadidíszítménnyel, kardokkal ékesített III. osztályára terjesztette fel, amelyet a háború utolsó pillanataiban meg is kapott.¹⁵⁵

Nem tudjuk, hogyan tért vissza a fegyverszünet után Magyarországra, ahol Tata-Tóvárosban a 15. volt honvéd gyalogezred felszámoló pótkeretéhez osztották be mint élelmezési tisztet. 1919. február 20-tól augusztus 1-jéig ugyanott a Zala-veszprémi 20. tüzérezred II. osztályának gazdasági hivatalfőnökeként aposztrofálja a hivatalos lista. A két, teljesen ártalmatlannak látszó adat Szoleczky polgári forradalmak és a Tanácsköztársaság alatti, tényleges tevékenységéről nem árul el semmit. 1919. augusztus 1. és december 6. közt viszont a források szerint Aradon volt román internálásban – hogyan került oda, s miért internálták? Nem tudjuk. Ehhez képest december 6-án már a Nemzeti Hadseregbe osztották be a székesfővárosi katonai körletparancsnokság rendeletével, a szénkormány-biztossághoz.

„A felállítandó nemzeti hadseregbe csak azok a tisztek (tiszttelöltek) hadapródjelöltek és hasonló állásúak vehetők fel, akiknek tökéletes megbízhatósága minden kétségen felül áll, illetőleg a lefolyt nehéz idők alatt is kiállotta a próbát. Ennélfogva valamennyi tiszt (tiszttelölt), hadapródjelölt és hasonló állású arra a magatartásra nézve, melyet a forradalmi mozgalmak keletkezése óta tanúsított, igazoló eljárás alá vonandó.”¹⁵⁶ – adta tudtul egy körrendelet Schnetzer Ferenc hadügyminiszter döntését. Szoleczky László meglepően hamar illeszkedett be a Nemzeti Hadseregbe, vele kapcsolatban a kötelezően lefolytatott igazoló eljárás más, általunk ismertekkel összevetve villámgyorsan lezajlott.¹⁵⁷ 1919 decemberében, majd 1920 áprilisában a honvédelmi miniszter rendelete értelmében újra rangsorolták a csapattiszteket. A Nemzeti Hadsereg tényleges tisztikara három kategóriából állt, az akadémiát végzettekből, a hadapródiszkrét végzettekből – ők alkották a tisztikar zömét – és a volt tartalékos tisztekből. Szoleczky László kétszer is új rangszámot kapott (1., 123.).¹⁵⁸ Mindeközben – látszólag sodródott az árral – milyennek látták előljárói? 1920. december 31-i jellemzése szerint nagyra becsülték rohamkiképzésben szerzett erőit: *„Erős, kiváló, meggyőződéséhez hű jellem, önzetlen nagy szívóssággal. Rendkívül ügybuzgó, szorgalmas és lelkiismeretes. A parancsnokság szervezésénél kiváló érdemet szerzett. Egy igen nagy haditapasztalatokkal bíró tiszt, értékes, modern katonai szaktudással. Különös tehetséggel bír a nyomozáshoz.”* Itt álljunk meg ismét néhány kérdés erejéig: milyen parancsnokság szervezésében működött igen hatékonyan közre? Bemondásra hittek volna haditapasztalataiban? Hol került sor modern katonai szaktudása gyakorlati igazolására? Milyen vizsgálódás közepette derült fény arra, hogy jól nyomoz, ami esetünkben éppúgy jelenthetett igazolási ügyekben

¹⁵⁴ HL TKJ 9/34 Kt.–1918.

¹⁵⁵ RK Szü. 45. (1918):160. 4593.

¹⁵⁶ RK MH (1919):52. 193.

¹⁵⁷ RK MKNH Szü. 47. (1920): 64. 1588. *„Az 1919. évi 52. és 72. számú Rendeleti Közlönyben (Szabályrendeletek) foglalt 14550/eln. 31., illetve 16034/eln. 31. 1919. számú Körrendeletek szerint lefolytatott igazoló eljárás”*-ról van szó.

¹⁵⁸ RK MKNH Szü. 46. (1919):98. 2316.; RK MKNH Szü. 47. (1920):31. 746.

való elemző munkát, mint valódi terepen történő felderítést? A válaszokhoz szükséges tények ismerete nélkül is okkal feltételezhetjük, hogy az igen mozgalmas 1919–1920-as időszakban Szoleczky László tevőlegesen részt vett az ország történelmét alakító katonai eseményekben.

1921 októberében a hadsereg hivatalosan megvált tőle: *„A trianoni békeszerződés folytán az alább megnevezett tisztek és katonai tisztviselők 1921. november 1-ével a nyugállományba helyeztetnek és mint a trianoni békeszerződés következtében nyugállományba helyezettek ellátás tekintetében az 1921. évi XXXV. törvénycikk hatálya alá tartoznak.”* – saját évfolyamába sorolva a 65. helyen ott szerepelt Szoleczky László neve is.¹⁵⁹ A Honvéd Főparancsnokság az antant ellenőrző szervei előtt a Honvédség és a tisztí állomány tényleges létszámát különböző fedőszervekhez beosztva bújtatta; így lett Szoleczky százados a szénkirendeltségnél beosztott tiszt, s maradt 1923. augusztus 28-ig az esztergomi Nemzeti Munkavédelmi Hivatal szénügyi előadója. 1922–1923-ban valószínűleg családja körében élt Esztergomban, két hónapig vámőr-szakasziparancsnokként Tiszabecsen. „Rejtése” élete végéig tartott, a m. kir. debreceni, majd a budapesti vámőrkerületnél, később más őrsparancsnokságokon. Jellemzésében egyetlen helyen bukkan fel, 1923-ban, hogy rohamista múltja és nyilvántartó irodai szolgálatban való használhatósága mellett *„fényképész”*. Azt gondolnánk, hogy dúskálunk az általa készített fényképekben, hiszen a világháború alatt számosan hódoltak ezen új szenvedélynek. Szoleczky László esetében mindösszesen 2–3 róla készült fotó maradt ránk: akkor hová, kinek készültek a felvételek, amelyekből készítőjük egyet sem rakott el vagy juttatott haza?

A hadseregből való elbocsátást és a vámőrséghez való rejtést látszólag könnyen vette tudomásul és fogadta el.

„Víg kedélyű, őszinte, nyílt jellemű, lovagias gondolkodású, kiváló szellemi képességekkel, igen gyors felfogással, nagy általános műveltséggel és széles látókörrrel, vas-szorgalommal és nagy munkakedvvel, kötelességtudással. Őrsparancsnoki és kerületi parancsnokság segédtszti állásnak megfelelően kiváló katonai és vámszaki ismeretekkel. Öntevékeny és kezdeményező. Szolgálati buzgósága és annak eredménye kiváló. Mint előjáró szolgálatban a fegyelmet a legnehezebb viszonyok között is fenntartó, alárendeltjeinek bizalmát és ragaszkodását bíró, kiváló nevelő és kiképző; szolgálaton kívül a pontos katona mintaképe; mint alárendelt szolgálatkész, tiszteletteljes. Kiváló, jó bajtárs.

Egyénisége, képzettsége és különleges kiképzési ágazatokban való jártasságánál fogva, mint vámőrsparancsnok kiváló. Valódi katona.”

– vetették papírra előjárói 1924-ben.¹⁶⁰ Szerencsés fickónak tartották: a háború vége, az összeomlás, a megszállás és a forradalmak újabb viszontagságok elé állították a hazatérőket, legtöbbször nehezen találták meg helyüket a sokat változott hátszágban. Szoleczky századosot megvárta a választottja, s bár a trianoni diktátum határt húzott közejük, 1920-ban sor került Stampayéknál a leánykérésre: *„Szoleczky László százados eljegyezte Stampay Margitkát, Stampay Jánosnak, az imakönyveiről országsszerte ismert köbölküti kántortanítónak leányát. Az eljegyzés, tekintettel arra, hogy a menyasszony szülei jelenleg megszállott területen laknak, a vőlegény szüleinél, Szoleczky János igazgató-tanítónál folyt le*

¹⁵⁹ RK MKNH Szü. 48. (1921):50. 641.

¹⁶⁰ HL AKVI 33946.

*Esztergomban.*¹⁶¹ – adta tudtul az eseményt a helyi lap. Ezt a két állam közti hivatalos adminisztráció követte, s végül ugyancsak Esztergomban, 1921. augusztus 23-án lezajlott az esküvő.¹⁶² A vőlegény lakóhelye – a házassági anyakönyvi kivonat tanúsága szerint – ekkor Tatabánya volt. 1922-ben – amikor elvileg nyugállományba helyezték¹⁶³ – augusztus 1-jén megszületett a házaspár első kisfia, ifjabb László is. A derűs képet egyetlen mondat árnyalja a minősítési lapon: „*A magasabb rendfokozat elérésére megszabott valamennyi követelménynek önhibáján kívül bár, de még nem felelhetett meg.*” – Trianon után vagyunk, a magasabb katonai rendfokozatba lépés előfeltétele a felsőbb tiszti képzés, egy továbbképző tanfolyam lett volna, ennek azonban nem létezett reális esélye egy 33 éves, nős tiszt esetében. Mégis egy év elmúltával beiskolázták: a gyalogsági harc- és lövőiskola 1925. évi századparancsnoki tanfolyamát hallgatta. Közben át- és áthelyezték Nyergesújfalura, majd Ipolytarnócra, Salgótarjánba, Rónabányára, Püskibe; utóbbi helyszíneken a kincstári laktanyában alakított ki saját otthont, de ahol kellett, lakást bérelt, saját bútorral rendezkedett be. Szolgálati beosztása révén jogosult volt a lótartásra, s kisebbik fia emlékezete megőrizte, milyen szeretettel és türelemmel bánt édesapja az állattal, néha őt is meglovagoltatva. Mindazonáltal katonaként nem tartotta magát lovasembernek, élete végéig büszke volt arra, hogy gyalogos: csak az ő fegyverneme képes ugyanis ténylegesen rohamozni, elfoglalni az ellenség állásait, megszállni, tovább rohamozni, megtartani egy gondjaira bízott területet – vallotta –, szemben holmi lovaskatonával, tüzérrel. Felesége ahova lehetett, követte, 1926. április 5-én világra jött második kisfiuk, Ferenc is. A kis család pénzügyi viszonyai rendezettek voltak, a kauciót képező ház ott állt Esztergom főutcáján, bérlők laktak.

1929-ben újabb érdekes bejegyzés a Katonai Anyakönyvi Lapba: egy hónapos „*robbantótanfolyamra vezényelve – Budapest. A robbantó tanfolyamot nem műszaki tisztek részére jó eredménnyel végezte. [...] A robbantó szolgálatban a robbantási és megszakítási feladatok önálló tervezésére és végrehajtására jól alkalmazható.*”¹⁶⁴ 1929. október 1-jétől 1930. február 17-ig a törzstiszti tanfolyam hallgatója lett, amelyet jó eredménnyel végzett el. A további karrierlehetőségnek ezt követően semmi sem állt az útjában: 1931. április 28-án kormányzói elhatározással a m. kir. Vámőrség tényleges állományába őrnaggyá nevezték ki.¹⁶⁵

Váratlan halála okát talán sosem fogjuk megtudni. Az esztergomi újságok 1931. augusztus 30-án döbbenet tudósítottak arról, hogy „*Szoleczky László, m. kir. vámőr-őrnagy, a III. oszt. vas koronarend, III. oszt. katonai érdemkereszt – hadiékítményekkel és kardokkal – stb. tulajdonosa f. hó 24-én d. e. 11 órakor életének 40-ik és házasságának 10-ik évében a mosonmegyei Püskin váratlanul elhunyt. Temetése f. hó 26-án d. u. 4 órakor folyt le a püski-i sírkertben. Lelkiüdvéért pénteken d. e. 9 órakor Esztergomban, a belvárosi plébániatemplomban is engesztelő szentmisét tartottak. A megboldogultat felesége, sz. Stampay Margit, két kis gyermeke, szülei: Szoleczky János esztergomi ny. igazgató tanító és neje, valamint kiterjedt*

¹⁶¹ *Esztergom* 25. (1920):90. 1.

¹⁶² Tanúk: Stampay Sándor tanító, Margit nagybátyja (Budapest–Kőbánya, Román u. 2.) és nerabrücki Putsch Gusztáv ezredes (1872–1938), a volt cs. és kir. 82. gyalogezred tisztje, akit Szoleczky Lászlóval együtt helyeztek nyugállományba, „rejtésbe” (Tatabánya).

¹⁶³ RK MKNH Szü. 48. (1921):50. 641. szerint nyá. százados.

¹⁶⁴ HL AKVI 33946.

¹⁶⁵ 103. sz. Vámkerületi Parancs. Győr, 1931. május 13. (Magántulajdonban)

rokonság gyászolja, akiknek megrendítő gyászában Esztergom város egész társadalma igaz részvétellel osztozik.”¹⁶⁶ Őket bőven megelőzve a m. kir. győri vámkerület tisztikara hivatalos gyászjelentést adott ki a parancsnokhelyettes haláláról. A család már arról is hírt adott saját gyászjelentésében, hogy szeretett halottukat hazaszállítják. A halál körülményeit tehát senki nem említi; a halotti bizonyítványban csak annyi szerepelt, hogy „lőtt sebtől” hunyt el. Vajon szolgálatteljesítés során érte utol végzete, esetleg egy nyíltan nem vállalható hátarincidens áldozata lett?¹⁶⁷ Római katolikus szertartás keretében helyezték végső nyugalomra. Ma Esztergomban alussza örök álmát.

Szoleczky László kitüntetései

A fent leírtakat összegezve, az alábbiakban a viselési sorrendnek (vagyis a kitüntetések egyenruhára való feltűzésének sorrendiségét és egyben azok rangsorát szem előtt tartva) is felsoroljuk, hogy Szoleczky László az első világháborúban szerzett harctéri érdemeiért milyen osztrák–magyar kitüntetéseket kapott:

3. kép – Szoleczky László rekonstruált kitüntetés-sora

¹⁶⁶ *Esztergom* 36. (1931):95. 3.; *EV* 52. (1931):70. 5.

¹⁶⁷ Az 1930-as években a kisantant országokban (Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában) erőd-építési munkák kezdődtek a trianoni határok mentén. Bár ezek a munkálatok csak a '30-as évek második felére váltak intenzívvé, a magyar katonai vezetés kezdettől mindent megtett az erődvonalak felderítésére. – Bővebben lásd: SUBA 2018. 184.

Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal – „az ellenség előtt tanúsított vitéz és bátor magatartása elismeréséül”

Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal – „az ellenség előtt tanúsított vitéz és bátor magatartása elismeréséül”

Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal (másodízben) – „az ellenség előtt tanúsított vitéz és bátor magatartása elismeréséül”

Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal – „az ellenség előtt tanúsított vitéz és bátor magatartása elismeréséül”

Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon, kardokkal – „az ellenség előtt tanúsított vitéz és bátor magatartása elismeréséül”

Károly Csapatkereszt

Sebesültek Érme, szalagján két sebesülést jelző középsávval

Több kitüntetés megnevezésében olvashatjuk a „kardokkal” kitélt, amely némi magyarázatot kíván. I. (IV.) Károly császár és király nem sokkal trónra lépését követően, 1916. december 13-án kelt legfelsőbb hadsereg- és hajóhadparancsával hívta életre az osztrák–magyar első világháborús hadikitüntetések egyik jellegzetes kiegészítőjét, a „kardokat.”¹⁶⁸ A kitüntetésszalagokra és szalagsávokra feltűzendő (adott esetben a rendjelvények, kitüntetések jelvénytestébe beépítendő), két keresztbe fektetett, aranszínű kardot ábrázoló ékítményt azon tisztek és katonai tisztviselők számára hozta létre az uralkodó, „*a kik részére a jelen, vagy a korábbi háborúban a kitüntetések az ellenség előtt tanúsított «vitéz», «hősies», vagy «eredményteljes magatartás» elismeréséül, továbbá «kitűnő» vagy «kiváló vezetés» elismeréséül adományoztattak.*”¹⁶⁹ A hadügyminiszter és a (két) honvédelmi miniszter a rendelet kiadását megelőzően szerzett igényjogosultság megállapítását és igazolását a csapatparancsnokságok, illetve az előjáró magasabb parancsnokságok jogkörébe utalta. A rendelet külön kitért arra, hogy a kardékítmény a kitüntetésszalagokon csak egyszer viselendő, példaként a többbedszeri adományozású Ezüst Katonai Érdemérem esetét hozva, ahol a kardok csak a szalagon elhelyezett legfelső pánton rögzítendőek. A háromszögletű mellszalagon viselendőnél magasabb fokozatú (tehát a szalag nélkül mellre tűzendő és a nyakban viselendő) rendjelvényekre, illetve rendjelcsillagokra vonatkozóan a rendirodák (rendi kancelláriák) illetékességét határozta meg.¹⁷⁰

A kardjelvények kiadásának időpontjáról egy 1917. február közepén kiadott körrendelet még halogatóan írt, utalva arra, hogy az ékítmények gyártása folyamatban van. A témával kapcsolatban jelentkező nagy érdeklődés hatására 1917. májusban ismételten rendeletileg kellett hangsúlyozni az év elején kiadott határozványok azon pontját, amely szerint „*a jelen háborúban adományozott kitüntetésekhez a kardok odaítélésére [külön] kérel-*

¹⁶⁸ Zirkularverordnung vom 9. Jänner 1917, Präs. Nr. 210. VOB Nvo. 59. (1917):3. 9–10.; 25495./eln.–1916. sz. RK Szü. 43. (1916):159. 3107.; 726./eln./2.–1917. sz. RK Szab. 44. (1917): 7. 47–48.

¹⁶⁹ 726./eln./2.–1917. sz. RK Szab. 44. (1917):7. 47.; A korábbi háborúban elnyert hadidíszítményes kitüntetések vonatkozásában a kardok odaítélésének eredetileg meghatározott, külön kérelmezési kötelezettségét nem sokkal később hatályon kívül helyezték. 9410./eln./2.–1917. sz. RK Szab. 44. (1917):48. 347.

¹⁷⁰ Zirkularverordnung vom 9. Jänner 1917, Präs. Nr. 210. VOB Nvo. 59. (1917):3. 9–10.; 726./eln./2.–1917. sz. RK Szab. 44. (1917):7. 47–48.

mek nem nyújtandók be.”¹⁷¹ A kardok viselésének jogosultságát visszamenőlegesen igazoló, illetve az eleve kardokkal ékesített kitüntetések adományozásáról szóló dokumentumok már 1917. március első feléből ismertek,¹⁷² azt azonban csak feltételezhetjük, hogy az adott kardéktmények a dokumentumok kézhezvételével egyidejűleg ténylegesen meg is jelentek a szalagokon.

Az uralkodó 1917. október 21-én kelt legfelsőbb parancsírata az addig megjelent információkat két pontba foglalva határozta meg, hogy „az ellenség előtt szerzett” kitüntetésekhez kiknek (és kiknek nem) voltak odaítélhetők a kardok:

„1. Mindazon tiszteknek és katonai tisztviselőknek, a kik az ellenséges tűzkörletben hosszabb ideig tartó szolgálatot teljesítettek és e mellett az ellenséges tűz- vagy más fegyverek által komolyan veszélyeztetve voltak.

[...]

2. Minden parancsnok, azok vezérkari főnökei (vezérkari tisztjei), a vezérkari és hadművelleti osztályok főnökei részére, a kik a vezetésben, avagy ennél való közreműködésben szerzett érdemükért ki lesznek tüntetve.

*Más a magasabb parancsnokságoknál és törzseknek beosztott tiszteknek, ha a vezetésben közre is működnek, magában ezért a kardok nem illetékesek.”*¹⁷³

Szoleczky László kitüntetéseinek fenti felsorolása tehát háború végi állapotot tükröz, amikor már valamennyi, még a „kardok” bevezetése előtt elnyert kitüntetését az éktménnyel viselhette – s viselte is, ahogy a róla készült egyenruhás felvételek némelyikén látható.

A felsorolásban szerepel még az első világháború két emblematiszt kitüntetése: a Károly Csapatkereszt és a Sebesültek Érme is, amelyek alapítását a vártnál jóval tovább húzódó, fegyveres konfliktus, illetve az emberpróbáló és mind több áldozatot követelő frontszolgálat ihlette.¹⁷⁴ A két kitüntetés életre hívása – a „kardokéhoz” hasonlóan – Károly nevéhez fűződik, aki rövid uralkodása alatt végig törekedett arra, hogy az elismerések terén – trónörökösként szerzett – harctéri tapasztalatait kamatoztassa, s a morált javító változtatásokat, reformokat léptessen életbe.

A Károly Csapatkereszt megszerzésének feltétele 12 heti harctéri szolgálat és harcban való részvétel volt (rendfokozatra való tekintet nélkül), amely a légjáró csapatok esetében legalább tíz ellenség fölötti repülést, a haditengerészet vonatkozásában pedig 12 heti behajózási időt és ellenséges műveletben való részvételt jelentett. A haditengerészeti repülőknél legalább 12 heti hadiszolgálat és tíz „hadi légiút” megtétele volt a kritérium. Tömeges adományozása és gyenge minőségű alapanyaga ellenére a Károly Csapatkereszt nagy presztízsű elismerés volt, odaítélését rendkívül szigorúan szabályozták. Az adományozás a csapatparancsnokok jogköre volt, a viselési jogosultságról igazolványt kellett kiállítani.

Az uralkodó által 1918. június 22-én jóváhagyott Sebesültek Érme alapítására az első világháború hatalmas véráldozatokkal járó harcai miatt fogalmazódott meg az igény. A kitüntetést minden külső és belső harctéri sérülés elszenvedője megkaphatta, függetlenül annak súlyosságától, és tekintet nélkül a rendfokozatra. Az érmet a sebesülések számá-

¹⁷¹ 9839./eln./2.–1917. sz. RK Szab. 44. (1917):51. 373.

¹⁷² Lásd például: HM HIM HTM Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény 11.117/Em (1917. március 8.), 12.031/Em (1917. március 13.) és 78.130.1/KE (1917. március 15.).

¹⁷³ Präs. Nr. 30152. VOB Pers. 67. (1917):199. 7609.; 23609./eln.–1917. sz. RK Szü. 44. (1917):140. 2637.

¹⁷⁴ A témáról összefoglalóan lásd: SALLAY 2016. 208–209.

nak megfelelő számú „vérvörös” középsávval díszített „tábori zöld” szalagon lehetett viselni. A Sebesültek Érmét igényelni kellett, odaítéléséről pedig igazolványt kellett kiállítani. Adományozására a hadrakelt seregnél a csapatparancsnokságok, a hátszágban a pórttestek voltak jogosultak. A kitüntetés hivatalosan 1918. augusztus 17-étől volt viselhető.

Kitüntetései mellett Szoleczky László feltételezhetően azoknak az alakulatoknak a jelvényeivel is rendelkezett, amelyekben szolgált. Az osztrák–magyar katonai alakulatjelvények az első világháború tárgyi kultúrájának különleges emlékei, „divatjukat” a hadszíntereken küzdő katonák teremtették meg. A parancsnokságok megrendelésére készülő jelvények képi ábrázolásai és feliratai a testületi szellem kifejezését és a közös harctéri élmények megörökítését egyaránt szolgálták. Tervezőik igyekeztek a rendelkezésre álló apró felületen találo-
an ötvözni az adott sereg- vagy csapattest történeti hagyományait, fegyvernemi sajátosságait és a világháborús szereplésükre utaló elemeket. Megrendelésüknek egyértelmű célja volt az alakulatok harctéri hősiességének megörökítése, valamint a harci morál fenntartása, erősítése. A katonák pedig szívesen dí-

5. kép – A m. kir. 70. honvéd rohamzászlóalj jelvénye (magángyűjtemény)

4. kép – A m. kir. 15. honvéd gyalogezred sapkajelvénye (magángyűjtemény)

szítették velük sapkájukat, olykor zubbonyukat is – legelterjedtebb viselési helyükről a sapkajelvény nevet kapták. Viselésüket a hadvezetés először tiltani próbálta, de népszerűségüket és a morálra gyakorolt pozitív hatásukat látva hamarosan engedélyezték, hogy az alakulatjelvényeket a hadra kelt seregnél mindenkor, míg a hátszágban szolgálton kívül viselhessék.¹⁷⁵

Azon alakulatok közül, amelyeknél a háború idején szolgált, a m. kir. 15. honvéd gyalogezrednek és a m. kir. 70. honvéd rohamzászlóaljnak is volt jelvénye. A trencsényi gyalogezred rohamozó honvédek ábrázoló jelvénye bizonyára kedves lehetett a gyalogos katona mivoltára oly büszke Szoleczky Lászlónak.

Az előlapján felsorolt csatahelyek (JANGROT 1914 XI/18 / KOZIALATA 1915 IV/9 / WYSNICA

¹⁷⁵ A témáról összefoglalóan lásd: SALLAY 2010.

1915 VII/4) alapján a jelvényt feltételezhetően 1915-ben gyártották.¹⁷⁶ A m. kir. 70. honvéd gyaloghadosztály rohamzászlóaljának jelvénye az első világháborús osztrák–magyar rohamcsapatjelvények jellegzetes szimbólumvilágát mutatja: rohamsisakos emberi koponya, fogai között keresztbe fektetett, nyeles kézigránáttal és emberi lábszárcsonttal – egyfajta modern „halálfej”-ábrázolás. Az alakulat honvédségi besorolására pedig – felirata mellett – a Szent Korona megjelenítése utal a jelvény felső részén.¹⁷⁷

Nagy méretéből adódóan ezt a jelvényt a zubbonyzseben (nem pedig a tábori sapkán) viselték – ez, a rohamcsapatjelvényekre általánosan jellemző viselési mód értelemszerűen oda vezethető vissza, hogy a rohamisták jellegzetes fejfedője, a rohamsisak nem tette lehetővé jelvények feltűzését.

6. kép – „Baba rakoncátlan” – Szoleczky László lovával, mellén a 70. honvéd rohamzászlóalj jelvénye (magántulajdon)

A jelvények témaköréhez kapcsolódik, és az alakulatjelvények szimbólumértékét igazolja, hogy az egykori trencsényi 15. honvéd és 15. népfelkelő gyalogezredek háborús emléktábláját (amely ma a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum épületének belső udvarán található) központi helyen a 15-ös honvédek sapkajelvényének kőbe faragott változata díszíti.

¹⁷⁶ HERMANN–SZANYI 2012. 199.

¹⁷⁷ HERMANN–SZANYI 2012. 81.

7. kép – A m. kir. trencsényi 15. honvéd és népelkelő gyalogezredek emléktáblája

Az emléktáblát, amelyen térképen és szövegben egyaránt végigkövethető a trencsényi katonák 1914–1918 közötti hadiútja, az alakulat bajtársi közössége eredetileg (az 1920–1930-as években) feltételezhetően a budapesti, Szervita téri, római katolikus templomban állíthatta, hiszen az ország trianoni megcsonkítása után egykori helyőrségük helyett Budapesten ebben a templomban gyűltek össze évi rendszerességgel hősi halottaik lelki üdvéért tartott gyászzistentiszteletre a bajtársak.¹⁷⁸ Az összejöveteleken egykori alegység-parancsnokként talán Szoleczky László is részt vett.

RÖVIDÍTÉSEK

HL	Hadtörténelmi Levéltár
HL AKVI	HL Tiszti személyügyi anyagok
HL TKJ	HL I. világháborús tiszti kitüntetési javaslatok
HM HIM	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
HTM	Hadtörténelmi Múzeum
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

FORRÁSOK

ÁK 1906	<i>Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1906. évre.</i> Budapest, 1904.
ÁK 1907	<i>Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1907. évre.</i> Budapest, 1905.

¹⁷⁸ Példaként lásd: MNL OL K szekció, *Magyar Távirati Iroda Napi Hírek* 1925. november 7.

BK	<i>Budapesti Közlöny</i>
Esztergom	<i>Esztergom</i>
EV	<i>Esztergom és Vidéke</i>
OGY FÖRENDI 1906	<i>Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendiházi irományok, 1906. XVII. kötet. Budapest, 1909.</i>
RK MKNH Szü.	Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Nemzeti Hadsereg számára. Személyes Ügyek
RK Szab.	Rendeleti Közlöny a Magyar Kir. Honvédség számára. Szabályrendeletek.
RK Szü.	Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek
RK MH	Rendeleti Közlöny a Magyar Hadsereg számára
Somogyvármegye Hivatalos Lapja	<i>Somogyvármegye Hivatalos Lapja</i>
Vasvármegye Hivatalos Lapja	<i>Vasvármegye Hivatalos Lapja</i>
VOB Nvo.	Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Normalverordnungen
VOB Pers.	Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten

IRODALOM

- ÁLLÁSHARC 1918 *Az állásharc. III. rész. Közelharc. A cs. és kir. hadsereg főparancsnokság Op. 53000 számú segédletének fordítása. [Szolgálati szabályzat, sz. n.] Budapest, 1918.*
- BALLA 2010 BALLA Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok.* Budapest, 2010.
- DESEŐ 1931 DESEŐ Lajos: *A m. kir. szatmári 12. honvéd gyalog ezred, valamint menet- és népfölkelő ezredeinek története.* Budapest, 1931.
- DESEŐ 1943 DESEŐ Lajos: Az 1914–1918. évi világháború. Támadóharcok. Az 1914. évi Oroszország elleni őszi hadjárat. In: *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története.* Szerk. DOROMBY József – REÉ László. Budapest, 1943. 167–186.
- DOROMBY–REÉ 1943 *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története.* Szerk. DOROMBY József – REÉ László. Budapest, 1943.
- DOROMBY 1943 DOROMBY József: Az 1914–15. évi téli harcok a Kárpátokban. In: *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története.* Szerk. DOROMBY József – REÉ László. Budapest, 1943. 129–171.

- ELSŐ VH 2000 *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Főszerk. SZIJJ Jolán, szerk. RAVASZ István. Budapest, 2000.
- GÁL 2001 GÁL Attila: *Armis et litteris. A pécsi M. kir. Zrínyi Miklós honvéd gyalogsági hadapródiskola történetéből, 1898–1944.* Budapest, 2001.
- GARAY 1939 GARAY Lajos: *A m. kir. pécsi honvéd hadapródiskola története.* Pécs, 1939.
- HALÁLFEJES 2006 SZÁMVÉBER Norbert – KISS Gábor – BACZONI Tamás – SALLAY Gergely Pál: *Halálfejes katonák. Az Osztrák–Magyar Monarchia rohamcsapatai 1916–1918.* Budapest, 2006.
- HERMANN–SZANYI 2012 HERMANN Attila – SZANYI Miklós: „Csak előre, édes fiam...” *A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban.* Debrecen, 2012.
- JÓZSEF FHG HABSBURG József Ágost főherceg tábornagy: *A világháború, amelyennek én láttam. Naplója és hivatalos akták alapján.* Az akta-szerű anyagot összegyűjt., összeáll. Rubint Dezső. 1–7. kötet. Budapest, 1926–1934.
- KALLÓS 1914 KALLÓS Arnold dr.: A csapattiszt és parancsnok szerepe tifusz-járványok alkalmával. *Magyar Katonai Közlöny* 7. (1914):6–7. 580–583.
- MIKLÓS 2015 MIKLÓS Tamás: *Szlovák nemzetiségű katonák harctéri magatartása a háború végén.* http://nagyhaboru.blog.hu/2015/09/23/szlovak_nemzetisegu_katonak_harcteri_magatartasa_a_haboru_vegen [2018.03.14.]
- MÖSZL 1909 MÖSZL Miklós (m. kir. honvéd főhadnagy, a pécsi hadapródiskola volt tanára): Emlékl a magyar királyi honvéd hadapródiskolák növendékeinek. *Magyar Katonai Közlöny* 2. kötet (7–8–12. füzet). 749–752.
- NAGY 1903 NAGY Antal: *Az esztergomi államilag segélyezett községi reáliskola értesítője az 1902–1903-ik tanévről.* Esztergom, 1903.
- NAGY 1904 NAGY Antal: *Az esztergomi államilag segélyezett községi reáliskola értesítője az 1903–1904-ik tanévről.* Esztergom, 1904.
- NAGY 1905 NAGY Antal: *Az esztergomi államilag segélyezett községi reáliskola értesítője az 1904–1905-ik tanévről.* Esztergom, 1905.
- NAGY 1906 NAGY Antal: *Az esztergomi államilag segélyezett községi reáliskola értesítője az 1905–1906-ik tanévről.* Esztergom, 1906.
- NÉMETH 1996 NÉMETH Ildikó: A soproni Laehne-féle nevelőintézet 1853–1918. *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 3. (1996): 2. 181–210.

- NYÁRY 1943 NYÁRY Iván: Az 1918. évi nyári Piave-i csata. In: *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története*. Szerk. DOROMBY József – REÉ László. Budapest, 1943. 278–287.
- ÖBL 2005 *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. 2005. 12. kötet. 432., http://hw.oeaw.ac.at/oebl/oeblS/Sorsich-Severinadalbert1860_1930.xml [2018.01.30.]
- POLLMANN 2016 POLLMANN Ferenc: A Kárpátok és Magyarország védelme 1914–15-ben és az osztrák–magyar vezérkar. In: *Prvá svetová vojna v Karpatoch / Első Világháború a Kárpátokban / Перша Світова Війна В Карпатах. Tanulmánykötet*. Szerk. KÓNYA Péter. Eperjes, 2016. 37–43.
- RAVASZ 2003 RAVASZ István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Nagykovácsi, 2003.
- REGELE 1928 REGELE Oszkár: *Szemelvények a pozsonyi cs. és kir. 5/2. utászsá-
zad történetéből a világháborúban 1914–1918*. Budapest, 1928.
- SALLAY 2010 SALLAY Gergely Pál: *Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–
magyar katonai alakulat- és emlékjelvények*. Budapest, 2010.
- SALLAY 2016 SALLAY Gergely: A Károly Csapatkereszt és a Sebesültek Érme. In: *A Nagy Háború öröksége*. Szerk. SALLAY Gergely. Budapest, 2016. 208–209.
- SUBA 2018 SUBA János: A Magyar Királyi Honvédség speciális térképművei a Hadtörténelmi Térképtárban. *Hadtörténelmi Közlemények* 131. (2018): Klsz. 184–214.
- TURIK 2016 TURIK, Radoslav: „Slovenské“ pluky rakúsko-uhorskej armády v Karpatskej kampani 1914/1915. In: *Prvá svetová vojna v Karpatoch / Első Világháború a Kárpátokban / Перша Світова Війна В Карпатах. Tanulmánykötet*. Szerk. KÓNYA Péter. Eperjes, 2016. 19–36.
- VH 1914–1918 *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére*. X. köt. Budapest, 1934.
- ZÁVODI 2006 ZÁVODI Szilvia: A katonatiszti házasságkötések szabályozása a 20. század első felében. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve* 2005–2006. 24. k. Budapest, 2006. 115–130.

A Former Cadet from Pécs in the Great War

by Emese Szoleczky – Gergely Pál Sallay

(Summary)

About the young man, whose life story and military career we attempt to reconstruct below, there are ever so little personal data and documents preserved by the family. As a young family man, in the flower of his life, László Szoleczky died unexpectedly; his uniforms, military medals disappeared between the two World Wars and during the Second World War. Regrettably, his First World War units later did not publish regimental histories, and his alma mater's archives was destroyed during the Serbian occupation of Pécs. We were therefore forced to reconstruct the life path from fragments and newsflashes. We recall his memory based on a few photographs, some official copies of documents, including recommendations for medals, his personal files and regimental records kept in the Hungarian Military History Archives, as well as works on the First World War and period press. The information gathered from the above sources made us able to reconstruct his career.

Ein ehemaliger Kadet aus Pécs im Ersten Weltkrieg

von Emese Szoleczky – Gergely Pál Sallay

(Zusammenfassung)

Von dem jungen Mann, dessen Lebensgeschichte und militärische Karriere wir zu rekonstruieren versuchen, wurden in der Erinnerung der Familie nur wenige persönliche Daten und Dokumente aufbewahrt. László Szoleczky starb als junger Familienvater in der Blüte seines Lebens; seine Uniformen, seine militärischen Medaillen verschwanden zwischen den beiden Weltkriegen, und der Zweite Weltkrieg verschonte auch sein schriftliches Erbe nicht. Bedauerlicherweise wurden über seine Militärformationen keine Gedenkbücher gefertigt, das Archiv seiner Alma Mater wurde während der serbischen Besatzung von Pécs vernichtet. Wir sind daher gezwungen, den Lebensweg anhand von Fragmenten zu rekonstruieren. Einige verstreute Fotos, offizielle Dokumentkopien – ein Paar Belohnungsanträge – blieben erhalten, und die Informationen, die aus ihnen gewonnen werden können, deuten auf seine ehemaligen Standorte hin – sowie seine Personenakte im Militärgeschichtlichen Archiv, die Regimentsdokumente, zusammenfassende Werke des Ersten Weltkrieges und die zeitgenössische Presse sind die Quellen, aufgrund derer wir seine Erinnerung wachrufen können.

Molnár F. Tamás – Dezső Krisztina

Az első világháborús hadműveleti területek közegészségügye

Bevezetés

Az első világháborúban hadba vonuló seregek egészségügyi szolgálatainak megelőző működése, a szanitáció és a higiéné első közelítésben jóval kevésbé izgalmas téma, mint a korabeli hadisebészet¹ vagy az ekkor kibontakozó katonai pszichiátria² fejlődéstörténete. Az „anyagival” szembeállított „véres veszteség” fogalmába némileg zavarba ejtően tartoznak bele a nem vérük ontásával, de a harcok során szerzett betegségben elpusztult vagy megroncsolt testben és lélekben számolandó katonák. A halottakat (KIA, KIW, DIW³) és a rokkantakat, a betegségekben meghaltakkal együtt (DID⁴), valamint az eltűnteket (MIA⁵) magába foglaló, vissza nem térülő veszteséggel szemben állnak a felgyógyult, újra szolgálatképes sebesültek és betegek. Az éles különbségtételt a hadműveleti és magasabb tervezéshez szükséges adatok igénye indokolja, ahol az „elkerülhető veszteség” (ide tartozik a „megelőzhető halál”⁶ oxymoronja is) a képletek lényeges eleme. A medicina vizsgált korbeli tudására, a katonai orvoslás higiénés szolgálatainak hatékonyságára, tágabb értelemben a hadseregek szanitációs kultúrájára vonatkozóan a felépült és a meghalt betegek, valamint a „véres veszteség” számaránya érzékeny indikátor.

A Nagy Háborút megelőző bő százéves keresztmetszetben a fertőző betegségekben meghaltak számát a harctéri sérülések azonnali és későbbi (súlyos sebesültek) halottaival összevetve markáns trend látszik. Az amerikai függetlenségi háborúban (1775–1783) minden esetre kilenc fertőző betegségben elhalt jutott (himlő, kiütéses tifusz, dizentéria). A napóleoni háborúban például a spanyol hadszíntér (1808–1814) halottainak 70%-áért betegség (tifusz, dizentéria) volt felelős, és csak 30%-uk halálát okozta ellenséges tűz és kard. A Grand Armée veszteséglistájáért a Moszkva alóli visszavonulásnál döntően a kiütéses tifusz volt felelős.⁷ A krími háború (1853–1856) valamennyi résztvevőjét számítva a betegség/sebesülés okozta halálozásban 5:1 az arány – fő okként a kolera, a tifusz és a skorbut szerepel. Az amerikai polgárháború esetén (1861–1865), amely sok első világháborús orvosi ellátási kérdést előlegez meg, a hadszíntéri halálozásért felelős betegség/sérülés aránya 56%, versus 44%. Az adatok merítésétől függően a jóval durvább 3:1 arány is ismert. Ez az arány már előre vetíti majd az első világháborúban tapasztalandókat, és azt

1 MOLNÁR – HASSE – JEYASINGHAM – RENDEKI 2004. 372–378.

2 EGHIGIAN 2014. xx–í.; MYERS 1915. 316–330.

3 KIA: killed in action – harctéri/azonnali elhalálozás; KIW: killed in wounds – sebeiben elhunyt; DIW: died in wounds – sebei következtében (később, szövödményekben) elhunyt.

4 DID: died in disease – betegségben meghalt.

5 MIA: missing in action – bevetés közben eltűnt.

6 Preventable Death: a megelőzhető/elkerülhető halál kifejezés ott „szabadul el”, amikor eredeti környezetéből kiemeli a jog, a bulvár történetírás és a tabloid media; a megelőzhető megelőzendőnek olvasva lukratív felelősség-történeteket kreál.

7 A 19. századot jellemző viszonyokra részletesebben lásd: MOLNÁR 2010a; MOLNÁR 2010c; illetve különösen: MOLNÁR – RENDEKI 2012. 5.

is, hogy a „hazai”, békeidőbeli szanitációs viszonyok, társadalmi fegyelem, higiénés kód milyen jelentős mértékben befolyásolja a háborús statisztikát. A klimatikus viszonyok magyarázzák az 1898-as spanyol–amerikai háború kiugróan magas betegséghányadát; nyolc amerikai fertőzések halálára jutott egy elesett katona. Lényegesen jobb volt az arány a britek és a búrok kedvező égöv alatt vívott dél-afrikai háborújában (1899–1902), ahol a betegségek csak kétszeresen múlták felül a sebesülések okozta halálozást, de van forrás, mely csak 66%, illetve 44%-ot közöl. Az arány először a „nulladik világháborúnak” is nevezett orosz–japán háborúban (1904–1905) fordult meg, ahol az összhalálozásért a betegségek csak 35%-ban feleltek, a harctéri sérülések 65%-ával szemben.⁸

Az első világháború harctereit számolva a betegségek feleannyi katonát öltek meg, mint a sebesülések, amely arányon az elsősorban a hátszágot sújtó spanyolnátha jelentősen módosított, de a lényegen nem változtatott. A „véres veszteségek” innen kezdődő (ám kivételeket is ismerő) dominanciája globális: hiszen egyes területeken (Volhínia) rövid időszakokat vizsgálva a betegségek újra és újra felülkerekednek ebben az áldatlan versenyben.⁹ Az alkalmazott tudományok áldásos tevékenységét bizonyító adatértelmezéssel szemben ott áll az a zavaró alternatíva is, miszerint csupán a gyilkolás hatékonyságának radikális növekedése fordította meg az arányt. Vizsgált korszakunkon, az első világháborún túltekintve, a második világháborúban a hadseregek halálozási listáiban a véres veszteség a betegségeket 8–12-szeresen múlta felül. Miközben a hadbavonultak potenciális haláloka a Nagy Háború óta a traumás halál volt, a kórházi ápolás okaként a különféle – zömmel fertőző – megbetegedések megőrizték uralkodó szerepüket, és ez máig tart.¹⁰

Tanulmányunk szempontjából érdekes kivétel az első világháborús katonaorvosok alcsoportja. A Monarchia hadseregének teljes orvosi vesztesége 1756 fő volt, amelyből az elesett 196 doktorra 420 fertőző betegségben elhunyt esett.¹¹ A háború tervezésekor az aktuális hadrafogható népesség legalább olyan fontos volt, mint a vissza nem térő, végleges emberveszteség számbavétele. Paradox módon ez az a kérdés, amelynek megválaszolásában a megfigyelés, miszerint „minden hadsereg az előző háborúra készül fel”, éppenséggel hasznos és hatékony metódus.

Ragályos, fertőző betegségek

Amikor Pasteur 1857-ben felfedezte a tejsavas erjedés bakteriális okát, majd Koch 1876-ban az anthrax és a tuberkulózis kórokozóját, a monocausalitást preferáló orvoslás a mikroorganizmusokban vélte megtalálni szinte valamennyi betegség okát.¹² A bakteriológusok mikroszkópja a Nagy Háború előtt sorozatban azonosította a ragályok közül a hastífusz (typhus abdominalis), a vérhas (dysenteria), a szifilisz (syphilis, lues), a fekete-himlő (variola vera) és a kolera (cholera) kórokozóját. Más ragályos kórformákat leírtak, jellemeztek ugyan, de mivel a kórokozó a korabeli mikroszkóp felbontóképessége alatt és az ismert festési módszereken kívül maradt – mint a kiütéses tífuszé (typhus exanthemi-

⁸ Bővebben: MOLNÁR 2010a; MOLNÁR – FAZEKAS – RENDEKI 2014. 147–170.; MOLNÁR – FAZEKAS – RENDEKI 2015. 161–176.

⁹ KISS 2010

¹⁰ BAILEY 2013. 150–157.

¹¹ PLAVECZ 1995–1996. 296.

¹² A talán leginkább „mikrobakoncepciónak” fordítható „germ theory” keretében.

cus), vagy éppen vírus volt, mint a spanyolnátháé –, ezeket azonosított mikroorganizmus nélküli fertőző betegségekként tartották nyilván. Az orvoslás/ápolás közös vonása volt, hogy a már kialakult betegség ellen csak tüneti kezelésre nyílt mód.¹³ Az antibakteriális szerek, az 1932-ben felfedezett szulfonamidok, majd a penicillin iparszerű gyártásáig (az 1940-es évek derekáig) oki kezelésre nem volt mód. A járványügyi szigor, az elszigetelés (karantén) és a megelőző módszerek drákói betartása meglepően hatékony módszernek bizonyultak.¹⁴ Miközben a járványos fertőző betegségek egy viszonylag szűk köre számíthat a Nagy Háborúval foglalkozó orvostörténet- és hadtörténetírás kiemelt figyelmére, még ezek sem oszlottak meg geográfiai egyenletesen, és különösen nem egyetemlegesen (talán a spanyolnátha kivételével) valamennyi hadszíntéren. A statisztikák diagnózisait bizonyos fenntartással kell kezelni, hiszen sokszor csak a tüneteken alapultak – az egyedi esetek besorolásbeli bizonytalansága azonban nem befolyásolja az összkép helyességét.

Kolera

A kórokozó baktérium a fertőzött ivóvízzel vagy élelmiszerekkel jut a szervezetbe, de emberről emberre is terjed. Pár napos lappangás után magas láz, uralhatatlan hányás és hasmenés vezet kiszáradáshoz, gyakran halálhoz. A szervezet felborult só- és vízháztartása okoz keringési és veseelégtelenséget, görcsöket, eszméletvesztést. A korban kezelés nélkül 80% körüli a halálozás, de folyadékpótlással és kíméletes ápolással jóval lejjebb, akár 20%-ra is csökkenthető volt. Az 1880-as évektől létezett ellene vakcina, mely az első tömegoltásra alkalmas mennyiségű oltóanyag volt.

A betegség zömmel a központi hatalmak délkeleti frontját fenyegette, illetve az orosz hadsereget sújtotta. A hazai hátszói behurcolás Galícia felől fenyegetett.¹⁵ A katonák oltása, a szigorú higiénés rendszabályok és a hadműveleti terület, valamint a hátszói közé telepített megfigyelő állomások láncolata megakadályozta a járványt.¹⁶ Sporadikus esetek, helyi halmozódás előfordult ugyan, Budapesten például 1914–1915-ben összesen 162 halálesetet jegyeztek fel. A higiéné javulása, illetve a folyadékpótlással való kezelés együttesen a betegség kordában tartását eredményezte. A korszak éberségére és a potenciális veszélyre egyaránt jellemző, hogy az *Orvosi Hetilap* 1916 januárjáig rendszeresen közölte az aktuális kolerahelyzetet. A fronton lévő katonák oltása – bár ekkor még csak részleges volt – 1914 telére 19%-ra csökkentette a kolerában elhunytak arányát.¹⁷ Ellenpéldaként az Anatóliát védő Harmadik Török Hadsereg 1915-ben 313 kolerában elveszített betege a kór 80,3%-os halálozását jelentette.¹⁸

¹³ SHANKS 2014. 1699–1707.

¹⁴ MOLNÁR 2010c.

¹⁵ SUSLIK 2016.

¹⁶ KISS 2005.

¹⁷ PLAVECZ 1995–1996. 265.

¹⁸ ERDEM et al. 2011. 692.

Tífusz (flekktífusz, kiütéses tífusz, kiütéses hagymáz)¹⁹

Kórokozóját a baktériumnál is kisebb rickettsiákat csak az első világháború után fedezték fel, így a korabeli diagnosztika a tünettanon alapult, illetve azon, hogy nem azonosítottak ismert kórokozót. A kórokozó a vérszívó ruhatetű útján betegít meg. Szélsőségesen szóró halálozása (10–80%) annak a tükre, hogy a kórokozón kívül a beteg általános állapota (tápláltság, erőnlét stb.) nagy fokban befolyásolja a kimenetelt. Az angolok börtönláz (gaol fever, hajóház) néven ismerték és rettegték.

Érdekes módon veszélyt a keleti fronton (Galícia) és a délkeleti arcvonalon, Szerbiában jelentett, amely egyébként már a háború előtt is endémiás volt. Az első tífuszjárvány a szerb fronton, 1914-ben tört ki, az 500.000 beteg közül 200.000 halottal. A szerb hadsereg 70.000 katonát veszített, de a tífusz minden másodikat megölt a 60.000 osztrák–magyar hadifogoly közül is. A kezdeti 20% körüli halálozás a járvány tetőpontján, 1915 márciusában és áprilisában 60–70% volt. Az osztrák–magyar vezérkar támadást elhalasztó döntésében a ragály lezajlásának kivárása is szerepet játszott. A nyugati fronton a kiütéses tífusz nem volt jellemző (még az orosz frontról átdobott német csapatok között sem), miközben a többi fertőző betegség gyakori volt. Annál több áldozatot szedett a cári csapatok között 1917-ben és később, az orosz hadifogolytáborokban. A flekktífusz sokszázezer áldozata között tartjuk nyilván Gyóni Gézát, a krasznojarszki hadifogolytábor rabját. A kórokozó történelemformáló erejét Lenin 1919-re így fogalmazta meg: „*Vagy a tetvek győzik le a szocializmust, vagy a szocializmus győzi le a tetveket.*”²⁰

Hastífusz (paratífusz)²¹

Kórokozója a *Salmonella typhi*. Hastífusz esetén a szervezet vízvesztése és a kórokozó toxinja (méreganyaga) együttesen öl. Halálozása szélsőségesen változott: 10–51% körül mozgott.²² Oltást ellene valamennyi hadbavonult hadsereg alkalmazott.²³

Dizentéria (Dysenteria, vérhas)

Több különböző kórokozó hasonló tünettanú betegségének közös diagnózisa. Jellemzőjük a vastagbél gyulladása, véres, nyálkás széklet, a kiszáradás. A kórokozó szerint amőbás és bakteriális formáit különböztetjük meg, az utóbbiak közül leggyakoribbak a *Shigella* és a *Coli* törzsek okozta baj: folyadékvesztés, a szervezet általános gyulladásos válasza (szepszis) és a baktériumok okozta mérgezés (toxin) külön és együttesen is. Az ételkészítési, tárolási fegyelem és a személyi higiéné a legjobb megelőzés. A halálozás 1–8% körüli, a törökök 38,9%-os értéke kiugróan magas volt.²⁴ Ezzel ellentétben az antant szövetségesek addigi tapasztalataival a gazdag, felkészült, amerikai hadseregben a megbetegedettek 0,43%-a

¹⁹ A tífusz (angolul, latinul: typhus) név használata a magyar köznyelvben zavaró, mert a jelző nélküli általános használata (flekktífusz, vagy kiütéses az egyik, has a másik) két, gyilkos természetében igen jelentősen különböző betegséget fed, a közbeszédben keveredik is.

²⁰ LENIN 1953. 219.

²¹ Angolul typhoid fever.

²² ERDEM et al 2011. 692.; illetve részletesebben MOLNÁR 2010b.

²³ A szerzőknek az orosz adatokról nincs tudomásuk.

²⁴ ERDEM et al 2011. 690–695.

halt meg. Általában azonban az elhúzódó szolgálatképtelenség, illetve a kórházi ágyak, személyzetigény miatt nagy jelentőségű.

Lövésszárokláz (ötnapos láz, volhíniai láz)²⁵

Baktérium okozta, mérsékelten súlyos betegség, melynek kórokozóját a ruhatetű viszi át (vektor). A nyugati fronton kívül átsöpört az olasz és a keleti arcvonala mindkét oldalán, valamint a mezopotámiai hadszíntéren is. Több neves író: a *Micimackó* szerzője, A. A. Milne, valamint J. R. R. Tolkien és C. S. Lewis is megörökítették saját kórtörténetüket. A brit csapatok egyharmada, a németek és osztrák–magyarok egyötöde esett át a betegségen, amely a harcképességet katonánként 2–3 hétig gyengítette. Halált csak elszórtan, más betegséggel – például tuberkulózissal – együtt okozott.

Egyebek

A váltóláz és a malária²⁶ az európai hadszíntéren alig, az afrikai és az egyiptomi/kisázsiai hadszíntéren annál fontosabb fertőző betegség volt. A magyar csapatoknál az „albán malária” (2–3%-os halálozás), 1918-ban pedig az olasz fronton (Udine és környéke) a „piavei malária” okozott veszteségeket.²⁷ Itt a zsákmányolt olasz kininkészítményeket is alkalmazták. A török hadseregben a tifusszal és dizentériával nagyságrendileg azonos gyakoriságú váltóláz 30%-os halálozású betegség volt, a hadsereg 5%-ával végzett.²⁸ A minden negyedik katonát megbetegítő malária halálozása azonban csak 2,5%-os volt, itt is a gyógyszeres megelőzésnek (kinin) köszönhetően.²⁹ A trachoma – e típusosan higiénés háttérű ragályos szembetegség – halálozás nélkül, de jelentősen rontotta a hadrafoghatóságot.³⁰

A korban fontos három további betegség – a tuberkulózis, a nemi betegségek és a spanyolnátha³¹ – szintén fertőző betegségek ugyan, de lényeges tekintetben különböznek a fent tárgyaltaktól. Összeköti őket tanulmányunk szempontjából, hogy a higiénés rendszabályokon kívül kordában tartásukra semminemű eszköz nem állt rendelkezésre. Mind a tuberkulózis, mind a nemi betegségek felvetették a nemzethalál vízióját, az utóbbi kórok ráadásul – legalábbis elvben – megelőzhetőek lettek volna. A spanyolnátha pedig – a H1N1 vírusfertőzés – geográfiát, nemzetet, nemet, kort figyelmen kívül hagyó apokaliptikus üzenetet is hordozott – azok számára mindenképpen, akikben volt dekódolási szándék és képesség.

Tuberkulózis

A fehér halál, a tüdőgümőkór – a 19. század népbetegsége – minden negyedik-ötödik katonát érintett olyformán, hogy többségük valamilyen fokú (a lappangótól a galoppozó formáig) tuberkulózisban szenvedett. A betegség gyilkos természete – azaz a mortalitá-

²⁵ Angolul trench fever. Bővebben: HALLER 1990. 729–733.; HUNT – RANKIN 1915. 1113–1116.

²⁶ Bővebben foglalkozik a témával: PAYNE 2008.

²⁷ PLAVECZ 1995–1996. 266.

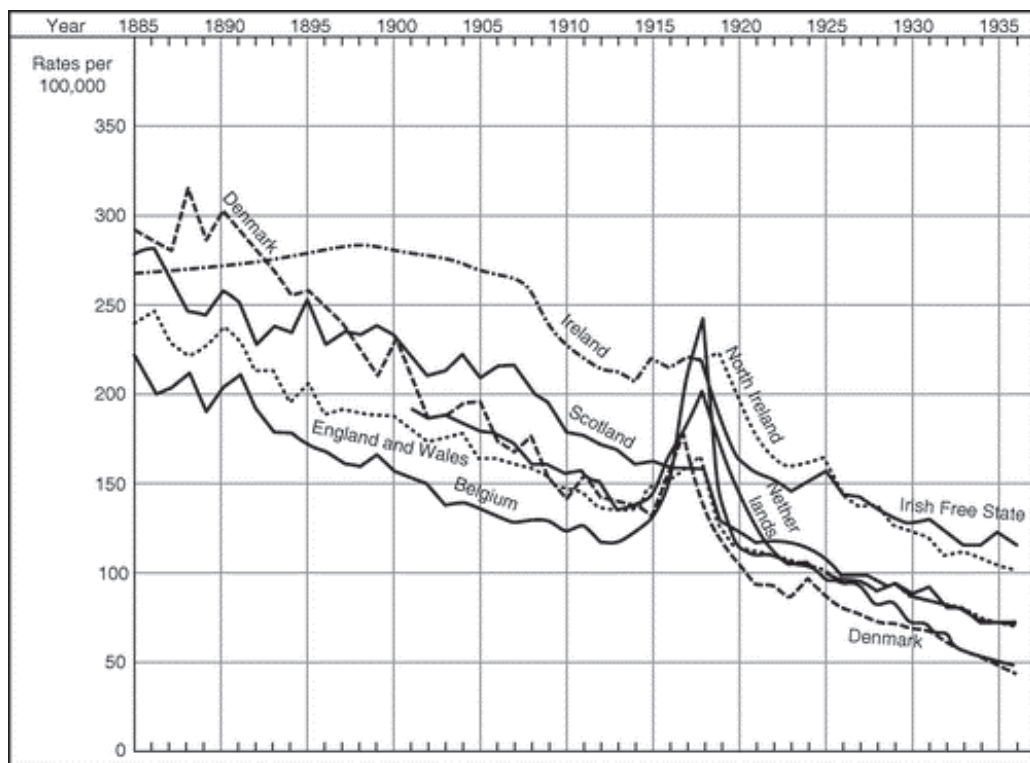
²⁸ ERDEM et al. 2011. 692.

²⁹ ERDEM et al. 2011. 692.

³⁰ KISS 2010.

³¹ OXFORD 2001.

sa – globálisan mérve egyébként 1914-re már túl volt a csúcspontján. Az 1870-es évek óta csökkenő tendenciát mutatott, ami az okozott, rettentő pusztítás tényéből semmit sem von le.³² 1914-ben azonban a halálozás csökkenése megállt, majd élesen növekedni kezdett, s csak 1918 után hagyott alább, hogy folytatódjon a háború előtti csökkenő tendencia.³³

1. diagram – A tuberkulózis halálozási aránya 1885–1935 között³³

A többi hadviselő országtól eltérően, ahol kiugrás volt, a gümőkóros halálozás az USA-ban és Franciaországban állandó maradt 1913 és 1917 között. Ugyanakkor a szintek 1920-ban sem süllyedtek az 1913-as adatok alá. A semleges államok – Norvégia, Svédország, Dánia és még Svájc is – hasonló kiugrást mutatnak, de a háború után – Svájc kivételével – gyorsan csökkent a halálozás.³⁵

A változások okára számos magyarázat született,³⁶ de azt szem előtt kell tartani, hogy a statisztikai torzítás egyik legfőbb forrása az adatgyűjtés. A harci gázok (chlorine – Ypres, 1915), a mustárgáz, majd a foszgén ebben játszott szerepét 1927-ben A. R. Koontz kérőjelezte meg.³⁷ A nyugvó, „alvó” betegség reaktiválása még csak elképzelhető lett volna,

³² Részletes magyarázatot ad: DROLET 1945. 689–697.

³³ MURRAY 2015a. 411–415.; MURRAY 2015b. 502–503.

³⁴ A diagram forrása: DROLET 1945. 692.

³⁵ DROLET 1945. 691.

³⁶ Ezek jó áttekintése és legalább részleges cáfolata: LONG 1942. 616–636.

³⁷ Az eredeti felvetés és levezetés: KOONTZ 1927. 833–864.; lásd még: VOLANS – KARALLIEDDE 2002. 35–36.

de a statisztika ezt sem támogatta. Az elégtelen és rossz minőségű levegő, mely segít a Koch-bacilus terjedésének, csakúgy, mint a tömeg, szintén kedvező, ám a kiugró inciden-ciát nem magyarázza, ugyanakkor a semleges országok mutatói is ugyanúgy romlottak. Az alutápláltság mindenkit érintett, a védekezőképesség (jelentsen ez bármit is) romlása törvényszerű volt. Ez azonban 1916-ig nem volt tényező, így magyarázatul aligha szolgál az általános jelenségre. A háborús erőfeszítések a korábbi gümőkór elleni társadalmi és egészségügyi szervezési erőforrásokat tagadhatatlanul és radikálisan csökkentették, de ez vélhetően csak a látens gümőkór aktivizálódására lehetett hatással, mint előbb a táplálko-zásra is.

A genetikai analízis és a genomazonosítás ad kulcsot az első világháborúban ész-lelt hullámvázhoz. A *Mycobacterium tuberculosis* globális terjedése során a *Mycobacterium tuberculosis* pekingi vonala az elmúlt 200 évben három nagy átalakuláson ment át. Az első az ipari forradalom idejével, a második az első világháborúval esett egybe, míg ko-runkban, a harmadik a HIV-epidemiával. Szelekciós előnyei, nagyobb virulenciája és a fertőzésből a betegségbe való kifejlődésre való fokozott hajlam jellemzi.³⁸ A világháború-val való egybeesés tehát inkább coincidencia, semmint oki kapcsolat jele. Bármilyen is a tuberkulózis fellángolásának valós oka, a szakirodalom egyetért abban, hogy az új esetekért (incidencia) és a halálozásért zömmel az addig lappangó (látens) tuberkulózis aktív gümőkórba való konverziója volt felelős. A brit fegyveres erőknél a szolgálatból alkalmatlanság miatti elbocsátás vezető oka a gümőkór (az összes eset 13,5%-a) volt. A franciáknál egyedül 1914-ben 86.000 újoncot kellett leszerelni tuberkulózis miatt: ez a szám – mint az alkalmatlanság fő oka – 1917-re 150.000-re emelkedett. A diagnózisban a röntgenkép csak orientált, de nem volt meghatározó. Az adományozó, Nobel-díjas tu-dósnőről, Little Curie-nek nevezett teherautóra épített tábori röntgengépek, a képalkotás mozgó csodái valamennyi hadseregben gyorsan elterjedtek, de a tuberkulózis kórismé-jében kevésbé segítettek. 1918-ban az USA hadseregében az újoncok között 10.000-re tették a tuberkulotikusok számát, 5000-et pedig később diagnosztizáltak. Összességében náluk is ez volt a leggyakoribb oka a szolgálatból való elbocsátásnak. A brit birodalom az egész Nagy Háború során 908.371 katonát veszített sebesülésben vagy betegségben. A tuberkulózis a hadviselő államokban – Oroszország nélkül – egyedül 1917-ben 1.005.144 lelket ragadott el.³⁹

Nemi betegségek és prostitúció

A nemi betegségek a Nagy Háború minden résztvevő seregét védekezésre kényszerítet-ték, de a kóresetek száma nem nőtt olyan mértékben, mint amennyire tartottak tőle. Jelentősebb volt az emelkedés a hátszágban és a nem harcoló állományban.⁴⁰

A hadseregben a szifilisz (luesz, bujakór) és a gonorrhea (kankó, tripper) jelentette a két szexuális úton terjedő betegséget – más nem is ismertek még. A szifilisz kórokozóját 1905-ben azonosították, és 1909 óta Salvarsannal gyógyították.⁴¹ A gonorrhea 1879 óta volt ismert kórokozó. Bő fél évszázaddal a penicillin megjelenése előtt a megelőzés volt a

³⁸ Tüdőgyógyászati szempontból lásd: MURRAY 2015a; MURRAY 2015b; MERKER et al. 2015. 242–249.

³⁹ DROLET 1945. 697.

⁴⁰ KISS 2005. 107–112.

⁴¹ FORRAI 1998. 6–7.

legbiztosabb módszer, bár a fertőzés maga – legalábbis rövid távon – nem volt végzetes. A kórok ismertek voltak, a tünettan sem különbözött a megelőző béke évektől. A tömeghadseregek anonimitása, a zöm számára ismeretlen fokú mobilitás és a közvetlen halálveszély együttese, mind az olcsón és gyorsan kielégíthető testi vágyaknak kedvezett. A társadalmi kötelékek gyors lazulása, a morális kódok felülírása – a keveredés, a rurális tradíció és kommunális kontroll oldódása külön-külön és együttesen is gyorsította a folyamatokat.⁴² A háborús erkölcsbe az erkölcs háborúja zömmel csak szavakban tartozott bele. A hadba vonult férfiak otthoni hiánya, a hadifoglyok tömeges alkalmazása, a női szerep radikális kitágulása, a munka világának feminizálódása, a társadalmi és osztálykorlátok változása elvégezte mindazt, amiről szűk évtizede a szüfrassettmozgalom csak álmodott. Nem dologunk a mérleg megvonása, de a nemi betegségek jelentős növekedése bizonyosan a mérleg negatív oldalát terheli, még akkor is, ha nem volt olyan mérvű új probléma, ahogy azt némely szerző szeretné láttatni.

A nemi betegségek anélkül rombolták a harcképességet, hogy gyilkoltak volna. A gyógyítás – hiába tartott relatíve rövid ideig – jelentős előerőt (ápolás) és másutt hiányzó anyagi forrást (ágy, étkezés stb.) kötött le. Különböző számítások léteznek, de hadviselő felenként legalább egy hadosztálynyi erőt jelentett.

A nemi betegségek nem egyformán érintették a hadba szálltakat: más betegségekhez hasonlóan másolták, vagy éppen felerősítve jellemezték a békeidők kulturális kódjait, ideértve a nemzetkarakterológiai módosítókat is. Parafrázálva Clausewitzet – a háborús nemi betegségek a békeidők folyamodványai – ugyanazon eszközökkel, de felfokozott mértékben. A németek nemibetegség-mutatója volt és maradt a legalacsonyabb, és abszolút értékben sem növekedett az esetszám. Az orosz csapatoknál eleve magasabb volt a fertőzöttség, melyet a higiéné alacsony szintje is magyarázott. A brit nemibetegség-hányad a háború elején megemelkedett ugyan, de nem a várt mértékben. Például 1916-ban fele annyi nemi beteget ápoltak, mint 1911-ben. A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia alakulatai sorozási területeik (Bécs, Prága, Budapest – Bukovina, Galícia – Stájerország) nemzetiségi összetételük, iskolázottságuk függvényében különbözőképpen voltak érintettek. A nagyvárosi sorozás alá kerültek gyökeresen különböztek a paraszti kultúrából jöttektől,⁴³ s ez utóbbi spektrumának szélein Tirol és Galícia, vagy éppen Bukovina helyezkedett el. A német hadsereg tette az összes hadviselő között a legtöbbet a nemi betegségek ellen. Jóval 1914-et megelőzően támogatta a megelőző rendszabályokat a haderőnél és a flottánál egyaránt.⁴⁴

A kettős monarchia fertőzöttsége – és benne a magyar alakulatoké – a német és a francia(!) felett maradt, ugyanakkor kevesebb nemi beteg volt, mint Nagy-Britanniában, Oroszországról nem is beszélve. A K.u.K. Hadsereg Főparancsnokság orvosfőnöke, Johann Steiner szerint a nemi úton terjedő betegségek a háború alatt a legjobb szándék és a szigorú szabályozás dacára is jelentősen megszorodtak.⁴⁵

A megelőzés valamennyi hadseregben azonos elveket követett, s a katonai bordélynak mindenütt helye volt. Az USA haderejében a betegségnek kitett, fertőzésre gyanús kato-

⁴² HERZOG 2011. 47.

⁴³ KISS 2005. 108.

⁴⁴ WINGFIELD 2013. 468–498.; VERESS 1916. 333–336.; ALLEN 1993. 47–48.

⁴⁵ SAUERTEIG 2001. 85.

náknak jelentkezniük kellett megelőző kezelésre.⁴⁶ A francia hadsereg tagjai már 1914-ben rendszeresített gumióvszert kaptak, illetve a nemi szervek antiszeptikus lemosását is propagálták. A front közeli tábori bordélyt mindkét hadviselő szövetségben jó, mert ellenőrizhető módszernek tartották.⁴⁷ A testi gerjedelem kordában tartásának ez a formája nemcsak a hadra kelt seregekkel óhatatlanul együttjáró nemi erőszak kockázatának korlátozását is szolgálta, de az „altesti hírszerzés” csatornáit is szűkítette. A nemi betegségek fellépte érthetően jóval alacsonyabb volt a harcoló, illetve a frontalakulatoknál, míg a meg szálló erőknél és a háterszági, illetve éppen pihentetett, feltöltés alatti csapatoknál jóval magasabb.

A prostitúció rendőri felügyelete mind a hadműveleti területen, mind a háterszági-ban az egyik leghatékonyabb módszernek bizonyult. A francia és a német vezető körök viszonyát a nemi betegségekhez egyaránt a születésszámra gyakorolt hatása szabta meg. A franciák a csökkenő születésszám miatt pártolták a nemi aktivitást, a morális aspektusok másodlagosak maradtak.⁴⁸ Az angoloknál a férfiaság krízise miatt aggódtak – a fizikai és erkölcsi romlás a politika figyelmét a közegészségügy felé fordította. Rövid távon a hadsereg ütőképességét, hosszú távon pedig a nemzet erejét féltették – joggal. A hangsúlyt ők is a megelőzésre fektették: katonáikat ellátták aktus utáni dezinficiensekkel.⁴⁹ A háború végén belépő amerikaiak hasonló készleteket osztottak ki. A K.u.K., a Landwehr és a Magyar Királyi Honvédség katonaeorvosa egyaránt köteletségbe kapta a 7.8 milliónyi mozgósított katona számára a védekezés ismertetését, oktatását.⁵⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai hatóságainak intézkedéseit összehangolták a háterszági civil hatóságokkal, hangsúllyal lépve fel az illegális, azaz orvosilag ellenőrizetlen prostitúció ellen, törekedve annak nyilvántartására.⁵¹

A védekezés bizonyított hiányát büntették az Osztrák–Magyar Monarchiában éppúgy, mint Nagy-Britanniában.⁵² A szándékos fertőződés vagy épp a szimuláció mint a szolgálatkerülés módszere ugyan nem volt ismeretlen, de a források nem utalnak arra, hogy bevett forma lett volna.⁵³

Az 1917-es februári forradalom utáni Oroszországban, majd a polgárháborúban a totális társadalmi és politikai káosz generálta nemibetegség-áradatot az agresszív és parttalan nemi felvilágosítás, ha lehet, csak fokozta.⁵⁴ Ennek értelemszerűen hatása volt a meg szálló német és osztrák–magyar csapatokra éppúgy, mint a hazaözönlő hadifoglyok fertőzőtségi mutatóira.

A megelőzés: védőoltások

A Nagy Háború előtt, Edward Jenner 1798-as, himlő elleni védőoltása után egy bő évszázaddal a fertőző betegségek jelentős része ellen létezett már védőoltás. Az oltások elterjedt-

⁴⁶ KEYS 1919. 254.

⁴⁷ MAKEPEACE 2014; LE NAOUR 2000. 109.

⁴⁸ RHOADES 2006. 293.

⁴⁹ Bővebben: HARRISON 1995. 133–158.

⁵⁰ PIRQUET 1926. 103.

⁵¹ KRZYSZTAŁOWICZ 1915. 89.

⁵² GIBSON 2001. 569.

⁵³ SAUERTEIG 1998. 169.

⁵⁴ BERNSTEIN 1998. 191.

ségében és különösen a hozzáférésben ugyanakkor óriási területi és egyéni különbségek voltak. Louis Pasteur 1877-ben közölte a betegségek okának mikrobiális kórokozó-teóriáját. Az elmélet és a gyakorlat, a tudományos felismerés és a valóban, társadalmilag mérhetően hatékony alkalmazás közti ollóra nem kell jobb példa, mint a kor leggyilkosabb betegsége, a tuberkulózis. Koch a kórokozót 1886-ban azonosította, az oltásra azonban több évet kellett várni. A teória gyakorlati megvalósításaként 1885-ben Louis Pasteur először alkalmazta veszettség elleni vakcináját emberen. A diftéria elleni passzív szérumkezelés gyorsan követte a veszettség elleni oltóanyagot. 1896-ban kolera és hastífusz (typhoid) vakcinákat fejlesztettek: a két betegség ellen, melynek valóban hadászati jelentősége volt. 1897-ben pestisvakcinát hozott létre a Pasteur Intézetben Alexander Yersin, aki 1901-ben Kínába is elvitte az oltóanyagot. Az USA-ban 1914-ben kapott engedélyt a hastífusz és a veszettség (rabies) elleni vakcina, 1915-től pedig a szamárköhhögés (pertussis) elleni oltóanyag. Az oltások fontosságát tovább emeli, hogy a korban a kifejlődött betegség ellen hatékony gyógyszer nem volt – fél évszázaddal vagyunk az antibiotikumok előtt –, így a túlélés a tüneti kezelésen (koleránál például a vízpótlás) és a beteg saját tartalékain múlott. A világháború előrehaladtával a tápláltsági fok folyamatosan és általánosan romlott, így a szervezet (és ezzel a társadalom) védekezőképessége (bár e fogalom inkább szimbolikus, olyannyira sokelemű a mögöttes biológiai valóság) jelentősen lecsökkent. A spanyolnátha, a H1N1 vírusos világjárvány erre a „táptalajra” érkezett, mely részben magyarázza szörnyű halálozási mutatóit.⁵⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia csapatainál a himlőoltás eleve adott volt, míg a koleraoltás – a már harcban álló csapatoknál – 1914 októberében kezdődött. A félévente ismételt oltás hatékony volt, jelentős mellékhatás nélkül. A későbbiekben a kolera és a (has)tífusz elleni kombinált oltóanyag harmadnap magas lázat okozott, átmeneti harcképzetlenséget okozva. A hastífusz elleni oltás hatékonysága is alacsonyabb volt, ám a kifejlődött betegség súlyossága és halálozási aránya is csökkent. A polyvalens – azaz a többféle – vérhas okozó baktérium elleni szérumot később vezették be, jó hatással. Az alkalmazás mellett szólt, hogy tábori körülmények között a pontos identifikációra nem volt mód, a vérhas gyakorta tünet alapú diagnózis maradt. A más eredetű vastagbélhurut esetén kezelése még mindig a kisebb rosszat jelentette. Míg a legénység oltása gond nélkül zajlott, a tisztakarózkodását csak határozott parancs oldotta.⁵⁶ Összességében a hadviselő felek mikrobiológiai felkészültsége a korabeli tudományos ismeretek élvonalát képviselte, melyben a mindenképp bűjtött magyar bakteriológia is derekasan kivette a részét.⁵⁷ A korabeli közlemények, emlékiratok bizonyítják, hogy a háborús szükség a klinikai és a laboratóriumi (békeidőben nem feltétlenül barátságos viszonyban lévő) oldalakat is összehozta, a gyakorlati és a tudományos munkában össze- (vagy vissza-) nőtt, ami egybetartozik.⁵⁸

A járványok megelőzése, kordában tartása mellett a bakteriológusok és védőoltásaik másutt is fontos szerepet játszottak. Ezek közül a sérüléseket súlyosbító, sokszor a halálért fő felelősséget viselő fertőzések gyakoriságának csökkentésére, a következmények enyhítésére alkalmazandó oltások közül kettő emelendő ki.

⁵⁵ ERKOREKA 2009. 190–194.

⁵⁶ PLAVECZ 1995–1996. 283.

⁵⁷ A kérdéssel kimerítő adatgazdasággal foglalkozik: RALOVICH 2018.

⁵⁸ Számos példát hoz a nagy merítésű gyűjtemény: KAPRONCZAY – KAPRONCZAY 2016.

Tetanus (merevgörcs)

Kórokozója a *Clostridium tetani*, a földből került a sebbe. 1914 szeptemberében a nyugati fronton 100 sebesültből 1–2 (1,6%) kapta meg, októberre ez 3 fölé növekedett (3,18%).⁵⁹ A bacilust és a földdel való kapcsolatát Nicolaier munkássága révén 1885 óta ismerték. 1890-ben kezdődtek az első oltási kísérletek, de még a háború elején is csak kísérleti fázisban volt a lósavó-oltóanyag, amely lekötötte a méreganyagot (toxint). Az angolok is fejlesztettek antitoxint. A németeknél 1914-ben Emil von Behring állított elő hatékony antitetanusz-szérumot, amely megelőző oltásként, passzív védelemként jöhetett szóba. A Nagy Háborúban a megelőző védőoltás még nem vált általánossá, kötelezővé pedig különösen nem tették. Már a korabeli – különösen angol – szakirodalom is megoszlott a tekintetben, hogy a megváltozott sebészi taktika, vagy az oltási reakcióval terhelt, olykor letális antitoxin hatására javultak-e a túlélések. A magyar katonaorvosi tapasztalat kifejezetten kedvező volt: „*tetanus megbetegedések csak akkor fordultak elő, ha a védőoltás valamilyen okból elmulasztott.*”⁶⁰ Mindvégig nyitott maradt a kérdés, hogy minden áthatoló, szennyezett sérülésnél azonnal kell-e alkalmazni vagy csak a súlyos esetekben.

A hasonlóan gyilkos gázgangrénás vagy üszögös esetek zöméért a *Clostridium bacillus* volt felelős, szintén a földdel való szennyezés révén. Esélyt a túlélésre, ha 50% alatt is, csak az azonnali és magas csonkoló műtét adott – az 1918-ra kifejlesztett gázgangréna elleni szérum hatása korlátozott volt.

A katonai mikrobiológia helyzete a Nagy Háborúban

A háború előtti bő harminc év a bakteriológia aranykora volt. A jövő, szembenálló hadseregek egészségügyi szolgálatai különböző mértékben készültek fel a járványokra, de az alapul szolgáló tudást, az orvoslás-ápolás országokénti szintje határozta meg. A kor vezető orvostudományi hatalma kétségtelenül Németország volt,⁶¹ melynek mikrobiológiai és járványtani szolgálata például szolgált. A német vagy még pontosabban a porosz modellt követő orosz katonaorvoslás már az 1904–1905-ös konfliktusban⁶² is jelentős hangsúlyt fektetett a tábori bakteriológiára. A japánok Mandzsúriába a vizekre, endémiákra vonatkozó felderítést követően, infektológiai, járványtani térképekkel felszerelve érkeztek.⁶³ A brit birodalom „civil”, koloniális, egészségügyi szolgálata is összefonódott a katonai hadtáp-formációkkal, s a francia gyarmatbirodalomban is természetes együttműködés zajlott a civilekkel. A briteknél Alfred Keogh és William Boog Leishman voltak kiemelkedő vezetők. Az oltóanyag előállításáé éppúgy a bakteriológusok feladata volt, mint a víz- és ételminták vizsgálata, a sanitációs tervezés és részben a rendszabályok betartása is. Ez utóbbiban nyilván markánsan szétvált az orvosi és a katonai feladatkör. A brit expedíciós erők nyolc mozgó, higiénés laboratóriumot működtettek – éppen az orosz–japán háború tapasztalatai alapján. Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében – ebben is követve az erősebb, szövetséges Németországot – a bakteriológiai állomások segítették a

⁵⁹ RUNCIE 2015. 125.

⁶⁰ PLAVECZ 1995–1996. 270.

⁶¹ ATENSTAEDT 2011.

⁶² MOLNÁR – FAZEKAS – RENDEKI 2014. 147–170.

⁶³ KOVÁTS 1914. 226.

diagnosztikai munkát.⁶⁴ Nálunk a hadtestenként rendszeresített bakteriológiai laboratórium a hadtest egészségügyi főnöke alá tartozott, aki a járványügyért is felelt.⁶⁵

Az egészségügyi szolgálatok megelőző tevékenységének célpontja, közege

Víz

Miközben a kalóriabevitel (étkezés) hiánya 6–8 napig viszonylag elviselhető, ugyanilyen tartamú vízmegvonás halált okoz, de már 12–24 óra is kínzó szomjúságra, a harcképesség durva csökkenésére vezet. Valamennyi hadszíntér közül ez talán az Isonzó-front déli szakaszán (Doberdó és környezete) volt a legszörnyűbb. A volumennel egyenrangúan fontos a víz minősége. A katonai szabályzatok a katonaorvosok szerepét is kiemelik, mivel az orvos feladatai közé utalják a víz minőségének vizsgálatát, valamint a vízvételre alkalmas helyek kijelölését. A katonaorvosokra ez nagy felelősséget rótt, mivel a fertőzött víz számos megbetegedés kórokozóját hordozhatta. A kutak, források használatánál különös figyelemmel voltak, hogy a közelben latrina, temetkezési hely ne legyen, mert ezekből fertőző ágensek szivárognak a vizekbe. A víztelési előírások betartásának nehézségeit az orvosi beszámolók gyakran említik: a szomjúság embernél, állatnál gyakorta tragikus következményekkel söpörte félre a rendszabályokat.

19. század vége és a 20. század eleje, a bakteriológia legfényesebb kora a vizet a kórokozóátvitel egyik legfontosabb médiumaként azonosította, teljes joggal.⁶⁶ Iható vízhez, elfogadható vízminőséghez legegyszerűbben forralással lehet jutni. Ennek a tea fogyasztása a legegyszerűbb formája.⁶⁷ Különösen tifusz- és kolerajárványok idején kapott kiemelt figyelmet a vízforralás. Emberi fogyasztásra alkalmasnak a vizet legalább 15 percnyi forralás után tartották, ám ezidőre az élvezeti értékét jócskán elveszítette már.⁶⁸ Minden egyéb – vegyszeres, szűrős megoldás – csak még rosszabb ízt és nehézkesebb módszert jelentett. A víz eljuttatásának módszerei – a lajtkocsik, tömlők, tartályok alkotta vízszolgálat – valamennyi hadseregben magasan fejlettek voltak, és meglepően azonos elveken nyugodtak. Az USA például 1917-es hadba lépésével külön alakulatot hozott létre a feladatra.⁶⁹ Az osztrák–magyar hadseregben a keleti (orosz) fronton a vízminőség, míg az olasz fronton a peremvonalba való eljuttatás nehézségei, tehát a fejadag kiosztása jelentett különös problémát. Hasonló feladattal kellett megküzdenie a briteknek a mezopotámiai hadszíntéren, illetve Gallipolinál.⁷⁰

Szennyvíz

A tábori szennyvíz, illetve a biológiai szennyezés (emberi és állati ürülék stb.) elhelyezésének már békeidőben részletesen szabályozott rendjét a háború súlyosan megzavarta, de

⁶⁴ TAKÁTS 1985. 409.

⁶⁵ KOVÁTS 1914. 225. és MOLNÁR – DEZSŐ 2016. 18.

⁶⁶ ATENSTAEDT 2011.

⁶⁷ A brit birodalom a hadsereg sikereinek egyik titkát éppen a tea mint az egyik legkarakteresebb brit kulturális jelenség számlájára írják. A „tea-time” egyszerre a szellemi relaxáció, folyadékpótlás és a kulturális önazonosság eseménye.

⁶⁸ BÍRÓ 1911. 38–45.; H-14. szabályzat 1916. 58–60.

⁶⁹ Az amerikai hadsereg szervezésére vonatkozóan lásd: GINN 1997.

⁷⁰ A domborzati viszonyok, természetes akadályok okozta nehézségekre lásd: DOYLE – BENNETT 2002. 149–169.

elveit nem borította fel.⁷¹ A latrinák telepítését valamennyi hadsereg egészségügyi szabályzata szigorúan és – mivel a baktériumok nem voltak tekintettel a szövetségi rendszerekre – azonos elveken alapulón szabályozta. A latrinák kialakítása és elhelyezése számos szempontot igényelt. Fontosságát jelzi, hogy a peremvonalban, a lövészárkokban és az összekötő árkokban lévő helyüket a taktikai térképek éppúgy jelölték, mint a géppuskaállásokat vagy az aknavető beugróit. A második, harmadik övben és a gyülekezőhelyeken (például cavernákban, táborokban) az illemhelyet egyszerre nagy számban igénybe vevők volumenére kellett ügyelni. Belövéstől óvott, viszonylagos biztonságú helyet kellett kijelölni, fenntartani, mely a vízvételi pontoktól, konyhától nagy távolságban és jó irányban van. Az ellenőrzésre – az élelmiszerkezeléshez hasonlóan – a zászlóaljorvosokat, illetve helyenként az ezredorvosi szintet rendelték.⁷² A latrinák használata, a szappanos kézmosás szoros és olykor hiábavaló ellenőrzést igényelt. A betegségek és a tisztasági előírások megszegése közötti kapcsolat a korban a paraszti-polgári életben sem volt egyértelmű, és a mindennapos halál árnyékában ez az „óvatoskodás” eltűzöttnek tűnhetett.

A harcoló alakulatoknál a szennyvíz, a fürdés, a szemét kérdését a korabeli, békebeli közegészségügyi kontextusban kell vizsgálni. 1914-ben Budapesten a jobb módú városi lakosságnál heti egy fürdést lehet számítani, míg a szegények egyharmadánál, havi egy teljes testfürdés volt a norma. A vízellátás és szennyvízkezelés mutatóiban⁷³ a magyar főváros semmiben sem maradt el kora Európájának tőle nyugatra fekvő nagyvárosaitól. A vidéki lakosság ebből a szempontból szerencsésebb volt: a környékbeli patakok, folyók, tavak (már ha voltak) gyakoribb tisztálkodást engedtek, kérdéses a vizek fertőzöttsége maradt.

Hulladék

A legegyszerűbb megoldásként az égetés és az elásás (esetleg klórmésszel való lelocsolás) adódott, ha egyáltalán maradt erő és akarat a csapatnál, még ha a szándék meg is lett volna. Az állóharc idején – akár nyugaton, keleten vagy az olasz arcvonalon – erre több idő és energia jutott. A kulturális (háború előttről hozott) minták itt is tovább éltek: óriási különbségekhez vezetve. Jelentős volt az évszakok, a környezet és a meteorológia hatása is. Nyaranta a legyek úgyannyira elszaporodtak, ezért a szemétegetésre és az árnyékszékek megfelelő telepítéséhez, mélységének meghatározásához külön füzeteket adtak ki. A kórházi hulladékot égették, az ágyakat és a matracokat formalinnal öntözték, majd gőzölték. A takarókat és a gyapjúruhát cresol-oldatban kezelték, a pamutot és az ágyneműt pedig kifőzték.

Élelmezés

„Az anyagi ellátás legfontosabb ágazata az élelmezés”,⁷⁴ mivel élelemre mindennap nagy mennyiségben van szükség a hadseregben. Háború idején pedig a hadképesség megtartása szempontjából az élelmezés az egyik leglényegesebb tényező. A 20. század eleji tömeg-

⁷¹ Emblematikus a latrinák szerepe, melynek reprezentánsa Jaroslav Hasek *Az elhagyott latrinán* című novellája. HASEK 1969. 28–30.

⁷² A primér források bőséges gyűjteményét kínálja: KAPRONCZAY 2015.

⁷³ Részletes, okadatolt elemzés: SIPOS 1998. 941–958.

⁷⁴ GOTTL – MOJZER 193? I. 13.

hadsereg mozgósításakor, a tervezésnél valamennyi parancsnok tudta, hogy „a katona a gyomrával menetel”. Mindkét koalíció rövid, nagy intenzitású háborúra számított, s erre kalkuláltak az élelmi tartalékokat, szabták az utánszállítási szervezetet. Nálunk a honvéd élelmezési tisztek számára készült utasítás is kiemeli háború idején a csapatok megfelelő élelmezésének kiemelkedő szerepét: *„A szolgálati szabályzat határozványai szerint minden csapat-parancsnoknak kötelessége az alárendelt osztályok jólétéről gondoskodni. Bekövetkező mozgósításkor és a hadjárat alatt e kötelesség annyiban fokozódik, hogy csapatoknak hadjáratbani való élelmezése nagyobb fontosságot nyer, és rendszerint több nehézséggel jár, mint békében.”*⁷⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege – német mintájú – élelmezésének irányító szerveit a hadtáp-főparancsnokság (hadsereg-főparancsnokság szállásmesteri osztálya) és a hadsereg-/hadseregcsoport-parancsnokságok szerveit képező hadtáp-parancsnokságok (szállásmesteri osztályok) alkották. Ezen osztályok feladata volt az élelem-utánszállítás megszervezése. A hadosztályok a hadtesttől kapott ellátmányt kiegészítették helyszíni vásárlásokkal, illetve saját vágóhelyeket is működtettek. Az élelmiszert ellátó oszlopokon és lépcsőkön keresztül juttatták el a csapatokhoz. Az ezredeknél is felállították a sütödéket, illetve az elosztás működtetéséhez gazdasági részlegeket is. Az élelmiszerellátó oszlopok mindegyike hat lépcsőből állott, a lépcsők mindegyike az ellátandó seregtest részére egy napi szabványos vagy tartalékélelmet szállított. A csapatok élelmezési felszerelése ahhoz igazodott, hogy a seregtest milyen terepre volt rendelve. Sík területekre tábori, míg hegyi viszonyok között hegyi felszerelést kaptak a csapatok. A tábori felszerelésbe mozgókonyhák és járművek, míg a hegyi viszonyok között főzőládák és málhásállatok tartoztak.⁷⁶

A hadtápszolgálat munkája az állóharcok idején viszonylag jól tervezhető, végezhető. A Nagy Háború kezdetén a nyugati fronton az intenzív hadműveletek, a Kárpátokban és később az olasz fronton a hegyvidék képezte szállítási akadályok, illetve a keleti hadszíntéren a hatalmas távolságok jelentettek kihívást. A szerb vagy galíciai hadszíntéren a rossz útviszonyok, a gyakori sár fogságába estek az amúgy is nehezebben mozgó konyhák. A hegyekben a terepviszonyok miatt az élelem eljuttatása némely esetben szállítójárművel vagy állatok igénybevételével sem volt lehetséges.

A mozgókonyhák (gulyáságyúk) lassúbb mozgatása (a csapatok, a lőszer természetes elsőbbséget élveztek), illetve a már elkészült meleg ételnek a harcoló katonákhoz való eljuttatása minden hadseregben állandó és megelégedést ritkán arató feladatot jelentett. A mennyiségen kívül az étel minősége, kalorikus tartalma is gyakran adott panaszra okot. A háború előrehaladtával, általában 1917 körülre, szinte minden lényeges élelmiszerfajtából hiány lépett fel, pedig a harcoló alakulatok előny élveztek az ellátás során.

Bíró Ede 1911-ben megjelent katonai közegészségtan tankönyvében végzett korábbi, táplálkozás-élettani vizsgálatokra hivatkozva egy katona napi szükségletét 3000 kalóriában határozta meg. Ennek összetétele 16% fehérje kellett legyen, a megmaradt 84%-ot 1:4 arányban kellett felosztani a zsírok és szénhidrátok között. Ezek alapján az ajánlott táplálékbevitel ideális esetben 118 g fehérjét, 56 g zsírt, 500 g szénhidrátot tartalmazott.⁷⁷

A kalóriabevitel mennyiségét és a tápanyagok összetételét több tényező befolyásolta. Az éghajlattól vagy az évszaktól függően télen több zsír, míg melegben, nyáron több

⁷⁵ Vezérfonal élelmezés 1876. 1.

⁷⁶ GOTTL – MOJZER 193? I. 46.

⁷⁷ BÍRÓ 1911. 108.

szénhidrát bevitelét ajánlották. A főzendő ételek összeállításánál ügyelni kellett emellett a csapatok egészségügyi viszonyaira is. A magyar honvédségi szabályzat még a legénység ízlésének figyelembe vételére is felszólít, és szorgalmazza a változatos étlap-összeállítást.⁷⁸ A katonáknak feladataiktól függően, nagyobb testi-fizikai igénybevétel esetén több kalóriát szükséges magukhoz venni. Már a nagyobb hadgyakorlatok idejére is megnövelt mennyiségű ételmet 135 g fehérjét, 50 g zsírt és 540 g szénhidrátot ajánl a korabeli szakirodalom. Háború esetén a harcoló alakulatok már 145 g fehérje, 80 g zsír és 540 g szénhidrát mennyiségű élelmiszerre voltak jogosultak személyenként.⁷⁹

A háború idején kiosztott porció összetétele valamennyi európai országban meghaladta a békeidejű kiszabotokat. A német hadseregben megkülönböztettek kis és nagy fejadagokat. A fejadagokban a legnagyobb tétel a kenyér, vagy ennek valamilyen helyettesítője (kétszersült, keksz, liszt) volt. Egyedül az angol hadseregnél haladta meg a kenyérfejadagot a hús napi adagja. Németországban jelentős mennyiséget képviselt a burgonya, másutt a különböző főzelékfélék, hüvelyesek, rizs szerepelt az ételmezésben a fő táplálékok között. Az ételek készítéséhez különböző fűszerek (só, bors, paprika), valamint ízesítő anyagok (cukor, ecet) jártak. Bár láthatjuk, hogy az európai hadviselő felek fejadagjaiban nem jelentősek az eltérések – az élelmi alapanyagok mindenütt azonosak –, de természetesen az országonkénti sajátosságok is megjelennek a porció összetételében. Kiemelten szerepelt az angoloknál a tea, a franciáknál a viszonylag magas cukoradag, vagy az orosz hadsereg esetében az égetett szesz.⁸⁰

A konzervek, bár alapvetően tartalékélelmiszer szerepét töltötték be, különösen a peremvonalban gyakran az egyetlen élelmiszer szerepét vették át. Nyersen fogyasztva gyakran bélhurutot okoztak, ezért a zászlóalj- és ezredorvosok jelentéseinek állandóan visszatérő eleme volt a konzervekkel kapcsolatos probléma. 1926-ban, már jóval a háború után rendelte meg a Honvédelmi Minisztérium a katonaság által fogyasztott húskonzervek minőségi vizsgálatát. A konzervek bakteriológiai vizsgálata során lesújtó eredményre jutottak: 569 húskonzervből mintegy 178 volt romlott. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy tíz évvel korábban, lényegesen lazább ellenőrzés mellett és óriási termelési prés alatt a hadiszállítások minősége nem volt jobb. Fontos tanulsága volt a vizsgálatnak az a megállapítás is, hogy a külsőleg jónak minősített konzervek között is találtak bakteriológiai szempontból kifogásolható darabokat.⁸¹

⁷⁸ A megfelelő minőségű étel elkészítéséhez jól képzett szakácsok is kellenek, erre a szabályzat is kitér: „jó szakácsok kiképzésére a csapatoknál különös figyelem fordítandó.” H-14. szabályzat 1916. 57.

⁷⁹ BÍRÓ 1911. 108–111.

⁸⁰ KIRCHNER 1877. 17.; BÍRÓ 1911. 112.

⁸¹ FRANZ 1932. 19–21.

Háborús fejadagok	Élelmiszer típusa	Mennyiség
Németország Kis háborús fejadag	Kenyér Hús Rizs vagy búzadara Hüvelyesek Liszt Burgonya Kávé	750 g 375 g 125 g 250 g 250 g 1500 g 25 g
Németország Nagy háborús fejadag	Kenyér Hús Rizs vagy búzadara Hüvelyesek Burgonya Kávé	750 g 500 g 170 g 340 g 3000 g 25 g
Osztrák–Magyar Monarchia	Kenyér vagy Kétszersült Hús Főzelékfélék Kávé Bor	700 g 400 g 300 g 140 g 92 g 5 dl
Franciaország	Kenyér vagy Keksz Hús Száras főzelékfélék Cukor Kávé	1000 g 750 g 300 g 60 g 21 g 16 g
Anglia	Kenyér Hús Burgonya Egyéb főzelékfélék Cukor Tej Kávé Tea	340 g 680 g 453 g 226 g 38 g 92 g 9,3 g 3,5 g
Olaszország	Kenyér Hús Szalonna Rizs Cukor Kávé Bor	918 g 300 g 15 g 120 g 20 g 15 g 2,5 dl
Oroszország	Kenyér vagy Kétszersült Hús Liszt Búzadara Szesz	1128 g 819 g 205 g 925 g 136 g 1,23 dl

1. táblázat – Fejadagok az európai hadseregekben háborús viszonyok között⁸²

⁸² A táblázatban szereplő adatok forrásai: KIRCHNER 1877. 14–19.; FINDEL – BISCHOFF 1910. 390–411.; BÍRÓ 1911. 112.; WIESER 1930. 9–13.

Az élelmezés volumene és minősége (fejadag, kalóriatartalom) ugyan kívül esett az egészségügyi ellátás kérdésén, következményeiben (a teljesítőképesség és a harcérték szempontjából) mégis meghatározó volt. A konyhák, pékségek, tábori vágóhidak ellenőrzése az orvosi és az állatorvosi szolgálat közös kompetenciájába tartozott. Mindazonáltal a hadsereg igényeit, ha nagy erőfeszítések árán is, az ellátó (hadtáp)-szolgálatok mindvégig kielégítették, a háború utolsó évében pedig még innen támogatták a hátszágot is.⁸³

Levegő

A levegő minőségének befolyásolására, elsősorban a szaganyagok kapcsán nem sok mód volt. A rossz levegő – mal aria – és a szúnyogok közötti kapcsolat (malária) a Panama-csatorna, illetve a spanyol–amerikai háború óta közismert volt. A dögletes szag elleni egyedüli, minden hadviselő fél által alkalmazott védekező eszköz a hevenyészett száj- és orrmaszok volt. Különös jelentőségre az 1918-as influenzajárvány idején tett szert. Lazán kapcsolódik ide a gázháború, mely a légzőkészülékek, a respirátorok kifejlesztésével járult hozzá az orvoslás későbbi fejlődéséhez. A levegő által továbbított kórokozókra kívül ide kell számítani a harctéri bomlás szaga okozta morális hatást is.

Állatok

Az állatok több szempontból is figyelemre érdemesek. A hadseregek mozgatásának feladatát – a vasúttól eltekintve – nagyrészt lovak végezték. A *40 ember 6 ló* vagonfelirat jól jelezte a korabeli vagonokon ez a tény. Az igavonó állatokra, illetve a lovasság lovaira saját állategészségügyi rendszer vigyázott, sokszor jobban, mint az emberekre. A hadseregek élelmiszerellátásában a húsállatok, illetve a vágás ellenőrzése is a megelőző orvoslás terepe volt. A lovak, öszvérek felszerelése (pokróc, málha stb.) ugyanakkor fertőzési forrásként is szolgált (kiütéses tífusz).⁸⁴

Külön figyelmet érdemelnek a csapatoknál, elsősorban a lövészárokban a katonákkal együtt élő állatok. Sebesültkereső kutyák minden hadviselő félnél nagy számban szolgáltak. A brit csapatoknál élő utasítás a „*get a pet*”, azaz legyen egy állatod, az angolok kutyákhoz való viszonyát tükrözi. Közvetlen hasznuk, hogy a patkányok és egerek mint a betegségek hordozói elleni harcostársak. A patkány jelen tudásunk szerint 35 különböző fertőző betegség vektora. A kedvenc állatok morális-támogató hatása sem hagyható figyelmen kívül. Az Osztrák–Magyar Monarchia kordéhúzó kutyái jól dokumentáltak, akár csak a front mindkét oldalán a sebesültkereső, sőt, ellátó kutyák történetei is. Egér-, patkányirtó tevékenységük, a gáztámadás jelzése különösen értékes volt. Érdekes módon hiányzik a macskákra vonatkozó irodalmi hivatkozás, holott a lövészárók bennlakói, az egerek és a patkányok természetes ellenfeleinek bőséges helyük és szerepük lett volna. A rágsálók, közvetlen „támadó” magatartásukon túl, mint a betegségek vektorai is szerepeltek. Ugyanez vonatkozik a szúnyogokra és a legyekre is.

Az emberi élősködők, az apró állatok, például a ruhatetű és a bolha elleni küzdelem (trench fever és a tífusz vektoraként) nagyon fontos közegészségügyi feladat volt a háború

⁸³ SZAUTER 1985. 802–824.

⁸⁴ SZEPSI SÓTÉR – SUHAY 1926. 663.

folyamán.⁸⁵ A tetvek közül a ruhatetű a leggyilkosabb kór vektora volt, a kiütéses tifuszé. A betegségátvitel tömeges megfigyeléseiben már korábban is a katonáorvosok jártak az élen, és az 1914-ben hadba vonuló szolgálatok már a legfontosabb tudás birtokában voltak. A brit Ronald Ross igazolta, hogy a maláriát a moszkítók viszik át. Az amerikai Walter Reed ugyancsak a moszkítóról bizonyította (ráadásul önkéntesek emberkísérleteivel) a sárgaláz terjesztését. William C. Gorgas a Panama-csatorna építése során a moszkítóirtással igazolta a vektor koncepció helyességét.⁸⁶ A bubópestis terjedéséért a bolha bizonyult felelősnek, hiszen az terjesztette.

Személyi higiéné

A ruhák gőzzel való tisztításának a fentebb említett bolha- és tetűmentesítés adta a fő fontosságát. A testi higiéné, a széklettel/kézhygiénével kapcsolatosan kapott jelentőséget, illetve sebesülés esetén az egyenruha-foszlányokkal együtt a sebbe jutott kórokozók további táptalajként kínálkoztak a fertőzéseknek. A lábápolás, illetve ennek ellenőrzése (trench foot) részint csapattisztítási feladat volt, míg a kezelés, a szolgálatképtelenség megítélése orvosi. Ez egyszerre volt kezelési és megelőző ténykedés.⁸⁷

Az osztrák–magyar csapatoknál a fürdést és az ezzel kapcsolatos ruhatisztítást/tetvetlenítést rendszerszerűen és a kor színvonalán magasan gépesítve az állóharc idején és legjobban a keleti fronton sikerült megszervezni. Az olasz fronton, a magashegyi harcban erre sokkal kevesebb alkalom kínálkozott.⁸⁸ A fürdés és a ruhacsere, valamint a testi és lelki felüdülés helye a Doberdó mögötti területén a tó környéke volt.

Az egyenruha karbantartása – az előbbieken ismertetett tetvetlenítés – szintén a preventív orvoslás része volt. A mosás és a ruhacsere az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében 1915 elejétől vált szervezetté, amikor a hadosztályokhoz gőzfertőtlenítő és fürdőberendezések, tábori gőzmosodák kerültek, valamint fürdő–fertőtlenítő vonatok jelentek meg. Egy mozgó kazán naponta 300 embert tudott kiszolgálni, a 2. hadsereg (82.000 fő) egy hónap alatt „tisztult meg”. Az addig alkalmazott helyi módszerek hatása csekély volt. Ahol volt, fontos szerepet játszott a közeli természetes víz – az embereknek és az állatoknak egyaránt: így például a Kárpátok patakjai, Przemyśl várövében a San folyó stb. Összességében a személyi higiéné az „alakias megjelenés” egyfajta tükré minden résztvevő hadseregben. Az arcszőrzet borotválása nemcsak az élősködők miatt volt fontos, hanem például a gázálarc résmentes illesztését is segítette. A kopaszra borotvált fej, a testszőrzet minimalizálása ugyanilyen célt szolgált. Azon kívül, hogy a testi higiénét szolgálták, a morális tényezőt is erősítették – melynek fontossága éppen a csökkenés vagy lazulás esetén, a hiányban mutatkozott meg.

Temetkezés

A holttestekről való gondoskodás elsősorban morális kötelem volt és maradt, de közegészségügyi jelentősége is hatalmas. A katonai temetők elhelyezkedése jellegzetes mintázatú: a

⁸⁵ BYAM 1918. 354–355.

⁸⁶ További részleteket illetően: LECHEVALIER – SOLOTOROVSKY 1971. 617–629.

⁸⁷ CARRUTHERS 1917. 537.; HALLER 1990. 729–733.

⁸⁸ SZEPSI SÓTÉR – SUHAY 1926.

peremvonalhoz legközelebb, a segélyhelyek, illetve hátrébb, a gyűjtőhelyek, még hátrébb pedig a kiürítő kórházak közvetlen környezetében kerültek kialakításra.⁸⁹ Az azonosítás nehézségeire jó példa a nyugati fronton az Ypres Salient. A városban álló emlékkapu, a Menin Gate boltívei 54.000 olyan elesett nevét őrzik, „akinek sírját csak az Úr ismeri”. A kiszögellésben elesett minden ötödik brit katona ismeretlen helyen nyugszik.

A segélyhelyen vagy a kórházban elhunytaknál, miután a katonasírkészítők megállapították a halált, az értékeket továbbították a hadparancsnoksághoz, akik eljuttatták az elesett katona hozzátartozóinak. A halottakat igyekeztek megszentelt földbe, egyházi segédlettel és katonai tiszteletadással eltemetni. A temetkezéshez elsősorban a közeli temetőket ajánlotta a szabályzat. A taktikai helyzet természetesen elsőbbséget élvezett, nem ritkán napokig, sőt, tovább maradtak a harcmezőn temetetlen holttestek. A visszaemlékezésekben visszatérő motívum a helyi, „spontán” fegyvernynyugvás, amikor a senki földjéről ki-kielhozta és eltemeti a saját halottait. Ha nincs a közelben temető, vagy már megtelt, ekkor a szabályzat szántóföldek, száraz rétek, legelők vagy erdei tisztások felhasználását is javasolta. A békeidőben is érvényes közegészségügyi (és a józan ész által is diktált) szabályok vonatkoztak erre a helyzetre is. Figyelni kellett arra, hogy lakott helyek közvetlen közelében, kutak, folyók, tavak mellett, áradásoknak kitett helyeken, mocsaras vagy nagyon lejtős talajon ne létesítsenek temetőt. A sírokban nem érhetne el a talajvíz a sír fenekét, egy-egy aknába, amennyiben több halottat temettek, nem kerülhetett 6-nál több emberi tetem. Ajánlotta a szabályzat, hogy mésszel, hamuval fertőtlenítő réteget is szórjanak a sírokba. Elviekben minden sírt meg kellett jelölni és nyilvántartást készíteni az elhaltakról.⁹⁰ A rendelkezésre álló időtől, a harcok intenzitásától és a teendők volumenétől, valamint az elesett rangjától is függően temettek egyéni vagy tömegsírhoz. Szükség esetén a tömegsírhoz külön szanitációt (klórmész) alkalmaztak. A feladatot a felügyelő vezetőorvoson kívül a beosztott lelkészek (akikre a nyilvántartás is maradt), illetve a szanitécek vagy a kisegítő személyzet látta el.

Összegzés és kitekintés

Ahogy a hadisebészet, az altatóorvostan és a katonai pszichiátria is paradigmaváltásként tekint vissza az első világháborúra, a közegészségtan és a megelőző orvoslás is karakterisztikus változáson ment át 1914–1918 között. A gyökeres áttörést a megelőző harminc esztendő mikrobiológiai felfedezései tették lehetővé. Nagy számban összegyűlt klinikai tapasztalatokkal, meggyőző statisztikákkal az első világháború szolgált. A tudomány, a társadalom és a természet küzdelmében, ahol már a fertőző betegségek végleges legyűrését vizionálták, az 1918–1919-es influenzajárvány megmutatta a valós erőviszonyokat. Végző soron a civil és katonai veszteséget együtt számolva „Influenza tábornok” több áldozatot szedett, mint a négyéves világháború együttesen. Mindazonáltal a fronton és a hátszágban összegyűlt közegészségügyi tapasztalat, majd a békeévekben kikövetelt társadalmi változások alapvetően járultak hozzá egy, testi higiéniájában legalábbis biztonságosabb világhoz. A kérdésnek azonban van közvetlen mai tanulsága is. Elég a rég elmúltak gon-

⁸⁹ A flandriai hadszíntéren, Ypres térségében a máig megőrzött és ápolt katonai sírkertek elhelyezkedése ezt az egykori sémát követi – némelyik neve is erre utal: St. Julien Dressing Station Cemetery, Divisionel Collecting Post Cemetery stb.

⁹⁰ BfRó 1911. 159.; H-14. szabályzat 1905. 155–157.

dolt lövészárokláz visszatértére utalni a fedélnélküliek és a HIV-fertőzöttek között,⁹¹ nem beszélve a tuberkulózis és az influenza (spanyolnátha) jelentette fenyegetésről. Ideje a történelem által nyújtott tanulságok iránti alázatnak. Az antibiotikumokkal való globális visszaélés, az ellenálló törzsek rohamos terjedése okozta „bacterial Armageddon” korában illő és hasznos megvizsgálni, és ha kell felhasználni azokat a módszereket, melyeket elődeink – tanulmányunk esetében éppen a Nagy Háború poklában tanulta – ránk hagytak.

IRODALOM

- ALLEN 1993 ALLEN, Ann Taylor: Feminism, Venereal Diseases, and the State in Germany, 1890–1918. *Journal of the History of Sexuality* (1993):4/1. 5047–5048.
- ATENSTAEDT 2011 ATENSTAEDT, Robert L.: *The Medical Response to the Trench Diseases*. Cambridge, 2011. (<http://www.cambridgescholars.com/download/sample/60974>) [2018.08.21.]
- BAILEY 2013 BAILEY, M. S.: A brief history of British military experiences with infectious and tropical diseases. *Journal of the Royal Army Medical Corps* 159. (2013):3. 150–157.
- BERNSTEIN 1998 BERNSTEIN, Frances L.: Envisioning Health in Revolutionary Russia. The Politics of Gender in Sexual Enlightenment Posters of the 1920s. *Russian Review* 57. (1998):2. 191–217.
- BÍRÓ 1911 BÍRÓ Ede: *Katonai egészségtan a M. Kir. Honvéd Orvosi Alkalmazó Iskola hallgatói számára*. Budapest, 1911.
- BONILLA et al. 2009 BONILLA, D. L. et al.: Bartonella quintana in body lice and head lice from homeless persons, San Francisco, California. *Emerging Infectious Diseases* 15. (2009):6. 912–915.
- BYAM 1918 BYAM, William: Transmission of trench fever by the louse. *British Medical Journal* (1918):1. 354–355.
- CARRUTHERS 1917 CARRUTHERS, V. T.: The causes of trench-foot. *Lancet* (1917):2. 537.
- DOYLE – BENNETT 2002 DOYLE, Peter – BENNETT, Matthew R.: Terrain and the Gallipoli Campaign, 1915. In: *Fields of Battle*. Ed. DOYLE, P. – BENNETT, M. R. Dordrecht, 2002. 149–169.
- DROLET 1945 DROLET, Godias J.: World War 1 and tuberculosis. A statistical summary and review. *American Journal of Public Health and the Nations Trust* 35. (1945):7. 689–697.
- EGHIGIAN 2014 EGHIGIAN, Greg: The First World War and the Legacy of Shellshock. *Psychiatric Times* 31. (2014):4. xx-íí. (<http://www.psychiatrictimes.com/history-psychiatry/first-world-war-and-legacy-shellshock>) [2018.07.11.]

⁹¹ RELMAN 1995. 463–464.; BONILLA et al. 2009. 912–915.

- ERDEM et al. 2011 ERDEM, Hakan – TETIK, Ahmet – ARUN, Ozgur – BESIRBELLIOGLU, Bulent Ahmet – COSKUN, Omer – EYIGUN, Con Polat: War and infection in the pre-antibiotic era: the Third Ottoman Army in 1915. *Scandinavian Journal of Infectious Diseases* 43. (2011):9. 690–695.
- ERKOREKA 2009 ERKOREKA, A.: Origins of the Spanish influenza pandemic (1918–1920) and its relation to the First World War. *Journal of Molecular and Genetic Medicine* (2009):3. 190–194.
- FINDEL – BISCHOFF 1910 FINDEL, H. – BISCHOFF, H.: *Lehrbuch der Militärhygiene. I. Band. Wärmeregulierung des Körpers. (Luft, Kleidung, Klima). Ernährung.* Berlin, 1910.
- FORRAI 1998 FORRAI Judit: A bujakór története. *Rubicon* 21. (1998):6. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_bujakor_tortenete/) [2018.08.20.]
- FRANZ 1932 FRANZ Géza: A húskonzervekről. *Honvédorvos* 4. (1932):1–3. 19–26.
- GIBSON 2001 GIBSON, K. Craig: Sex and Soldiering in France and Flanders. The British Expeditionary Force along the Western Front, 1914–1919. *The International History Review* 23. (2001):3. 535–579.
- GINN 1997 GINN, Richard: *US Army Medical Department Office of Military History World War I.* Washington D. C., 1997.
- GOTTL – MOJZER 193? GOTTL Jenő – MOJZER László: *Hadseregünk ellátása a világháborúban (1914–1918). Különös tekintettel a hadra kelt sereg élelmezésére.* I–IV. Debrecen – Budapest, 193?
- H-14. szabályzat 1905 *H-14. szabályzat a M. Kir. Honvédség egészségügyi szolgálatára. IV. rész. Egészségügyi szolgálat háborúban.* Budapest, 1905.
- H-14. szabályzat 1916 *H-14. szabályzat a M. Kir. Honvédség egészségügyi szolgálatára. I. rész. Egészségügyi szolgálat a honvéd hatóságok, parancsnokságok csapatoknál és honvédségi intézeteknél.* Budapest, 1916.
- HALLER 1990 HALLER, J. S.: Trench foot – a study in military-medical responsiveness in the Great War, 1914–1918. *Western Journal of Medicine* (1990):152. 729–733.
- HARRISON 1995 HARRISON, M.: The British army and the problem of venereal disease in France and Egypt during the First World War. *Medical History* (1995):39. 133–158.
- HASEK 1969 HASEK, Jaroslav: Az elhagyott latrinán. In: HASEK, Jaroslav: *Az elhagyott latrinán.* Budapest, 1969. 28–30.
- HERZOG 2011 HERZOG, Dagmar: *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History.* Cambridge, 2011.

- HUNT – RANKIN 1915 HUNT, G. H. – RANKIN, A. C.: Intermittent fever of obscure origin occurring among soldiers in France. The so-called trench fever. *Lancet* (1915):2. 1113–1116.
- KAPRONCZAY 2015 KAPRONCZAY Károly (összeáll.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaeészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti tanulmányok.* Budapest, 2015. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 105.)
- KAPRONCZAY – KAPRONCZAY 2016 KAPRONCZAY Károly – KAPRONCZAY Katalin (összeáll.): *Az I. világháború magyar orvosi emlékeiből. Naplók, kéziratok visszaemlékezések, szakkikkek.* Budapest, 2016. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 113.)
- KEYS 1919 KEYS, Jr., E. L.: The Management of Venereal Diseases by the United States War Department during the past Two Years. *The Public Health Journal* 10. (1919):6. 254–265.
- KIRCHNER 1877 KIRCHNER, C.: *Lehrbuch der Militär-hygiene.* Stuttgart, 1877.
- KISS 2010 KISS Gábor: Fertőzéses megbetegedések az osztrák–magyar hadseregben az első világháború idején. *Orvostörténeti Közlemények* 41. (2010):1–4. 197–203.
- KISS 2005 KISS László: A nemi betegségek története Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig. *Magyar Epidemiológia* (2005):2. 107–112.
- KOONTZ 1927 KOONTZ A. R.: War gases and tuberculosis. *Archives of Internal Medicine* (1927):639. 833–864.
- KOVÁTS 1914 KOVÁTS Áron: A betegek és sebesültek gondozása háborúban. *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályától* 39. (1914):36. 224–237.
- KRZYSZTALOWICZ 1915 KRZYSZTALOWICZ, Franz von: Zur Frage der Vorbeugung der venerischen Erkrankungen in der Armee. *Der Militärarzt* 9. (1915):6. 89–92.
- LE NAOUR 2000 LE NAOUR, Jean-Yves: Le Sexe et La Guerre: Divergences Franco-Américaines pendant la Grande Guerre (1917–1918) *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 197. (2000):Mars 103–116.
- LECHEVALIER – SOLOTOROVSKY 1971 LECHEVALIER, Hubert Arthur – SOLOTOROVSKY, Morris: *A mikrobiológia három évszázada.* Budapest 1975.
- LENIN 1953 Az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának beszámolója. December 5. In: *V. I. Lenin összes művei.* 30. köt. Budapest, 1953. 197–223.
- LONG 1942 LONG, E. R.: The war and tuberculosis. *American Review of Tuberculosis* 45. (1942) 616–636.

- MAKEPEACE 2014 MAKEPEACE, Clare: WWI Brothels. Why Troops Ignored Calls to Resist 'Temptation'. *BBC News*, 27. February 2014. (<http://www.bbc.com/news/uk-england-25762151>) [2018.08.20.]
- MERKER et al. 2015 MERKER et al.: Evolutionary history and global spread of the Mycobacterium tuberculosis Beijing lineage. *Nature Genetics* 47. (2015):3. 242–249.
- MOLNÁR 2010a MOLNÁR F. Tamás: Háborúk és orvoslás. A háború mint endémiás trauma. In: *Történeti egészségstan*. Szerk. EMBER István – MOLNÁR F. Tamás – VARGA Csaba. Budapest–Pécs, 2010. 176–185.
- MOLNÁR 2010b MOLNÁR F. Tamás: Tömeges betegségek és társadalmi következményeik. In: *Történeti egészségstan*. Szerk. EMBER István – MOLNÁR F. Tamás – VARGA Csaba. Budapest–Pécs, 2010. 64–72.
- MOLNÁR 2010c MOLNÁR F. Tamás: Epidémiák és történeti fordulópontok, epidémiák hatása a történelem menetére; járványok és politikai, katonai következményeik. In: *Történeti egészségstan*. Szerk. EMBER István – MOLNÁR F. Tamás – VARGA Csaba. Budapest–Pécs, 2010. 49–63.
- MOLNÁR – DEZSŐ 2016 MOLNÁR F. Tamás – DEZSŐ Krisztina: *Dr. Szabó István DSc. Egy XX. századi magyar mikrobiológus életútja korvázlattal: 1916–1989*. Pécs–Budapest, 2016.
- MOLNÁR – FAZEKAS – RENDEKI 2014 MOLNÁR F. Tamás – FAZEKAS László – RENDEKI Szilárd: A sebesült és a beteg orosz katona az 1904–5-ös orosz-japán háborúban. Amerikai, brit orvos-tisztek és egy ukrán-orosz hercegnő. In: *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz és szovjet történelemben*. Szerk. MÁTÉ Zsolt. Pécs, 2014. 147–170. (MOSZT Könyvek 7.)
- MOLNÁR – FAZEKAS – RENDEKI 2015 MOLNÁR F. Tamás – FAZEKAS László – RENDEKI Szilárd: A sebesült orosz katona az orosz-japán háborúban. In: *Európa periferiáján*. Szerk. BENE Krisztián. Pécs, 2015. 161–176. (MOSZT Könyvek 8.)
- MOLNAR – HASSE – JEYASINGHAM – RENDEKI 2004 MOLNAR, T. F. – HASSE, J. – JEYASINGHAM, K. – RENDEKI, M. Sz.: Changing dogmas: history of development in treatment modalities of traumatic pneumothorax, hemothorax, and posttraumatic empyema thoracis. *The Annals of Thoracic Surgery* 77. (2004):1. 372–378.
- MOLNÁR – RENDEKI 2012 MOLNÁR F. Tamás – RENDEKI Szilárd: Tél tábornok vagy Tífusz őrzető? *BBC History* 10. (2012):2. 5.

- MURRAY 2015a MURRAY, John F.: Tuberculosis and World War I. *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine* 192. (2015):4. 411–414.
- MURRAY 2015b MURRAY, John F.: The Industrial Revolution and the decline in death rates from tuberculosis. *International Journal of Tuberculosis and Lung Disease* 19. (2015):5. 502–503.
- MYERS 1915 MYERS, Charles S.: A contribution to the study of shell shock. *Lancet* 185. (1915):13. 316–330.
- OXFORD 2001 OXFORD, J. S.: Influenza epidemic of 1918 may have originated in France in 1916. *Philosophical transactions of the Royal Society of London*. (2001):356(1416) 1857–1859.
- PAYNE 2008 PAYNE, David: *Malaria in the Great World War*. The Western Front Association 2008. (<https://www.westernfrontassociation.com/articles/malaria-in-the-great-war/>) [2018.08.23.]
- PIRQUET 1926 PIRQUET, von Cesenatico: Der Militärärztliche Dienst des Österreichisch-Ungarischen Heeres während des Weltkrieges im Hinterlande und bei der Armee im Felde. In: *Volksgesundheit im Krieg. I*. Ed. PIRQUET, von Cesenatico – CLEMENS, Peter. Wien, 1926. 103–114.
- PLAVECZ 1995–1996 PLAVECZ Tibor: Magyar honvéd és katonaorvosok tapasztalatai az első világháborúban. *Orvostörténeti Közlemények* 41–42. (1995–1996):1–8. 251–310.
- RALOVICH 2018 RALOVICH Béla: *Adatok a mikrobiológiával kapcsolatos ismeretek oktatás és kutatástörténetéhez III*. Balatonberény, 2018. 397–423.
- RELMAN 1995 RELMAN, D. A.: Has trench fever returned? *New England Journal of Medicine*, (1995):332. 463–464. (<https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJM199502163320710>) [2018.08.23.]
- RHOADES 2006 RHOADES, Michelle K.: Renegotiating French Masculinity. Medicine and Venereal Disease during the Great War. *French Historical Studies* 29. (2006):2. 293–297.
- RUNCIE 2015 RUNCIE, H.: Infection in a Pre-Antibiotic Era. *Journal of Infectious Diseases and Preventive Medicine* 2015. (<https://www.omicsonline.org/open-access/infection-in-a-preantibiotic-era-2329-8731-1000125.pdf>) [2018.08.23.]
- SAUERTEIG 1998 SAUERTEIG, Lutz D. H.: Sex, Medicine, and Morality during the First World War. In: *War, Medicine, and Modernity*. Ed.: COOTER, Roger et al. Gloucestershire, 1998. 167–188.

- SAUERTEIG 2001 SAUERTEIG, Lutz D. H.: The Fatherland is in Danger, Save the Fatherland! Venereal Disease, Sexuality, and Gender in Imperial and Weimar Germany. In: *Sex, Sin, and Suffering. Venereal Disease and European Society since 1870*. Ed. DAVIDSON, Roger – HALL, Lesley A. New York, 2001. 85–102.
- SHANKS 2014 SHANKS, Dennis G.: How World War 1 changed global attitudes to war and infectious diseases. *Lancet* 384. (2014):9955. 1699–1707.
- SIPOS 1998 SIPOS András: Közegészségügy és várospolitikai Budapest, 1873–1914. *Statistikai Szemle* 76. (1998):11. 941–958.
- SUSLIK 2016 SUSLIK Ádám: *A hadművelleti területek sajátosságai Bereg és Ung vármegye példáján 1914–1916 között*. Doktori (PhD) Disszertáció. Budapest, 2016.
- SZAUTER 1985 SZAUTER Lajos: Az első világháború ellátási gondjairól. *Hadtörténeti Közlemények* 32. (1985):4. 802–824.
- SZEPSI SÖTÉR – SUHAY 1926 SZEPSI SÖTÉR Elek – SUHAY Imre: A honvédorvosok világháborús tapasztalatai I–II. *Magyar Katonai Közlöny* 14. (1926):7–8., 9–10. 543–569., 659–681.
- TAKÁTS 1985 TAKÁTS László: Adalékok az egykori 2. Magyar (doni) Hadsereg egészségügyi szolgálatának működéséhez. *Hadtörténeti Közlemények* 98. (1985):12. 407–420.
- VERESS 1916 VERESS, F.: Die Behandlung der geschlechtskranken Soldaten im Felde. *Der Militärarzt* (1916):Jul. 333–336.
- VEZÉRFONAL ÉLELMEZÉS 1876 *Vezérfonal a m. kir. honvéd élelmezési tisztek számára a „Hadrakelt sereg élelmezésére vonatkozó utasítás” végrehajtására és útmutatás a béke idején összpontosítások alkalmával követendő eljárásra nézve*. Budapest, 1876.
- VOLANS – KARALLIEDDE 2002 VOLANS, G. N. – KARALLIEDDE, L.: Long-term effects of chemical weapons. *Lancet* (2002):360 suppl. 35–36.
- WIESER 1930 WIESER Ervin: A csapatok élelmezése és munkabírása. *Honvédorvos* 2. (1930):9. 9–13.
- WINGFIELD 2013 WINGFIELD, Nancy M.: The Enemy Within. Regulating Prostitution and Controlling Venereal Disease in Cisleithanian Austria during the Great War. *Central European History* 46. (2013):3. 468–498.

A szerzők hálás köszönetüket fejezik ki Martos Veronika ny. főkönyvtárosnak (PTE Pekár Mihály Orvosi- és Élettudományi Szakkönyvtár) az irodalom beszerzésében nyújtott önzetlen segítségért.

Public health challenges in the military operational areas of the Great War

by F. Tamás Molnár – Krisztina Dezső

(Summary)

Introduction

While the previous „killed in action/wounds” vs. „died in diseases” ratio made a full turn in the First World War, copying the trends of the 1904–5 Russo-Japan war, the infectious diseases remained to be the main medical and financial resource drains and threats. The present paper, based on secondary and tertiary sources attempts at drawing a representative overview of the main topics of battlefield hygiene, sanitation and prophylactic measures.

Infectious diseases

Cause of tuberculosis, anthrax, typhus, typhoid, dysentery, syphilis, gonorrhea, variola vera, cholera and many more were caught by the microscopes of the microbiologists. Vaccination was highly effective, which nearly eradicated the disease. Typhoid is caused by Salmonella with a mortality between 10–51%. Dysentery is a mixed diagnosis with different bugs amoebas and viruses as their potential causes leading to death in 1–10 cases out of 100. Malaria was an enemy mainly in the near-East and in the African battlefields, affecting significantly the Ottoman forces. Trachoma, infectious disease of the eye was not a killer, but a non-negligible factor for loss of fighting power.

Tuberculosis, venereal diseases and Spanish Influenza were other infectious diseases, to list here. Tuberculosis, the White Death was the main diagnosis in all WW1 armies.

Prophylaxis: vaccination

Many vaccines against infectious diseases were already at hand at the start of WW1, however their efficacy and side effects varied quite widely. Inoculation against cholera and typhoid worked well, while polyvalent solutions against dysentery were less effective.

Sanitation and prophylactic tasks of the medical services of the opposing armies

Water

Providing good quality drinking water is dictated by the fact, that generally speaking 12–24 hours of fluid deprivation seriously diminishes the fighting capabilities. Apart from the volume, the quality of the water is decisive. Boiling the water and purifying it by mechanical (filtering) /chemical means were offered as solutions.

Sewage

The prewar military medical handbooks provided detailed plans for the management of the wastewater, which chapters did not survive the first shots. Instead of straight forward condemnation, wastewater management situation in particular and general hygiene on the fronts must be measured in context of contemporary public health standards in the first decade of the 20th century.

Public/military waste material management

Burning was the simplest and the most generally practised method of waste management. Different chemicals were also applied, mainly for cleaning of reusable contaminated hospital materials.

Food hygiene

Prewar public hygiene provided proper guidelines for food quality and quantity. As the time passed by, the quality and the quantity of the food diminished, in parallel with the shortages in the hinterland of all participants.

Air

Air quality was a „given” – and usually quite bad, especially in the close vicinity of the frontlines. Face masks might provided some sort of protection. Chemical weapons – gas-war – contributed to the development of ventilators, respirators.

Animals

Mobility of the opposing armies in the WW1 were dependent on working animals; horses, oxens, mules etc... Some of the local epidemics were connected to these animals. Other animals, like military dogs or pigeons accompanied the soldiers, who preferred the pets. Their role as rat-killers, mouse chasers gas-attack signallers, and moral boosters were high.

Personal hygiene

This was a double-faced topic: as moral (discipline) and sanitation factors were intermingled. The uniforms were boiled and hot water was the main medium. Bodily hygiene had its main importance – apart from the subjective comfort – in the fight against the causative bugs: plague and actual wound infection as well.

Burial of the dead

That was not only an important prewar military medical handbook chapter, but a highly crucial element in the mental health and moral strength factor.

Conclusion

Public health, similar to other brands of medicine and surgery saw a paradigm shift in the mass killing fields of the Great War between 1914 and 1918 and beyond. Microbiology was the main facilitator of the progress and mass observations and their analysis provided gamechanger steps in medicine. The impending antibiotic resistance Armageddon should redirect us back to the methods of our surgeon-grandfathers who fought with infected wounds in the pre-antibiotic era.

Forrai Judit

Militarizált szex: katonák, prostitúció, nemi betegségek a Nagy Háborúban

Bevezetés

Minden idők hadseregeiben háború idején komoly problémát okozott a hadviselő katonák szexuális igénye, élete, a nőkkel való viszonyuk és a mindebből következő fertőző nemi betegségek kezelése. Az ezzel kapcsolatos problémák, nevezetesen a szex, a prostitúció és a nemi betegségek, valamint azoknak a kezelése különösen nagy problémát jelentett a hosszúra nyúlt harci idők alatt, s rendkívül sok változatosságot mutat a történelem során. A katonai szemlélet és katonapolitika nem hasonlítható a civil élet körülményeihez, elvárásaihoz, paradigmáihoz. A katonai célok és a hozzá tartozó, fegyelmező eszközök szigorúbbak, mint a civil életben, mindig a kitűzött cél érdekében parancsra teljesítenek a katonák. A parancsok pedig sokszor kegyetlenek, és folyamatosan ellenőrzött a teljesítésük.

Az itt bemutatott fejlődéstörténeti mozzanatok, lépések, parancsok pregnánsan mutatják a téma állandóságát, a megoldások változatos tárházát, attól függően, hogy a mentalitás-, tudomány-, politikatörténet melyik állomásánál, melyik korszakában vagyunk.

Magáról a prostitúcióról, a nemi betegségekről könyvtárnyi szakirodalom jelent meg: orvosok, rendőrök, katonai, vallási és politikai vezetők, szociológusok, emberjogi és szociálisan érzékeny aktivisták, feministák, tanárok, filozófusok, írók, művészek különböző aspektusból számtalan tanulmányt írtak ezekről a témákról. A művek szólnak a prostitúció társadalomban betöltött Janus-arcáról, helyéről és szerepéről, más dimenziókban állandóságáról, valamint tér és idő függvényében az időszakos, szerte a világon soha meg nem oldott kezelési módszereiről.

Azonban más a prostitúciót békeidőben élő társadalmi reakciók differenciáltságát, és más a háborúban lévő funkcionális aspektusait vizsgálni: kezelni, szabályozni, megszüntetni, együtt élni ezzel az állandóan elrejtett, de létező valósággal.

A hadsereget általában nők, feleségek és főleg prostituáltak csoportja követte az ókortól kezdve, a keresztes hadjáratokon keresztül, a középkori háborúkon túl, egészen a mai időkig. A konstrukció látható része természetesen az idő előrehaladtával egyre szervezettebbé, technikailag differenciáltabbá vált.

A jelenség katonai megoldása, szervezése általában radikális. Míg a társadalmi érdekek hosszan kiérlelt eredményei törvények, erkölcsi elvárások, különböző polémiák után érvényesülnek, addig a katonai megoldások függetlenek mindezekről, kizárólag a katonai célok prioritása érvényesül parancs útján, melyek sokszor kegyetlenek, viszont a katonaságon belül mindenkire érvényesek. Természetesen a katonai vezetők is fiatal korukban civil értékek mentén nevelkedtek, ennek ellenére előfordul, hogy a katonai érdekek, intézkedések és megvalósításuk gyakran szöges ellentétben vannak az addig tanult, megszokott, lágyabbnak tűnő társadalmi formákkal.

A háború alatt az ellenséget meg kell semmisíteni, tehát ölni kell, az emberélet csupán katonai célponttá válik, így a katona élete minden pillanatban veszélyben van. Szexuális vágyuk kielégítésére évezredek óta a katonaság női kísérői „szolgálnak” teljes promiscuitással. Feleségek, prostituáltak, mosónők, kötöző- és sebellátó asszonyok együttese kísérte a csapatokat, aminek természetes következménye volt az akut fertőző nemi betegségek fellángolása, elterjedése. A betegség megelőzése, megállítása és gyógyítása minden helyzetben sürgető a hadsereg számára, és nagyon átgondoltan kell közelíteni egyfajta optimalizálás felé, amely sosem érhető el megfelelően. Optimális olyan mértékben, hogy a halál torkában lévő katonák, mint a kivégzés előtt egy búcsúvacsorát, utolsó cigarettát vagy egy utolsó pohár alkoholt isznak. Ugyanígy gondolták, hogy egy utolsó, szexuális aktusra szükségük van, tehát biztosítani kell számukra ahhoz, hogy a harcban „sikeresek” legyenek, vagy jobb kondícióban tudjanak harcolni – hiszen ez az egyetlen célja a hadvezetésnek, s ennek a célnak mindent alávetnek. Ha túléltek valamelyik ütközetet, akkor meg örömkönnének, vagy a sikeres hódítás után „jár” nekik, sőt, feladatuk – ami nem esik nehezükre sokaknak – az ellenséges lakosok fizikai, erkölcsi megsemmisítése, nők megerőszakolása, rablás, gyilkolás; s ezek keveredése elvárt természetes cselekedetük. Így volt ez az ókortól a mai napig, ez semmit sem változott, a fényes civilizáció fejlődése kívül marad a háborúban természetesnek vélt kontrollálatlan elemi ösztönök, indulatok, erőszak, agresszió megjelenésekor. A civil élet előírásai már nem érvényesek, új értékek és szabályok lépnek életbe, ez a háborúban megváltozott pillanat értéke, győzelme és önigazolása. Az erőszakos cselekedetek „természetes” velejárója minden háborúnak, hirtelen megváltozott humánus, szociális és szexuális attitűd, az ún. katonai viselkedés. A promiscuitás, a prostitúció természetes létévé válik a háborús időknek, felborítva az addig gondosan felépített, az egyházak és társadalmak által idillinek festett családi életnek, szép érzelmeknek, szerelemnek, hűségnek, kivárásnak a képét, és az ellenkező, negatív, embertelen léte válik realitássá.

Mindezekből a hadsereg vezetésének csak a fertőző nemi betegség jelenléte okozott gondot. A probléma nagyságát jelzi, hogy nem egy hadvezér leírásában szerepel, hogy a harcosok mindenkor legalább oly számban lettek harcképtelenné nemi betegségek következtében, mint az ellenséges fegyverek által.¹

Nemzetközi visszatekintés

II. Henrik marsallja, Piero (Pietro) Strozzi (1510–1558), a Medici-ház egyik leszármazottja Medici Katalint követve megy Franciaországba, ahol egy alkalommal több mint 800 kéjnőt a Loire-ba dobattak,² mert jelenlétükkel és betegségek terjesztésével zavarták a harcban a katonákat. Szűk látókörű, pillanatnyi megoldást választott a probléma megoldására.

I. Szulejmán felszólította az oszmán flotta admirálisát, találjon ki hatékony gyógyszer katonáinak, ugyanis harc nélkül is – a fenti okok miatt – jelentős számú katonát veszített seregéből. Ez volt az első alkalom a történelemben, hogy higanyos gyógyszer

¹ MARSCHALKÓ 1915.

² GUSZMAN 1915.

szájon keresztül kaptak a katonák³ a betegség gyors gyógyítása érdekében. Igaz, többen higanymérgezésben haltak meg anélkül, hogy a szifilisz meggyógyult volna.

A 18. századból már jobban nyomon tudjuk követni azt a jelenséget, hogy a feleségek az ókori és középkori szokásokkal ellentétben otthon maradtak, csak a nagyszámú prostituált had követte a sereget. Mária Terézia miniszterének, Kaunitzknak is gondot okozott harc idején a prostituáltak jelenléte. 1754-ből kelt legfelsőbb rendelet szerint:

„Minden jól rendezett államnak gondossága és érdeke azt követeli – miként a kir. helytartótanács is a gyakori panaszokkal kapcsolatban rendeli, – hogy a csavargókat, gyanús elemeket és mindenféle rossz hírű egyéneket serényen fel kell kutatni, elfogni és szigorúan elzárni; különös figyelem fordítandó ezen elemekre, mert az ország legfelsőbb katonai kormányzásának tudomására jutott, hogy a szabad és kicsapongó életet folytató katonák egy része gyakran nemi betegségektől fertőződik s a további katonai szolgálat nehéz kötelességének teljesítésére képtelen állapotban tér vissza vagy esküvel erősített fogadalmát hűtlenül megszegve, rossz útra téved és az ilyen, beteg testüket pénzért áruló szajhák csábítására szolgálatából megszökik.”⁴

Az 1765-ben Pozsonyban kiadott, országos rendelet a katonaságot elcsábító prostituáltak „kiírtását” írja elő, amely „kiírtás” megbüntetést, bebörtönzést, eltoloncolást jelentett. Főként a Temesközben voltak igen kedvezőtlenek a viszonyok, amint azt Brambilla tábornok, a határőrvidék egészségügyi parancsnoka 1785-ben kifejtette: a birodalom fővárosában, a bécsi Práterben is bevonulások előtt ellepték a bokrokat és a szabad területeket a szexuálisan búcsúzó katonák és a prostituáltak. Az 1769-ben életbe lépett rendelet (*Constitutio criminalis Theresiana*) 81. § szerint: „(...) szajhák (...) ellen mindenkor érzékeny testi büntetésnek és az országból való száműzésnek van helye.”⁵

A hadseregben elrendelték, hogy a gyermektelen nők (feltehetően ők voltak a prostituáltak) csak messziről követhették a katonákat, a többi idősebb nő vagy a gyerekek az anyjukkal csak felügyelettel mehettek a sereg végén. Ennek ellentmond az a valóság, hogy a hétéves háborúban (1756–1763) Berlinben a katonákat bordélyházakban szállásolták el, annak ellenére, hogy hivatalosan küzdöttek a prostituáltak katonáktól való távoltartásáért.⁶

A 19. század háborúi erőteljesen befolyásolták Európa egészségi állapotát. A francia forradalomtól kezdve, ahol dekriminalizálták a prostitúciót a hármasszó értelme szerint – szabadság, egyenlőség, testvériség –, komolyan gondolták, hogy mindenki egyenlő, ha már megtisztították az új polgári társadalmukat az arisztokráciától, hiszen mindenki polgártárs volt. Ez a dekriminalizált állapot azt jelentette a büntetőtörvényben, hogy a *Penal Code* 1791., 1795., 1810. évi törvények megalkotásánál nem foglalkoztak ezekkel a tételekkel, e témának az ún. „csendes” időszaka⁷ volt. A francia forradalom kitermelte saját belső ellenségét (girondisták–jakobinusok), majd a radikalizálódást Napóleon uralma törte meg. A napóleoni szabályozások kodifikációs eljárásából nem maradhatott ki a pros-

3 FORRAI 2011.

4 LINZBAUER 1861.

5 NÉKÁM 1930.

6 FREY 1924. 107–109.

7 BALDWIN 1999. 381.

titúció polgári szabályozása, a francia forradalom alatt eltörölt, későbbi reglementáció, de ettől függetlenül a katonaságnál szigorú előírásokat, rendeleteket érvényesítettek.

Ugyanez a jelenség játszódott le egy évszázaddal később az orosz forradalom idején is; a Tanácsköztársaság kialakulásának rövid idejében is beszüntették a prostitúciót, mindenki egyenlő és elvtárs lett.

A prostitúció kezelésében történő változásokban vezető szerepet játszott Európában a francia könnyedségű, felvilágosult, szerelmet, sikket, szexet és könnyed praktikákat ismerő párizsi minta. Itt mérték fel először a városi prostituáltakat és szabályozták működésüket. Vagyis a reglementáció későbbi formáinak eredete francia iniciativa (Mercier,⁸ Parent Duchatelet⁹), a többi európai állam – például porosz, dán, belga, olasz – szabályozása hűen követi a párizsi újdonságokat.

Mainz megszállásakor Lauhard ezredes 1793-ban egy sátrat, ún. bordélyszátrat állíttatott fel, ahol 4 prostituált kávéat szolgált fel a katonáknak. Lizi, a legszebb 45 krajcárt, Hani 24, Borbála 12 és az öreg Katherina 8 krajcárt kapott – nem csak a kávéért.¹⁰ Azonban amikor a prostituáltak számának tömeges előfordulása miatt nem volt lehetőség a megfelelő ellenőrzésre, XVI. Lajos kivégzése után, 1793-ban a forradalmi sereg vezetője, a „nagy Carnot”¹¹ 3000 prostituáltat távolított el egy laktanyából.

Az eltávolítás kevésnek bizonyult, hatásosabb intézkedésnek találta – a prostitúció és pornográfia alapos gyakorlati ismerője és elméleti szakembere – Retif de la Bretonne azt a javaslatot, hogy a prostituált látogatása előtt a férfiakat is meg kell vizsgálni, valamint általában a katonákat és a prostituáltakat rendszeres orvosi vizsgálat alá kell vetni.¹² Ez már nemcsak rendészeti megoldás, hanem egészségügyi szűréssel együtt kombinált javaslat volt.

Napóleon sem tűrte a hadsereg mellett élő prostituáltakat, ezért titokban kellett tartania a Kairóban töltött hadjárata alatt az őt kísérő, férfiruhában lévő huszárnőt, akinek kiléte csak annak halála után derült ki. Saját rendeletét, úgy gondolta, joga volt megszegni.¹³ 1812. január 10-én rendeletet adott ki a Grand Armée, melyben több pontban határozta meg a prostituáltakkal való bánásmódot: 1. jelentési kötelezettség; 2. pontos létszámuk meghatározása; 3. lakhelyeik bejegyzése/városok pontos információi; 4. városparancsnokokkal való szoros együttműködés e téren; 5. kötelező gyógykezelés betegség esetén; 6. csak gyógyultak távozhattak el a seregből; 7. kötelező vizsgálati lap bevezetése. Ezek az intézkedések jelentették a biztosítékot: a nemi betegségek visszaszorítását – tehát ez már egy széleskörű, kombinált rendészeti és egészségügyi intézkedés volt. A Grand Armée az akkori kor legnagyobb hadserege, összlétszáma 740.000 fő volt, közel 490.000 gyalogossal,¹⁴ 250.000 lóval. El lehet képzelni, hogy hány szifiliszes megbetegedés rontotta a harcok kimenetelét.¹⁵ Nem is beszélve a többi, gyakori, fertőző betegségről, amely

⁸ MERCIER 2007. 96–107.

⁹ PARENT DE CHÂTELET 1857.

¹⁰ FREY 1924. 102–107.

¹¹ Lazare Nicolas Marguerite Carnot (1753–1823) tudós (az analitikus geometria megalapozója), katonai mérnök, tábornok, hadügyminiszter.

¹² FORRAI 1999. 641–643.; COWARD 1999. 145–160.

¹³ MASSON 2013. 40–47.

¹⁴ BRIAN 1998. 10.

¹⁵ BIAN 2011. 284.

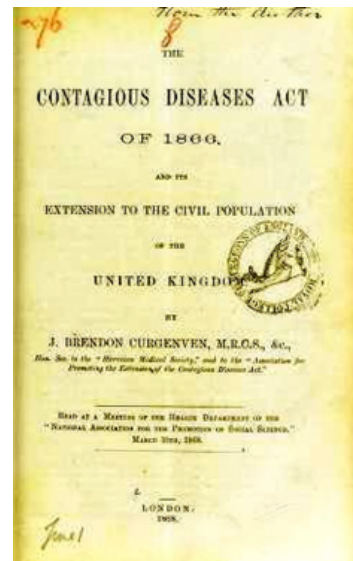
végigfutott a napóleoni seregen: tífusz (50–70% mortalitással),¹⁶ dizentéria,¹⁷ diftéria¹⁸ és egyéb, akkor még nem ismert, de létező fertőzések, különösen az oroszországi hadjárat alatt.

I. Lajos Fülöp 1833. november 2-án kelt parancsa szerint minden katona köteles az öt megfertőző nő nevét és címét megadni a rendőrhatalóságoknak. Ebből az lett, hogy hamis címeket mondtak be, így ritkán találták meg a fertőző forrást. Azonban a fertőző góccok dokumentálását és felderítését egyre fontosabbnak tartották.

1836-ban a Lambeth nevű, londoni városrészben, ahol az erkölcsstelenség, a „társadalmi gonosz (Social Evil)” tombolt, 1173 bordélynak minősíthető házat keresett fel dr. James Talbot,¹⁹ s megállapította, hogy a rendőrségi hatalmat meg kell erősíteni.

A fertőzésektől annyira féltek a férfiak, hogy Londonban és más helyeken is nagy „üzlet” lett a 9–10-éves lányok szüzességének eladása, sőt, többszöri eladása, amiről a férfiak azt gondolták megmenti őket a fertőzésektől, a kislányok egészségének megfertőzése nem volt érdekes. Itt is kizárólag a férfievők érdeke érvényesült. Természetesen orvosi igazolással együtt jött létre az üzlet, amely biztosította a vevőt, hogy *virgo intacta* a leánygyermek. Gyakorlattá vált – ma úgy hívnánk, hímenplasztika – a kezdetleges eszközökkel és módszerrel visszavarrt, deflorált szűzhártya rekonstruálása és újbóli eladása. Különösen igaz volt ez háborús időkben, ahol erőszak következtében a gyerekek friss venereus fertőzöttségének száma szinte minden nagyvárosban megemelkedett.²⁰

A krími háború (1853–1856) és a gyarmatosítás idején az anyaországoknak, és (az Indiából visszaérkező csapatai miatt) különösen Angliának kellett foglalkoznia ezzel a kérdéssel, ekkor már az orvosok szakvéleményét is figyelembe vették. Angliában megalkották a *Contagious Diseases (CD) Act*-ot, vagyis a *Fertőző betegségek megelőzéséről szóló törvényt*. Más európai országok és gyarmataik is átvették gyakorlatban ezt az angol mintát. A törvény lényege az orvosilag szigorúan ellenőrzött fertőzések szabályozása, ami kizárólag a brit katonaság és a tengerészet érdekeit²¹ volt hivatva képviselni azért, hogy a katonák szabadon, nemi betegségtől mentesen tudjanak nemi életet élni szolgálati idejük alatt. A törvény alcíme: „*Bizonyos tengerészeti és katonai állomáshelyeken szolgálók fertőző betegségeinek megelőzésére.*” A törvény első változata eredmé-

1. ábra – Contagious Disease Act 1864.

¹⁶ A *typhus exanthematicus* fertőző betegség, sejtparazita, amely rossz higiénés körülmények között terjed. Ruhatetőben élősködő rickettsia (*Rickettsia prowazekii*) terjeszti.

¹⁷ *Shigella*: baktérium okozta bélrendszeri fertőzés, a vastagbél nyákos gyulladását okozza.

¹⁸ Magyar nevén torokgyík, roncsoló toroklob, melyet a *Corynebacterium diphtheriae* baktérium okoz. Fibrines gyulladást idéz elő, gyerekeknél halálos kimenetelű betegség volt a védőoltás felfedezése előtt.

¹⁹ Talbot egyetért Parent-Duchatelet nézeteivel, például, hogy kétféle prostituált van: a természetes (*natural*) és a baleset (*accidental*) miatt bekerülők. Ezek alkotják a gonosz, rossz bajt (Evil). ATTWOOD 2010; DAVIDSON – HALL 2001.

²⁰ DOROS – MELLY 1930. I. 88–89.

²¹ *Contagious Diseases Act* 1864. Cap. 85., s15.; s17.; WALKOWITZ 1980; DAVIDSON – HALL 2001. 272.; FISHER 2001. 192.

nyeként 1864-ben eleinte 11, majd újabb 7 helyőrségi és kikötővárosban rendelték el a kéj nők periodikus, orvosi vizsgálatát, majd fertőződés esetén azok kényszergyógykezelését.

Vagyis a törvény a katonák védelmét szolgálta, így a prostituáltak mint szexuális tárgyak és mint fő fertőző források léptek elő a hadsereg számára. A prostituáltak letartóztatathatóak lettek a törvény szerint, és az volt prostituált, akire a rendőr rámondta, hogy az. Semmiféle lehetőségük nem volt ezeknek a nőknek, hogy védekezzenek, bebizonyítsák, hogy a rendőr tévedett, rosszul vagy esetleg indulatból döntött úgy, hogy prostituálnak nevezte minden bizonyosság nélkül. Ha fertőzöttnek nyilvánították, a kötelező orvosi vizsgálaton rendőri kísérettel 3 hónapos kórházi kezelésre kellett menniük.²²

Így a prostituáltak az egyik fegyelmi rendszerből (reglementáció), melyet a rendőrség felügyelt, a szigorított kórházi rendszerbe kerültek át. A férfiak vizsgálatát nem írta elő a törvény, ők szabadon terjeszthették a nemi betegségeket, hol a bordélyban, hol otthon a feleségüknél, a szeretőiknél, s ettől sokan meddővé váltak, vagy nagy számban adták tovább gyermekeiknek a veleszületett szifiliszt.

A 19. század utolsó évtizedei nagy társadalmi–gazdasági változásokat hoztak, mint például a rabszolgaság (majdnem) végleges megszüntetését,²³ a társadalmi egyenlőség, függetlenség érdekében vívott harcokat a választójogokért, a nők egyenjogúságáért, stb. Ez a függetlenségi harc különböző formában érvényre jutva érlelődött és valósult meg 19. században, kiindulva az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozattól* és a francia forradalomtól. A prostitúció, konzekvensen fehér rabszolgaságnak nevezve, szorosan kapcsolódott az ún. általános rabszolgaság problémájához, társadalmi kezeléséhez.

1888-ban Braziliában került sor a rabszolgaság megszüntetésének kikiáltására új törvényükkel, melyet *Lei Áurea* elnevezéssel bocsátottak ki – szinte a világ utolsó, hivatalosan rabszolgatartó országának egyikében. Ehhez csatlakoztak az angol gyarmatok is – ők is kivárva az utolsó időt a gyarmati világban –, valamint az egész transzatlanti terület. Ilyen népes, egyidejű csatlakozás után *Golden Act*²⁴-nek nevezték el a rabszolgaságot megszüntető törvényt, vagyis ez lett az *Arany Törvény*. Óriási siker az emberiség történetében,²⁵ az emberjogi aktivisták munkájának köszönhetően már nem adták-vették és tartották rabszolgasorban a világ majdnem felét. Ezt a törvényt megelőzte Angliában az 1886-ban elfogadott másik törvény, amely hatályon kívül helyezte a *Contagious Disease (CD) Act*-ot, vagyis a prostituáltaknak titulált nők szigorú szabályozását, kényszervizsgálatát és kényszergyógykezelését, akiket fehér rabszolgaként kezeltek, megfosztva minden emberi jogaitól. A feministák győzelmének tekinthető *CD Act* eltörlése jól előkészítette Angliában a *Golden Act* befogadását.

A *CD Act* elleni harcot az angol feminizmus kiváló képviselője, Josephin Butler (1828–1906) vezetésével folytatták. Butler szociális reformerként síkraszállt a prostituáltak emberi jogaiért, de különösen a gyerekprostitúció ellen harcolt.

A katonák fertőzésének elkerülése érdekében a katonai vezetés változatlanul szigorúan ellenőrizte a katonákkal lévő prostituáltakat, így felhatalmazta a rendőrséget arra, hogy bizonyos területeken tartsanak női prostituáltakat (bordélyban, kéj nőtanyán stb.)

²² WALKOWITZ 1980. 360.

²³ A 19. század a rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem megszüntetéséért folytatott harcok százada a világ számos országában.

²⁴ *The „Golden Law” – Abolishing Slavery in Brazil*. CANDIDO 2007; RODRIGUEZ 2007.

²⁵ BARRANOV 2000. 21., 153., 230.

– a katonaság számára. Olyanokat is, akik nem önként jelentkeztek, hanem csak rendőri „bemondás” alapján. Olyan esetben, ha ilyen önkényes kiválasztás után a lány kényszerítéséből „ügy” lett, például családi felháborodás, feljelentés stb., a bírósági tárgyalás esetén a bíró többnyire a rendőrnek adott igazat, és prostituáltként deklarálta a felperest. Ilyenkor azonnal genitális vizsgálatokon kellett részt venni. Ha szexuális úton terjedő betegségben szenvedett, akkor zárt kórházban tartották addig, amíg – akkori tudásuk szerint – meggyógyult. A gyógyulás ténye nem volt reális, mert megfelelő gyógyszer hiányában, a betegség természeténél fogva, csak tünetmentes időszakba került, de ettől még fertőző volt. Ha viszont a nők megtagadták a vizsgálatot vagy a kórházi ellátást, börtönbe kerülhettek vagy kényszerszolgálatra vitték őket. E nők és a kényszerített gyermekek érdekében vívta maroknyi lelkes támogatással harcát Josephin Butler a parlamentben, sikerrel, melynek eredménye ezt az eljárást biztosító *CD Act* eltörlése lett. Az *Arany Törvénnyel* megerősítve a fehér rabszolgaság – a prostitúció intézményrendszere 1886-ban törvényi úton megszűnt Angliában. Vagyis a prostitúció abolíciós szakaszába lépett, az állam semmiféle korlátozó jogszabályt nem hozott a prostituáltakkal szemben. Ezzel azonban korántsem lett vége a szexuális rabszolgaságnak és a szexuális emberkereskedelemnek, hiszen a 20–21. század arról szól, hogy a különböző államok ugyan ratifikálták ezt a törvényt és kriminalizálták, vagyis ettől kezdve büntették azt, aki prostitúciós intézményt tartott fenn, vagy prostitúcióra kényszerített bárkit – bűjtatott formában változatlanul működött és működik a mai napig a szexuális kizsákmányolás, s tovább él más formában a fejlett civilizációkban is.

A 19. században az új abolíciós törvényeket, a francia és angol prostitúcióval kapcsolatos változásokat mintaként kezelték az európai birodalmak, államok, így lassan a reglementációs törvényt felváltotta az abolíciós. Nézzük meg, mit is jelentett ez konkrétan katonai szempontból!

Korabeli nagy szifidológusok statisztikai adatai és magyarázatai teljesen eltérnek egymástól, ellentmondások. Azok az orvosok, akik hittek a reglementációban, s annak általános bevezetésében, megmagyarázták, hogy például a brit megbetegedések száma 252 ezrelékről fokozatosan lecsökkent 201 ezrelékre, ennek oka pedig az, hogy a prostituáltak szigorú ellenőrzés alatt voltak a reglementáció alatt. Ezek az orvosok többnyire erkölcsi ítéletet is mondtak a prostituáltakról, nemcsak megrögzött, erkölcstelen nőknek tartották őket, hanem az evolúció visszamaradottjainak, amelyet komoly orvosi diagnózis segítségével, craniométerrel – koponyaméretük különbözőségével – próbáltak bizonyítani.²⁶ A brit reglementációnak 1886-ban történt megszüntetésével²⁷ 267 ezrelékre ugrott vissza a katonai fertőzések száma. Ám 1901-ben a francia Victor Augagneur professzor (1855–1931) és lyoni szifidológus, valamint a párizsi Jean Alfred Fournier (1832–1914)²⁸ is arra vezették vissza a fertőzés emelkedését az 1873–1885 közötti időszakban, hogy a változást a betegség jellegzetes periodicitása, vagyis hullámozása okozta.

Ugyanakkor e jelenség magyarázatának ellentmond Alfred Blaschko (1858–1922), aki kijelentette, hogy a reglementáció bevezetésének kezdetén az angol hadsereg venereás morbiditásában a javulás azért jött létre, mert az angol hadügyminiszter még 1860-ban hatékony higiéniai intézkedéseket vezetett be; s a további javulás azzal magyarázható,

²⁶ TARNOWSKY 1881. 95–104.; FORRAI 2016. 305–327.

²⁷ 1886. 15. Ápril. *CD Act repeal*.

²⁸ CORBIN 1990. 312.

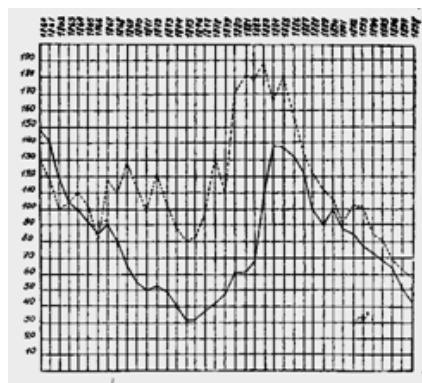
hogy lord Cardwell²⁹ hadügyminiszter – aki megreformálta a hadsereget – olyan rendeletet hozott 1873-ban, hogy a nemi beteg katonák részére a zsold fizetését beszüntette. Ha a zsold volt a tét, minden katona odafigyelt a fertőzés elkerülésére. Amikor 1879-ben ezt az intézkedést hatályon kívül helyezték, ismét emelkedett a friss fertőzések száma. Ezt Lawsori vezértörzsorvos is igazolta: „*The stoppage of pay showed its effect in 1874 by a fall at each class of stations – in 1880, with the cessation of the stoppage of pay, there was a general rise.*” – vagyis nem a reglementálásnak vagy abolíciónak volt visszatartó ereje, hanem a zsold megvonása készítette a katonákat az egyéni felelősségre, motiváltta őket fenyegetéssel, büntetéssel (pénz nélkülivé téve őket – ez cigaretta- és egyéb megvonást is jelentett) az óvszer és egyéb védelem használatára.³⁰

Mindenesetre 1898 és 1902 között a két szabályozási módszer, a reglementáció és az abolíció nagy vitákat generált: politikai szempontból, az emberi jogok érvényesítése terén, részben a feminista mozgalmak hatására, de ugyanakkor a katolikus és a protestáns felek közötti viták számára is jó ürügy lett az ellentétek élezésére. Mindkét nézet csak a nőkkel mint a jelenségben az egyetlen kór- és erkölcsromboló tényezővel operált, mintha egyedül lennének a szexuális aktus folyamatában, és a férfiak csak a nők áldozatai lennének.

A következő grafikonon Melville³¹ bemutatja 14 reglementált és 14 nem-reglementált helyőrségi városban a nemi betegségek előfordulását, az ulcus venereum diagnózissal kórházba került katonák statisztikai adatait százalékban kifejezve.

A két görbe lefutása szinte azonos alakzatot mutat, kicsivel kevesebb a reglementált helyőrségi érték, a trendek azonosak, tehát függetlenek és egyben azonosak az egyes kiemelkedések a különböző szabályozási rendszertől.

Az egész gyarmati rendszerben, a Közel- és Távol-Keleten is hatalmas problémát jelentett az anyaországból kihelyezett hadsereg fertőzöttsége. A gyarmati rendszabályok többnyire követték az anyaországbeli törvényeket. A brit katonák között fellépő fertőzések megszorodása miatt az 1864–1866-ban megszavazott reglementációt 1888-ban az angol parlament hatályon kívül helyezte, vagyis így életbe lépett az abolíciós törvény, de a gyarmatokon katonai parancs alapján visszaállították a reglementációt. Az 1888-as abolíciós törvény a világ több országában – főleg a gyarmattartó birodalmakban – a rabszolgaság eltörlését, valamint az emancipációt erősíteni volt hivatott, így a prostitúció mint a fehér rabszolgaság tárgyalásra kerülhetett e törvényalkotásban.

2. ábra – Colonel C.H. Mervill (Professor of Hygiene, Royal Army Medical College) felmérése 14 reglementált (folytonos vonal) és 14 nem reglementált (szaggatott vonal) helyőrségi fertőzésekről

²⁹ BIDDULPH 2010. 20.; HOLMS 2010.

³⁰ Contagious Diseases Act 1891. 330–332.

³¹ Colonel Charles Henderson Melville, R.A.M.C., M.B., C.M., D.P.H., Professor of Hygiene, Royal Army Medical College (FELLOW) (1863–1912) Mussoriban, Kelet-Indiában született, a hadsereg orvosi szolgálatába lépett, sebész, a Hadsereg Orvosi Tanácsadó Testületének tagja, jelentős a szakirodalmi munkássága is. A statisztikai adatát Bíró citálja: Bíró 1933. 100.

Ezt a törvényalkotást általában a hadseregben nem tartották megfelelőnek, mert így kicsúszott a kezükből a fegyelmezés törvényi rendszere, de a katonaságon belül mégis lehetett annyi függetlenségük, hogy módjuk volt megkerülni a törvényt. Például ezt úgy oldották meg Lucknowban (az indiai–angol adminisztráció központjában), hogy a katonai kincstár építtetett 72 lakást az ún. bordélyutcában, mert a csapatok főparancsnoka, Lord Roberts (1832–1914) elrendelte, hogy az „ezredbazárok” katonai ellenőrzés alatt működjenek, így biztosítva a katonaság szexuális igényeit, érdekeit. Ezt a tényt az angol parlament is tárgyalta 1888-ban, érdemeiért a lord további kitüntetésekert kapott. Azt nem tudjuk, hogy a bazárok bevételeiből, a nők keresetéből mennyit profitált a brit helyi parancsnokság.

Máltán, a fontos Földközi-tengeri, stratégiai helyen már megfelelő tapasztalatot gyűjtött a brit tengerészet. Jeannel³² 1862. évi egyik beszámolója szerint az eltöltött idő függvényében elemezte a fertőzés változását az ott állomásozó katonáknál: „Ezen betegségnek (*venereás*) a Földközi-tengeren való ingadozása egyenes összefüggésben áll a legénységnek rövidebb vagy hosszabb tartózkodásával az olyan kikötőkben, ahol a prostitúciót szigorúan vagy kevésbé szigorúan őrzik így pl. Máltában és Korfuban, amint erről a jelen évben meg lehetett győződni, kevés aggályra szolgáltat okot a legénységnek a szárazfölddel való érintkezése, míg ellenkezőleg Nápolyban már a legrövidebb tartózkodást is mindig a *venereák* jelentékeny szaporodása követte.”³³ Tehát, e rövid kijelentésben önmagával és véleményével szembekerül, mert Nápolyban a fertőzés független volt az ott eltöltött időtől, azonnal megfertőződtek a katonák. Talán mégsem az idő függvényében kell vizsgálni.

A búr háborúk (1880–1902) alatt sem volt a brit hadsereg bordélyok nélkül Capetown-ban; ahol többségében francia származású ún. „French lady”-k vagy „French girl”-ök várták a brit katonákat.³⁴

Delorme,³⁵ a francia katonai egészségügyi szolgálat feje, *Mémoire sur la syphilis* című memorandumában, amelyet a Francia Akadémia orvosi osztályán olvasott fel 1907. április 23-án, helyi példákkal igazolta, hogy a csapatoknál a nemi bajok és különösen a lues terjedése arányos a titkos prostitúció elburjánzásával. Ezért néhány városi hatóság – a katonaság megkeresésére – az eltörölt bordélyokat visszaállította (neoreglementáció – Belfort, Chalons-sur-Marne), s a felmérések szerint a helyzet azonnal javult. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a francia hadseregben az elsődleges szifilisz háromszor ritkább, mint az ugyanazon korú, polgári lakosságnál,³⁶ tehát nem a katonaságnál történik a fertőzés nagy része.

Az új egyesült olasz állam hadseregében a Crispi-féle reform³⁷ abolitionista rendszabálya után a nemi betegek száma 65%-kal emelkedett, sőt, Milánóban a helyőrségben nagy járvány tört ki.

32 Julien Francois Jeannel (1814–1896) a bordeauxi orvosi iskola professzora, katonai gyógyszerész, több szakkönyv írója. Részt vett a krími háborúban is.

33 JEANNEL 1862. 90–91.

34 BÍRÓ 1933. 102.

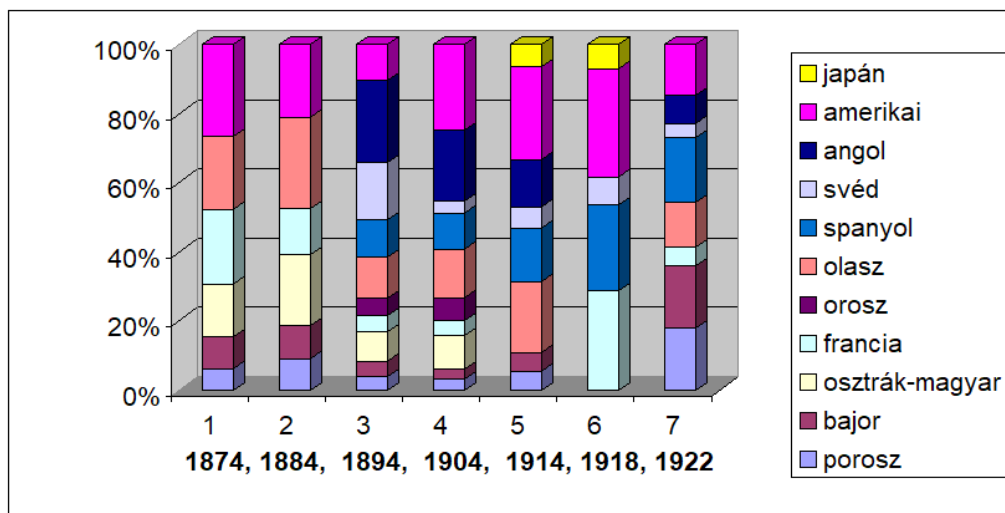
35 Edmond Delorme (1847–1929), Depaul Jean Anne Henri (1811–1883): *Mémoire sur une manifestation de la Syphilis congénitale, consistant dans une altération spéciale des poumons pour servir à*. WIJLAND 2009. 11.

36 CORBIN 1990. 268.

37 Francesco Crispi (1818–1901) az első déli, szicíliai olasz miniszterelnök (1887–1891, 1893–1896), aki az olasz egység és modernizáció, valamint a gyarmatosítás lelkes képviselője. GIBSON 1999. 53–54.

Kínában a boxerlázadás idején, 1900-ban a Paotingfuban állomásozó nemzetközi csapatok fertőzéseinek száma nem csökkent annak ellenére, hogy a legénységet a fertőzés elkerülésére oktatták, így nem maradt más ötletük a fertőzés kivédésére, minthogy a kínai bordélyt bezáratták. Természetesen abban a pillanatban a titkos bordélyok száma a keresletnek megfelelően hirtelen megnőtt. Erre csak a fertőzések számának növekedése után jöttek rá, és parancsba is adták, hogy a legénységet hetenként kétszeri orvosi vizsgálat alá kell vetni, valamint a kiszűrt, fertőzött nőket a városból eltávolították. A fertőzött férfiak viszont maradtak a seregben.

Egy összesített táblázat mutatja tízévenként a különböző országok hadseregállományának szifilisz fertőződését békében és háborúban egyaránt.

3. ábra – Doros–Melly nyomán Forrai: A venerás megbetegedések néhány állam hadseregében ezrelékben, 1874–1922-ig³⁸

A statisztika értékelésénél figyelembe kell venni, hogy nem volt jelentési kötelezettség, így adódhatott, hogy néhány évben néhány ország hadseregének fertőzött állományáról nincs adat a háborút megelőző időszakban.

Mindez számokban kifejezve a következő:

év	porosz	bajor	k.u.k.	francia	orosz	olasz	spanyol	svéd	angol	amerikai	japán
1874	21,6	32,1	53	74,6	-	73	-	-	-	92,6	-
1884	32,6	34,6	73,5	47,7	-	94,7	-	-	-	75,1	-
1894	29,9	35,6	64,8	35,3	39,5	91,9	83,1	128,1	182,4	80,4	-
1904	19,8	17,4	58,9	27,1	40,5	85,2	63,4	20,5	125	151,5	-
1914	21,1	21,1	-	-	-	78	59,2	23,8	51,9	103	24,4
1918	-	-	-	82,9	-	-	71,4	23,3	-	90,5	20
1922	78,9	78,9	-	23,8	-	56,4	82,6	17,9	35,4	64,6	-

4. ábra – A venerás megbetegedések néhány állam hadseregében ezrelékben, 1874–1922 (Doros–Melly nyomán)

³⁸ DOROS – MELLY I. 1930. 494.

Töpply K.u.K. katonai fővezér 1890-ben megállapítja, hogy a titkos prostitúció a legnagyobb veszély a katonák egészségére, ezért ajánlja a tábori bordélyok felállítását, így katonai szigorral, napi orvosi vizsgálattal lehet ellenőrizni a fertőzéseket, s ezzel egy időben – szól a javaslata – az utcai prostitúciót ki kell „irtani”. A statisztikai adatok szerint az osztrák–magyar hadsereg katonái 1890-ben 62 ezrelékben, 1900–1909 között 57,8 ezrelékben fertőzöttek³⁹ STD-vel. Javaslata alapja ugyanis a közös hadsereg 14. számú szolgálati könyvének 209.§-a, amely előírja, hogy ott, ahol ez szükségesnek látszik, a katonai parancsnokság a prostitúciót ellenőrizheti, vagy felszólíthatja a polgári hatóságot is ennek szigorúbb ellenőrzésére.⁴⁰ Ez a szabályzat adott lehetőséget arra, hogy bevezessék a bordélyok katonai ellenőrzését.

A nagy háború általános magyarországi egészségügyi intézkedései

Az első világháború katonai intézkedései között az egyik legfontosabb feladat az egészségügy megszervezése volt. Várhatóak voltak a különböző fertőzések, s azok gyors elterjedése ekkora, összezárt katonai tömegben.

Majláth József gróftól bízták meg a háború kitörése után az ún. megfigyelő állomások létrehozásával, így lett ő a megfigyelő állomások miniszteri biztosa. Az észak-keleti front közelében a hadügy-, honvédelmi és belügyminisztérium közös megegyezésével 14 megfigyelő állomást szerveztek: Munkács, Miskolc, Losonc, Besztercebánya, Rózsahely, Zsolna, Trencsén, Nyíregyháza, Nyitra, Kassa, Ungvár, Szatmár, Debrecen és Sátoraljaújhely városokban.

Ezeknek a megfigyelő és egyben szűrőállomásoknak feladata volt kiszűrni azokat, akik:

1. a fertőző betegek;
2. a fertőző betegségekre gyanúsak;
3. az egészségesek, de fertőző betegekkkel érintkeztek (a lappangási időt kivárva);
4. a sebesültek.

A megfigyelésen és szűrésen kívül elosztó feladata is volt az állomásoknak, mert javaslataik és leleteik alapján a miskolci, debreceni vagy bécsi szállítástervezőség döntése után vonattal vitték tovább a hátszágba a sebesülteket, betegeket egy sebesültszállító különítmény felügyeletével. A megfigyelő állomások a honvédelmi minisztérium felügyelete alá tartoztak. Azonban a közegészségügyi és a nem katonai kórházak szervezési és berendezési, pénzügyi, gazdasági ügyei már a belügyminisztériumhoz tartoztak.

Két különböző típusú barakk-kórházat létesítettek: egyik típust a hadügyminisztérium építtette, ez az olcsóbb megoldás volt deszkákból, a másik típust a belügyminisztérium, amelyek nagyobbak és tartósabbak voltak, téglából és beton alapzattal. A kórházépületeken kívül szükség volt egy gyűjtő barakkra, étkezőre, sebesülteket ellátó épületekre, fürdőházra, műtő- és kötőhelyiségekre, fertőtlenítő épületre, főző- és mosókonyhára, katonai parancsnokságra, gazdasági épületre, legénységi laktanyára, anyag-, fehérnemű-,

³⁹ Robert Ritter von Töpply (1856–1947) 1895-ben tagja volt a Katonai Bizottságnak, és habilitációja után, 1897-ben privát docens lett Bécsben a Honvédkórházban. Sebész, egyetemi tanár, az I. világháború alatt vezérkari főnök lett 1916-ban. TÖPPLY 1916.

⁴⁰ FREY 1924. 105.

katonai felszerelési raktárra, orvosi és tiszt lakásra, fa- és szénraktárra, postahivatalra, tűzoltószertárra, szemétegető helyre és hullaházra. A felszereltséghez vízvezetékek, villanykábelek, keskenyvágányú vasút, telefonközpont, csatornázás is kellett.

A 14 szűrőállomáson összesen 44.592 férőhelyet létesítettek. Az első állomást Ungváron adták át 1914. október 9-én. 1915. június 15-ig összesen 274.773 beteget és sebesültet láttak el. A háború végén készült statisztika szerint évente állomásonként 533.293 beteg jutott az ott dolgozó 187 orvosra és 34 medikusra.⁴¹

Új típusú betegségeket fedeztek fel a harc során: a fény- és hanghatások magas frekvenciája miatt a fény- és zajártalom élettani hatásai is jelentkeztek a süketsegen és vakságon kívül. Pszichológiai problémák kerültek előtérbe, rengeteg posttraumás sokk (PTSD) jelent meg.⁴² A fertőző betegeket külön kezelték, és elzártan tartották a többi betegtől. A kályhákat is kívülről fűtötték, hogy ne kelljen találkozni a fertőzöttekkel. Az élelmiszert is kintről, egy forgó ablakon keresztül juttatták el a betegekhez. Ezzel együtt a kezelő személyzet is elkapta néha a fertőzést, annak ellenére, hogy a korabeli óvó szabályokat betartották.

A betegfelvétel a következőképpen zajlott: a felvételi épületben a fegyver, fejcédula leadása (összes adatával, értékei felsorolásával), borbélyszobában vetkőzés, haj-, szákkal- és egyéb szőrvágás, fürdés, fertőtlenítés 28%-os lysoformmal, a ruhák és tárgyak fertőtlenítése szublimáttal, tiszta tábori ruha, hőmérőzés, orvosi vizsgálat. A fejtetvekre 2%-os karbol-oldatos turbán került. Bakteriológiai és röntgen-laboratóriumi vizsgálat is volt, bár ez csak 5 állomáson állt rendelkezésre (Munkács, Trencsén, Nyitra, Debrecen és Sátoraljaújhely). Csak igazolt bakteriológiai, orvosi lelettel távozhattak a betegek a megfigyelő állomásról. Általában 14 nap volt az ott tartózkodásuk maximális ideje,⁴³ de az optimális az volt, ha 5 naponként cserélődtek a betegek.

Katonák és nemi betegségek

Az első világháborúban a ma ismert közel 30 féle nemi betegségből csupán 3 ismert fertőzést tudtak elkülöníteni egymástól, vagyis differenciál-diagnózist adni a nemi betegségnek, és az akkori tudás- és ismeretanyaguknak megfelelően kezelni ezeket:

- szifilisz vagy luesz,
- ulcus molle – lágyékfekély, chancker, chancroid – gennyes, fekélyes hólyagok,
- gonorrhoea – kankó vagy tripper.

A lymphogranuloma venereum, azaz a lágyék fekélyes megbetegedése akkor igen friss felfedezés volt mint negyedik, nemi fertőzéstípus.⁴⁴ Ez valójában a Chlamidia trachomatis bakteriális fertőzés.

Az első időszakban elenyésző volt a nemi beteg katonák száma, de 1915-ben a számuk már exponenciálisan növekedett. Több csapatorvos, akik kifejezetten a nemi betegségekkel foglalkoztak, különböző okokat neveztek meg, próbálták összegyűjteni és megmagyarázni a magas fertőzöttség okait. Egyesek szerint ez evidencia egy háborúban: megemelkedik a számuk. Voltak, akik az erkölcsök romlásával, a hadtápterületen megjelenő hatalmas

⁴¹ MAJLÁTH 1916. 87–88.

⁴² ERŐS 2014. 35–58.

⁴³ MAJLÁTH 1915. 431–435.

⁴⁴ DURAND – FAVRE 1913. 274–288.

kínálat arányával magyarázták, függetlenül attól, hogy nős vagy nőtlen katonáról volt szó, valamint a városi gyűjtőterületeken tartózkodó katonák virtuskodó magatartása is lehetett ok. Volt, aki a nemi absztinencia káros következményének tartotta, és sokan a fokozott alkoholfogyasztást tették felelőssé a fertőzések emelkedéséért.

A fertőzés helyét és idejét osztályozva a következőket nevezték meg:

1. A katonák otthonról már eleve fertőzéssel érkeztek lappangó stádiumban, közvetlen a mozgósítás és a felvonulás alatt fertőződtek meg.
2. Voltak, akik már krónikus nemi betegségben szenvedtek előzőleg.
3. Az arcvonalon fertőződtek meg, ott, ahol a légénység a polgári és a falvak lakosságával keveredik. Ennek ellentmond az a nézet, hogy a falusi lakosság addig viszonylag alacsonyszámú fertőzöttsége a katonaság révén vált magasabbá.
4. A harc vonal mögötti hadtápterület, ahol a 4 hetes kiképzés történik. A fertőzés: a harc előtt; az ottani katonákat falvakban szállásolják el.
5. A megszállott területeken a nyilvános és titkos prostituáltakkal való kapcsolat miatt.
6. A csapatmozgások közben egyik helyről a másikra menő pihenőállomásokon és környékükön.

Különböző statisztikák szerint 30–70%-ban⁴⁵ otthonról hozták, valamint később szerezték a nemi betegségeket, de más közlések szerint 70%-a otthonról hozta, és csak 25%-ban a harctéren szerezte a fertőzést. A számok különbözősége abból adódott, hogy az adatok felvétele, a kritériumok, a változók különböztek egymástól, létszámban és idő függvényében is.

Sokat foglalkoztak az orvosok a kialakult helyzet okaival. Külön a férfiak és a nők indítékaival, ugyanis nemcsak a prostituáltak, de az összlakosság nemi beteg fertőzése is igen magas volt. A férfiak fertőzöttségének okai között nem tudtak különbséget tenni a házasság és nőtlen katonák között, tehát a házasságnak nem volt visszatartó ereje. Nő és nőtlen katonák erkölcsében nem volt különbség, a férfi közösség ereje arra presszionálta a tagjait, hogy mindenki próbálja ki a nemi életet.⁴⁶ A prostitúció csábító ereje sem maradt hatástalan, feltételezték, hogy az előzetes absztinencia káros volta így „bosszulta meg” magát. Mindenféle tévhitek szerint a prostitúció természetes, ám semmilyen ismeretük nem volt a fertőzésről és azok terjedési módjáról. A szeszital mellett a fokozott harci ingerlékenység megfelelő levezető módjának találták a szexet. De a szabadságos katonák otthoni búcsúzkodás eredményeként is hozhatták magukkal a fertőzést, vagy pont vitték haza olykor terhes feleségeiknek.⁴⁷ Sokat számított az álló háború időszaka,⁴⁸ amikor egész nap a laktanyában voltak a katonák, s ezt az üres időt tették felelőssé a fertőzés magas frekvenciájáért.⁴⁹

A nők nemi betegségének okai között első helyen az erkölcsök lazulását gondolták, a már említett pénz- és keresethiányt, a női munkalehetőségek szűk keresztmetszetét, a férfiak hosszas távollétét, nagyszámban kialakult elszegényedést, a katonák beszállásolását

⁴⁵ VERESS 1916. 93–96.

⁴⁶ HAHN 1916. 1–19.

⁴⁷ VERESS 1916. 93–96.

⁴⁸ MARSCHALKÓ 1915. 347–350.

⁴⁹ SZÁNTÓ 1916. 185.

a civil lakosok közé. Ilyen oknak gondolták a tömeges katonaférfi megjelenését egyenruhában, amelyet oly ellenállhatatlannak véltek az angol társadalomtudós férfiak, mivel a nők rajonganak a khaki színű egyenruhás⁵⁰ férfiakért. Ez az angolszász irodalomban a „khaki-fever”, mely járványos, lázas állapotot, betegséget jelent.

Absztinenciától a tábori bordélyig

A háború első évében, 1914-ben a teljes absztinenciára próbálták rávenni a katonákat, de ez, mint várható volt, teljes sikertelenségbe fulladt. Marschalkó Tamás cikksorozatban közölte az *Orvosi Hetilap* hasábjain az akkor legrealisabb indokot, hogy miért is kell a tábori bordélyt létrehozni: „Tisztába kell jönnünk azzal, hogy erőszakkal, még ha az golyó és akasztófa lenne is, még a háborúban sem lehet a venereás fertőzéseket megakadályozni; ehhez nézetem szerint egészen más eszközök szükségesek.”⁵¹

Az elhúzódó, állóháború ideje alatt egyre nőtt a fertőzések száma. A nagy létszámú katonaság nemi betegsége arra kényszerítette a katonai vezetést, hogy valamilyen más, új, nagyobb hatékonyságú intézkedéssel gátat szabjanak a fertőzések terjedésének.

A tervezés előmunkálatai

Először is felderítés előzte meg a hatékony intézkedés kitervelését, tudni kellett a hadműveleti terület fertőzött voltáról, az ott levő városi bordélyok és prostituáltak számáról. A hadtápkörletet mindig nagyszámú kéjnő lepte el, itt fordult meg a legtöbb ember, célszerűnek tűnt tehát a prostitúciót már itt katonai ellenőrzés alá venni. Ellentétben az addigi abolitionista szabályozással a katonaság szigorú reglementálást írt elő, illetve kikényszerítette a helyőrségi területen működő városi bordélyokban a katonai ellenőrzést. Azonban ez nem mindig sikerült.

1915-ben a katonai vezetés újabb lépésre szánta el magát. Marschalkó Tamás professzor továbbmegy az egyszerű közegészségügyi profilaxis lehetőségein, egyetért Blaschko berlini professzor nézeteivel, hogy nemcsak orvosi kérdés a megelőzés, hanem főleg szociális, mert: „*hogy azok a rendeletek, a melyeket a berlini rendőrfőnök és utána a legtöbb német hatóság kibocsátott, és amelyek a prostitutio megszorítását célozzák, bizonynyal a legjobb szándékkal bocsátattak ki, és nemcsak erkölcsi, hanem hygienes szempontokat is illetnek; ha azonban kissé közelebbről nézzük meg ezeket a rendeleteket: az utcák es nyilvános helyiségek megtisztítása a prostitualtaktól, az úgynevezett »Animierkneipek«⁵²-ban a női kiszolgálás eltiltása stb., úgy azt kell mondani, hogy azok hygienes értéke nem sokat fog érni addig, amíg egyidejűleg másként nem gondoskodunk a kereset nélkül maradt nőszemélyek megélhetéséről. Mert azok is csak élni akarnak, és ahhoz utóvégre joguk is van és az egyetlen mesterséget, a melyet megtanultak, természetesen azután is folytatni fogják, csak hogy most már titokban, a hatóság tudta nélkül.*”⁵³

⁵⁰ GRAYZEL 1999. 157–189.; WOLLACOTT 1994. 330.; ROCK 2014. 57–72.

⁵¹ MARSCHALKÓ 1915. 365–369.

⁵² Az olyan nőket, akik a férfi vendéget fokozott italfogyasztására buzdították, gyakran összemosták a prostituáltakkal. Ők alkalomszerűen létesíthettek szexuális kapcsolatot is ezekben a kocsmákban vagy a bordélyok előtti váróhelységben. FORRAI 1996.

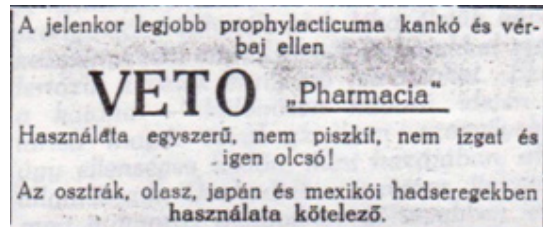
⁵³ MARSCHALKÓ 1915.

Tehát világossá vált, csak a katonai szigorú szabályozás nem oldja meg a problémát, egy időben komoly szociális rendelkezéseknek is jelen kellene lennie. Már meglévő minták is megfelelő számban voltak, „jól” működtek a tábori bordélyok, mint például Lille, Strasbourg, Brüsszel, Gent stb., de a keleti részen is voltak jó példák, például: Varsóban, Lodzban. Graves kapitány beszámolója a meztelen valóságot mutatja be működés közben a bethune-i⁵⁴ bordélyházból és annak de facto működéséről: *„Általában körülbelül 150 ember állt az ajtó előtt és az egyiket a másik után befogadták a három bentlakó egyikéhez. Néhány perc. Az ár tíz frank, vagy nyolc shilling és minden nő gyakorlatilag egy egész zászlóaljot szolgált ki egészen addig, amíg csak tudott, ami általában három hét. Ezen időszak után ezek a szegények, szerencsétlenek, gyengék és betegek, visszavonulnak a magánéletbe, néha nagy büszkeséggel eddigi eredményükre”⁵⁵* – (ezt a kapitány véli leírásában).

A nemi betegségek megelőzése leghatékonyabb módszerének vélték, nemzetközi példa alapján, a tábori bordély létrehívását,⁵⁶ melyre a magyar katonák részére 1915-ben került sor. Az intézkedés szigorúan szabályozta a tábori bordélyok minden mozzanatát. Az átfogó intézkedésnek a célja az volt, hogy a tisztek és a katonák szexuális kielégítését megoldják, a nemi betegségeket szigorúan kontrollálják, szexuális felvilágosításon essen keresztül minden katona, ezen belül az óvszert – mint egyéni védelmi eszközt – használják, valamint megelőzzék a homoszexualitást és bűnös onanizálást. A kijelölt célok érdekében megerősítették és legitimizálták a tábori bordélyokat, amelyek túl azon, hogy a katonák „szükséges” szexuális igényét kielégítik, egyben átnevelik a homoszexuális katonákat is. Tehát nemcsak egészségügyi intézkedés, hanem erkölcsi „gondoskodás” is volt egyben. A prostituált szexuális tárgyként való használata nem tartozott bele az erkölcsi „helytelenítésbe”. Minden gyalog és lovas hadtápállomás rendelkezett tábori bordéllal, sőt, tartalékbordéllal is. Nem feltétlenül a tábor területén, volt, hogy kihelyezze a városokban találtak megfelelő helyet.

A tábori bordélyok elhelyezkedése, működése, katonai és egészségügyi felügyelete, a „személyzet” viselkedése, egyenruhája, tisztálkodása stb. hűen tükrözte a hadsereg működését, hasonlóvá váltak a katonaság szabályozott, szinte az élet minden percét meghatározó elvárásaihoz. A működési szabályzatban

pedig a katonai hierarchiának megfelelő szolgáltatást nyújtottak, s ennek megfelelően az „egyenruha” vagy másképp munkaruha viselése, anyaga, fazonja a katonai akarat előírásainak megfelelt, vagyis a hadtápellátás, karbantartás, szolgálati kötelmek, függőségi rendszer, azaz minden a szabályzat szerint működött. Balla plasztikusan írja le kincstári egyenruhájukat: *„A katonai regulákat követő kéjhölgyeknek csukaszürke, a vöröskeresztes ápolónők egyenruhájának szabását követő tábori öltözetet írtak elő. Ehhez egy 8 cm széles, 1,5 cm-es gumiszegéllyel ellátott fekete karszalagot viseltek. Fehérnemüként a professzor dr.*

5. ábra – Óvszerek hirdetése

⁵⁴ Franciaországban, Pas-de-Calais megyében lévő város, amely az első világháború egyik fontos stratégiai pontja volt a brit csapatoknak, a német csapatok pedig megsemmisítették szinte a teljes várost. EDMONDS – DAVIES – MAXWELL-HYSLOP 1995.

⁵⁵ HIRSCHFELD 1941. 144–145.

⁵⁶ BALLA 2010. 1023–1030.

Jäger rendszerű, meghosszabbított hordási idejű normál fehérműt határoztak meg, a tiszti örömlányoknak a legfinomabb minőségű fekete félselyem harisnyával, a legénységi szajhának közepes minőségű vörös pamutharisnyával. A harisnyakötők azzal megegyező színűek voltak. Szolgálati működés közben a ruházatot teljesen vagy részben le lehetett vetni, azonban figyelni kellett annak megóvására. A tiszti kurtizánok közül azok, akik előképzettségüknél fogva (a bécsi Kereskedelmi Minisztérium szakakadémiájának látogatása) képesek voltak arra, hogy tábornokokra különös befolyást gyakoroljanak, fekete harisnyájukon vörös nadrágpaszománnyt (lampaszt) viselhettek ismertetőjegyként.”⁵⁷

A tábori bordély program-felügyeletét az osztrák–magyar hadsereg bordélyfőnöke látta el, aki udvari tanácsosi rangban volt.

A rend és előírás teljes volt és körültekintő, ám a fertőzés, a kórokozók saját életet éltek, szaporodtak, átragadtak, jelezték hatékony jelenlétüket, a katonák sorra betegedtek meg a legszigorúbb rendszabályok ellenére. Mindezt a csapatorvosok észlelték, jelentették, és a hadvezetés rugalmas, azonnali intézkedésekkel próbálta megfékezni a fertőzéseket.

Veress Ferenc, a cs. és kir. 11/5. mozgó tartalékkórház parancsnoka nemcsak a szűrést írta elő, hanem a profilaxist a kondom használatában is látta. Felvetette a mozgó, nemibeteg-kórház szükségességét.⁵⁸ A szigorodó szabályok mellett operatív intézkedésként rövidesen mozgó kórházak, mozgó tábori gyengélkedők jöttek létre a harci területen, melyekkel a harc előmenetelét próbálták azonnal befolyásolni a megbetegedések gyors kiszűrésével, gyógyításával, a harcképesség visszaállításával.

Egy honvéd gyaloghadosztály mozgó tábori gyengélkedőházának orvosi vezetője, dr. Schmidt Béla statisztikát is készített 1915-ben a kezelése alatt előforduló nemi betegségekről. Eredménye közel 30.000 emberre vonatkozik. E vizsgálatok a hadosztály négy ezrede gyengélkedőházának 11 havi működése alatt kezelt 4400 betegének adatait tartalmazza, mely szerint 18%-a volt nemi beteg a kezelt katonáknak. Ebből a nemi betegségek típusa szerint:

- kankó és szövődménye 52,5%,
- lágyfekély és szövődménye 28,6%,
- bujakór 18,8%.

Külön megfigyelése alapján különbséget regisztrált az ápolts honvédek és altisztek között a venereás friss megbetegedés kezelésének megoszlásában: míg a honvédek 10,24%-a, addig az altisztek 22,6%-a volt venereás beteg, ezzel szemben rühös fertőzés az altiszteknél 25%-ban, honvédeknel 33,66%-ban fordult elő.⁵⁹ Tehát a rüh kevesebbszer fordult elő, mint a nemi betegség az altiszteknél, akiknek több pénzük, szabadidejük, lehetőségük volt prostituáltakal érintkezni és ezáltal beszerezni a nemi fertőzést, és több lehetőségük volt karbantartani magukat, tisztálkodni; míg a honvédeknel ez pont fordítva volt, kevesebb volt a lehetőségük (idejük, pénzük) nemcsak a szexuális életre, de a normál tisztálkodásra is.

Szántó Jenő, a 4/4. számú mozgó tartalékkórház orvosa és Rauch Rudolf ezredorvos azonnali ellátásban részesítette a friss nemi beteget. Neosalvarsan injekcióval, erőteljes szájölögetéssel, dohányzástól való eltiltással, kénesős (higanyos) kezeléssel⁶⁰ csökkentették a fertőzést és a különböző tüneteket. A 4/4. nemi betegségekre specializált, mozgó

⁵⁷ BALLA 2010.

⁵⁸ VERESS 1915.

⁵⁹ SCHMIDT 1916.

⁶⁰ SZÁNTÓ 1916.

kórház első idejének statisztikai adatai 1915 márciusától decemberéig – Szántó doktor adatai szerint – a következőképpen alakultak:

összesen felvett betegek	2114 fő
kankós megbetegedés	840 fő
lágycékélyes	438 fő
szifilisz	561 fő
bőrbeteg	275 fő
szolgálatképesen továbbítva	1360 fő
más kórházba helyezve	326 fő
meghalt	2 fő

A szigorú rendszabályok bevezetése és ellenőrzése mutatja, hogy a fertőzés valóban egy kicsit csökkent:

Fertőzések megoszlása	június és november között
a hátszágban előzőleg fertőződtek	27,84% 59,44%
a hadtápterületen fertőződtek	70,43% 39,14%
az operációs területen fertőzte meg magát	1,73% 1,42%

Az így különválasztott kimutatás mutatja, hogy a hadtápterületen a katonai fegyelem és ellenőrzés területén valóban visszaszorult a fertőzés, de az egész országot nem lehetett hadtápterületnek tekinteni.

A katonaságon kívüli társadalomban is minden erőfeszítést megtettek, mint például a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara 1917. április 20-án tartott ülésének jegyzőkönyve szerint a X. napirendi pontban „a *venereás betegségek elleni küzdelem a vendéglős- és kávé- ipar szempontjából*” fogadtak el egy határozatot, mely szerint a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 88.888 sz. kelt leiratában (1917) felszólította a kamarát e témában a következőkre: „*foglalkozzék a venereás betegségek elleni küzdelem ügyével a vendéglős- és kávéipar szempontjából és észrevételeiről terjesszen elő javaslatokat.*”⁶¹

A belügyminisztérium országos intézkedésének alapja, hogy a venereás betegségek terjedése legtöbbször a szállodákban, vendéglőkben és kávéházakban zajlik titkos vagy rejtett prostitúcióval. Ezért kérte ki országosan a kamarák véleményét, hogy a lehető leg- hatásosabb eljárást tudják megvalósítani. A titkos prostitúció törvényi úton való megál- lításának egyik módja azt volt, hogy az érvényben lévő ipartörvény 155. §-a alapján meg lehetett vonni a tulajdonos iparüzési engedélyét, ha kiderült, hogy az üzemtulajdonos eltűrte a titkos prostitúció működését. A másik pedig szociális és pénzügyi intézkedés volt, azaz a vendéglátó helyiségekben munkát végző nőket úgy kellett megfizetni, hogy ne kelljen a kereset-kiegészítésre gondolniuk ahhoz, hogy megéljenek, vagyis erkölcsösen élhessenek.

„Szalay József r. rendőrfőkapitány szíves engedelmé alapján a detektivekkel kimu- tatást állított össze [ti. a kamara irodája] az összes tekintetbe jövő szegedi szálló- dák, vendéglők, kávéházak és más hasonló helyiségek női alkalmazottainak kereseti viszonyairól, egyúttal pedig megállapította, hogy mely helyiségek azok, amelyeknél a rendőrség megállapította a prostitúció üzelmek felforgását. Ezen adatok ösz-

⁶¹ Jegyzőkönyv 1917. 33.

szeállítás után a rendőrkapitányi hivatal, a tiszti főorvos, vendéglősök és más érdekeltek bevonásával szűkebbkörű megbeszélést tartott, s ennek az értekezletnek megállapításait terjesztette a közös bizottság elé.”⁶²

Összegzés

Mint láthattuk az európai katonai, háborús történetekben többféle módon próbálták megoldani a szexuálisan terjedő, fertőző betegségeket: kezdetben a fertőzött nők megölésével, később szigorú közigazgatási törvényekkel, majd rendészeti és közegészségügyi intézkedésekkel. Lassan a férfiakat is bevonták a vizsgálatokba, majd a századfordulón és a háború alatt alkalmazkodtak a katonák szexuális igényéhez, ezért szigorúan ellenőrzött tábori bordélyokat létesítettek. Ezzel együtt egyértelművé vált a felvilágosítás elengedhetetlen alkalmazása és létjogosultsága, az egyéni felelősségvállalás kialakítása, elősegítése. A háború után indult el a pontos statisztikák készítése, majd azok az intézkedések, amelyeket a társadalom hasznosnak ítélt a leendő nemi betegségek széleskörű elterjedésének megakadályozásában. Így alakult ki az ifjúság „állami” védelme, az iskolai oktatásban az egészségtan tárgy megerősödése, a családvédelmi akciók, az anya- és csecsemővédelem, a zöldkeresztes nővérhálózat és a házasság előtti tanácsadás. Egész addig, míg végül az egészségügyi prevenció átkerült a hatalom és a politika kezébe, mint például a *lex veneris* megfogalmazásban, amikor eszközévé válik a részleges és végleges diszkriminációnak.

Hosszú utat futott be mind a civil, mind a katonai életben a megelőzés, de ennek ellenére ma sem olyan hatásos, mint amire a társadalomnak és az egyéneknek szüksége lenne.

IRODALOM

ATTWOOD 2010	ATTWOOD, Nina: <i>The Prostitute's body. Rewriting Prostitution in Victorian Britain</i> . London, 2010.
BALDWIN 1999	BALDWIN, Peter: <i>Contagion and the State in Europe 1830–1930</i> . Cambridge, 1999.
BALLA 2010	BALLA Tibor: Érosz a hadszíntéren, avagy a nagy háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai. <i>Hadtörténelmi Közlemények</i> 123. (2010):4. 1023–1030.
BARRANOV 2000	BARRANOV, David: <i>The Abolition of Slavery in Brazil: The „Liberation” of Africans. Through the Emancipation of Capital</i> . Westport, London, 2000.
BIDDULPH 2017	BIDDULPH, Robert: <i>Lord Cardwell at the War Office, History of his Administration, 1868–1874</i> . (Classic reprint). [London], 2017.
BÍRÓ 1933	BÍRÓ Béla: <i>A prostitúció</i> . Budapest, 1933.
BRIAN 1998	BRIAN, M. Allen: <i>The effects of infectious diseases on Napoleon's Russian Campaign</i> . Alabama, 1998.

⁶² Jegyzőkönyv 1917. 34.

- BRIAN 2011 BRIAN, Joseph Martin: *Napoleonic Friendship. Military Fraternity, Intimacy and Sexuality in nineteenth-century France*. New Hampshire, 2011.
- CANDIDO 2007 CANDIDO, Conde-Pumido Tourón: „*Lei Áurea*”. *Encyclopedia of emancipation and abolition in the Transatlantic world*. London, 2007.
- CONTAGIOUS DISEASES ACT 1868 „*Contagious Diseases Act.*” *Spartacus education*. Archived from the original on 16 January 2013. Retrieved 1 February 2013. London, 1868.
- CONTAGIOUS DISEASES ACT 1891 *Contagious Diseases Act 1891. The Lancet* (1891):7. 330–332. ([https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(02\)18234-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(02)18234-1)) [2018.09. 11.]
- CORBIN 1990 CORBIN, Alain: *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France After 1850*. Cambridge, London, 1990.
- COWARD 1991 COWARD, David: *Philosophy of Restif de la Bretonne*. Oxford, 1991. (Studies on Voltaire and the eighteenth century)
- DAVIDSON – HALL 2001 DAVIDSON, Robert – HALL, Lesley A.: *Sex, Sin and Suffering: Venereal Disease and European Society since 1780*. London, New York, 2001.
- DOROS – MELLY 1930 DOROS Gábor – MELLY József: *Nemibetegségek kérdése Budapesten. I.* Budapest, 1930.
- DURAND – NICOLAS – FAVRE 1913 DURAND, N. J. – NICOLAS, J. – FAVRE, M.: Lymphogranulomatose inguinale subaiguë d’origine génitale probable, peut-être vénérienne. *Bulletin de la Société des Médecins des Hôpitaux de Paris* 3. (1913):35. 274–288.
- EDMONDS – DAVIES – MAXWELL-HYSLOP 1995 EDMONDS, J. E. – DAVIES, H. R. – MAXWELL-HYSLOP, R. G. B.: *Military Operations France and Belgium: 1918 March–April: Continuation of the German Offensives. History of the Great War Based on Official Documents by Direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence. II.* London, 1995.
- ERŐS 2014 ERŐS Ferenc: Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban. *Kaleidoscope* 5. (2014):8. 35–58. (<https://doi.org/10.17107/kh.2014.8.33-58>) [2018.09.11.]
- FISHER 2001 FISHER, Trevor: *Prostitution and the Victorians*. Stroud, 2001.
- FORRAI 1990 FORRAI Judit: A prostitúció reformterve a francia forradalom idején. *Orvosi Hetilap* 131. (1990):12. 641–643.
- FORRAI 1996 FORRAI Judit: Kávéházak és kénőők. *Budapesti Negyed* 4. (1996):2–3. (12–13.) 110–120.

- FORRAI 2011 FORRAI, Judit: History of Different Therapeutics of Venereal Diseases before the Discovery of Penicillin. In: *Syphilis. Recognition, Description and Diagnosis*. Ed. NEUZA, Satomi Sato. 2011. 37–58.
- FORRAI 2016 FORRAI Judit: Prostitúcióról szóló diskurzus a századfordulón multidiszciplináris megközelítésben. *Kaleidoscope* 7. (2016):13. (<https://doi.org/10.17107/kh.2016.13.305-327>) [2018.09.11.]
- FREY 1924 FREY József: A prostitúció történetéből, különös tekintettel a hadseregekre. *Teleia* (1924):11–12. 102–107.
- GIBSON 1999 GIBSON, Mary: *Prostitution and the State in Italy, 1860–1915*. Columbus, 1999.
- GRAYZEL 1999 GRAYZEL, Susan R.: *Women's Identities at War: Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*. Chapel Hill, 1999.
- GUSZMAN 1915 GUSZMAN József: Venereás betegségek. *Orvosi Hetilap* 59. (1915):10–13. (11) 149–150.
- HAHN 1916 HAHN Dezső: A fertőző nemi betegségek és a háború. *Huszedik század* (1916):2. 1–19.
- HIRSCHFELD 1941 HIRSCHFELD, Magnus: *The sexual history of the World War*. New York, 1941.
- HOLMS 2010 HOLMS, John: *The British Army in 1875, with Suggestions on Its Administration and Organisation*. [s.l.] 2010.
- JEANNEL 1869 JEANNEL, Julien François: *Die Prostitute in der Städten im neunzehnten Jahrhundert und die Vernichtung der venerischen Krankheiten*. Erlangen, Enke, 1869.
- JEGYZŐKÖNYV 1917 *Jegyzőkönyv. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarának 1917. Április hó 20-án tartott teljes üléséről*. (http://misc.bibl.u-szeged.hu/21091/1/szik_1917_001.pdf) [2018.09.11.]
- LINZBAUER 1861 LINZBAUER Xaver Ferenc: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. VII*. Budae, Typ. Universitatis, 1861.
- MAJLÁTH 1915 MAJLÁTH József: A betegmegfigyelő állomásokról. *Orvosi Hetilap* 59. (1915):32. 431–435.
- MAJLÁTH 1916 MAJLÁTH József: A megfigyelő állomások szerepe közegészségügyi szempontból a háború alatt és a háború végével. *Orvosi Hetilap* 60. (1916):7. 87–88.
- MASSON 2013 MASSON, Frédéric: *Napoleon and the Fair Sex, 1847–1923*. HardPress Publishing, (2013.)

- MARSCHALKÓ 1915 MARSCHALKÓ Tamás: Háború és venereás bántalmak. Az Erdélyi Múzeum-Egylet orvos-természettudományi szakosztályának ápr. 17-i szakülésén tartott előadás. *Orvosi Hetilap* 59. (1915):26. 347–350.
- MERCIER 2007 MERCIER, Louis-Sébastien: *Le Tableau de Paris, I–II*. Oxford, 2007.
- NÉKÁM 1930 NÉKÁM Lajos: A syphilisnek kihatása a világtörténelemre. *Orvosi Hetilap* 74. (1930):38. 973–978.
- ROCK 2014 ROCK, Alex: ‘The ‘khaki fever’ moral panic. Women’s patrols and the policing of cinemas in London, 1913–19’. *Early Popular Visual Culture* 12. (2014):1. 57–72.
- RODRIGUEZ 2007 RODRIGUEZ, Junius P.: *Encyclopedia of emancipation and abolition in the Transatlantic world*. London, 2007.
- SCHMINDT 1916 SCHMINDT Béla: *Adatok a katonák venereás megbetegedéséhez. (Közlemény egy honvédegyalghadosztály mozgó tábori gyengélkedő-házából.)* Budapest, 1916. (Különn. a Budapesti Orvosi Ujság tudományos közleményeiből)
- SZÁNTÓ 1916 SZÁNTÓ Jenő: A nemi betegségek elleni küzdelem a harctéren. *Orvosi Hetilap* 60. (1916):16. 201–203.
- TARNOWSKY 1892 TARNOWSKY, Pauline: Étude anthropométrique sur les prostituées et les voleuses 1881. *Bulletins de la Société d’anthropologie de Paris Année* 3. (1892):1. 95–104. (<https://doi.org/10.3406/bmsap.1892.3964>) [2018.09.11.]
- TÖPPLY 1916 TÖPPLY, Robert: War, prostitution and venereal disease in Germany. *The Lancet* 188. (1916):4856. ([https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(01\)27658-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(01)27658-2)) [2018.09.11.]
- VERESS 1916 VERESS Ferenc: Nemibeteg katonák gyógyítása a harctéren. Közlés a cs. és kir. 11/5 mozgó tartalékkórházból. *Orvosi Hetilap* 60. (1916):8. 93–96.
- WALKOWITZ 1980 WALKOWITZ, Judith: *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Cambridge, 1980.
- WIJLAND 2009 WIJLAND, van Jerome: Mémoires de l’Académie de Médecine. *Académie Nationale de Médecine Janvier* (2009):11. 1–34.
- WOLLACOTT 1994 WOLLACOTT, Angela: ‘Khaki Fever’ and its Control: Gender, Class, Age and Sexual Morality on the British Homefront in the First World War. *Journal of Contemporary History* 29. (1994):2. 325–347.

Sex and Military: Soldiers, Prostitution, Venereal Diseases in the Great War

by Judit Forrai

(Summary)

Since ever, it was a serious problem of military leaderships to manage the soldiers' sexual demands and practice, generally speaking, their relationship with women and as a consequence to treat the sexually transmitted infectious diseases. It was a serious problem especially in prolonged campaigns. In all kind of warfare, there is a close tripartite interrelation of sex, prostitution and venereal diseases among the military personnel. Nevertheless managing them as a complex issue shows a wide range of varieties in specific historic periods.

The military way of thinking and policy do definitely not resemble the circumstances, expectations and paradigms of the usual civil life-style. Military tasks and law enforcement are more rigorous than the civil ones for the tasks to be achieved are commended, typically in a relentless way and controlled continuously.

Stages of development, movements, steps and commandments presented here indicate clearly the eternity of this topic and a wide range of solutions, depending on the actual historic era of sciences, politics, and behavioural patterns.

The Great War induced substantial changes in the military way of thinking. In the wake of spreading sexually transmitted diseases, there were established field brothels by the military supply system with painstaking regulations. The present study shows the history of these facilities.

Garai Imre

A középiskolai tanárképzés intézményeit érintő változások a fővárosban az első világháborúban és az azt követő időszakban¹

Az oktatásügy különösen fontos szerepet játszik a modern társadalmak életében. A modern magyar oktatásügy kulcsintézményeinek megteremtése az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának időszakához köthető.² A későbbi politikai rendszerek mindegyike megpróbálta az oktatásügy egyes részeit vagy annak egészét átfogó jelleggel szabályozni, hogy saját fennállását és hosszútávú működését biztosítani tudja. E szabályozások alkalmával gyakran módosították ezen intézmények működési rendjét vagy képzési céljait, hogy megfeleljenek az új ideológiai, politikai környezet elvárásainak.³ Az első világháború és az azt követő turbulens időszakban figyelemre méltó változások, illetve visszarendeződési folyamatok zajlottak le a tanárképzésben, amelyek bizonyos intézményi, szerkezeti elemeket tekintve viszonyítási pontként szolgáltak későbbi időszakok döntéshozói számára is. Ezek a folyamatok forrásul szolgálnak arra vonatkozóan is, hogy a reformok megvalósítása révén hogyan kívánták formálni a nemzeti identitást a különböző politikai rendszerek.

Jelen tanulmányban a fővárosi egyetemen, illetve az amellet működő tanárképzési intézményrendszer átalakulási folyamatait, illetve a rendszert ért kihívásokat vizsgálom az 1914–1924 közötti időszakban. A vizsgálat folyamán megkülönböztetett figyelem hárul a Bárány Eötvös József Collegiumra, amelynek létrehozásától remélte a korabeli oktatáspolitikai elit a tanárképzés problémáinak megoldását.⁴ Ez a várakozás azonban csak részlegesen teljesült, hiszen az internátus 1910–1911-es 100 főre történő kibővítése után is legfeljebb 25 végzett tanárt bocsátott a közoktatás rendelkezésére évente.

Az elméleti alapvetések ismertetése mellett munkám hátralevő részében röviden áttekintem a tanárképzés intézményrendszerének kialakulását és a tanárképző internátus helyét ezen intézményrendszerben, valamint azt, hogy az 1924-es évvel bezárólag a különböző természetű kihívásokra milyen válaszokat adtak az intézményrendszer egyes szereplői, s a közöttük levő viszony, illetve a felettes szerveikkel (VKM, Köznevelésiügyi Népbiztosság) való kapcsolatok milyen módon változtak meg. Az 1924-es időhatár kijelölését indokolja, hogy az 1924. XXVII. törvény elfogadásával az első világháború utáni reformelképzelések ekkor jutottak nyugvópontra. A vizsgálat egyúttal arra is választ adhat, hogy milyen okok-

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kódszámú *Új Nemzeti Kiválóság Programjának* támogatásával készült. A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Intézetének egyetemi adjunktusa, a Történeti, Elméleti, Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport tagja.

² NÉMETH 2005. 104–105.

³ LADÁNYI 2008. 45–52.; NAGY 1992. 24–27.

⁴ Ez a várakozás az intézmény létrehozását célzó tanácskozásokon is jól kirajzolódott. Lásd Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár (továbbiakban MDKL) 88. doboz, 185/1. dosszié 28.258/1895. IV. ü. o. A VKM-ben 1895. május 23-án tartott értekezlet jegyzőkönyve a felállítandó tanárképző internátussal kapcsolatosan. Budapest, 1895. május 23.

ból szenteltek kiemelt figyelmet a 20–21. századi politikai rendszerek a Gellért-hegy déli oldalán működő internátusnak.⁵

A vizsgálat elméleti keretei

Munkám egy kvalitatív típusú vizsgálat, amelyben a levéltári források hermeneutikai dokumentumelemzését, illetve a szekunder irodalom tartalomelemzését követő szintézis⁶ során a szakértelmiségi csoportok kialakulását és fejlődését leíró professzionalizáció-elméletet, illetve Maurice Halbwachs és Pierre Nora által vizsgált emlékezet, nemzeti hagyomány, valamint emlékezeti helyek (*lieux de mémoire*) fogalmait használom fel a forrásokból nyert információk interpretációjához.⁷

A szakértelmiségi csoportok kialakulását nevezte az egyik legfontosabb társadalmi változásnak Talcott Parsons a modernizáció folyamatában.⁸ A professzionalizációs kutatás angolszász, strukturalista irányvonalát⁹ annak ideáltipikus jegyei miatt többen kritizálták, s ennek nyomán jött létre a professzionalizáció-kutatás kritikai, hatalomorientációs irányvonala. Ennek az irányvonalnak a létrejöttét Harald Perkin munkássága inspirálta, aki megállapította, hogy az angolszász országok esetében is illúzió volna azt gondolni, hogy a szakértelmiségi csoportok és a piac kapcsolatát ne érintette volna valamilyen módon az államhatalom.¹⁰ Ez a kritikai megközelítés Hans A. Hesse „*Berufskonstruktion*” fogalmát felhasználva azt vizsgálja, hogy a kontinentális Európában a foglalkozások hogyan jöttek létre.¹¹

A modern foglalkozások megszervezésének tipikus módja a közép-kelet-európai térségben az állam szabályzó, bürokratikus hatalmának felhasználásával történt.¹² A szakértelmiségi csoportok az államhatalom segítségével létrehozták saját képzési útvonalukat, szabályozták a képesítés megszerzéséhez szükséges feltételeket, illetve kizárták a nem „beavatott személyeket”.¹³ Képesítésüknek, ideológiai és társadalmi funkciójuknak köszönhetően állami tisztviselőként helyi szinten autonómiát élveztek az egyház, illetve a helyi előjárók befolyásával szemben.¹⁴ E megközelítést a hazai kutatók közül is többen alkalmazták munkáikban a középiskolai tanárság mint szakértői elitcsoport létrejöttének leírásához.¹⁵

⁵ GARAI 2016. 359–360.; GARAI [é. n.]; LADÁNYI 2008. 110.

⁶ KÉRI 2001. 69–73.; SZABOLCS 2011. 87–90.

⁷ ROMSICS 2011. 234–235.

⁸ McCLELLAND 1991. 12.; RUANE 1994. 5–6.

⁹ FRIEDSON 1984; LARSON 1977. Bár mindketten kritizálták Parsons megállapításait a szakértelmiségi csoportok létrejöttével és működésével kapcsolatban, de megállapításaik nyomán mégis közelebb állnak a strukturalista irányvonalhoz. Lásd McCLELLAND 1991. 14.

¹⁰ RUANE 1994. 7.

¹¹ McCLELLAND 1991. 13.

¹² LUNDGREEN 1999. 22–23.

¹³ Martin Heidenreich ezt a folyamatot a porosz középiskolai tanárság létrejöttét elemezve egyenesen „*Schliessungsprozeß*”-nek, azaz lezárásnak nevezi, hiszen az állam kijelölte azokat a feltételeket, amelyek esetén a szakmát gyakorolhatták az újonnan belépők, majd a képzési útvonalat elismerte, és időről-időre a piaci kereslet módosulásának függvényében újraszabályozta. HEIDENREICH 1999. 42–43.

¹⁴ JEISMANN 1999. 67–68.

¹⁵ KELLER 2010; KÖVÉR 2006; NÉMETH 2005a, 2005b, 2012; PUKÁNSZKY 2013.

A professzionalizációs kutatások mellett felhasználom Maurice Halbwachs, illetve Pierre Nora megállapításait az emlékezetről, illetve annak folyamatáról, történelemmé formálásáról.¹⁶ Halbwachs elkülönítette az egyéni, társadalmi osztályok emlékezetét, illetve a közös nemzeti hagyományt, Nora részben erre reflektálva alkotta meg az emlékezeti helyek (*lieux de mémoire*) fogalmát.¹⁷ Az emlékezeti helyek a kollektív nemzeti identitás részei, s ilyen módon nagyon különböző formában ölthetnek testet (ünnepek, emlékművek, önéletírások). Közös elem bennük, hogy a nemzeti történeti kánon részévé válva járulnak hozzá a történeti múlt és a jelen közötti kapcsolat intézményesítéséhez, a nemzeti identitás kialakításához és fenntartásához.¹⁸

Ezeket az emlékezeti helyeket a természetes emlékezeti formák átalakulása, eltűnése hozza létre. E kitüntetett helyek segítségével párbeszédet lehet fenntartani az emlékezés révén a történeti múlt és a jelen között.¹⁹ Az emlékezés ugyanakkor legitimációs eszközként is szolgálhat különböző politikai rendszerek számára ahhoz, hogy a nemzeti identitást újraalkossák, vagy saját ideológiájuk szempontjából írják felül a korábban kialakult történeti emlékezet egy-egy elemét.²⁰ Ezek a fogalmak segíthetnek feltárni azt, hogy a vizsgált időszak különböző politikai rendszerei miért szenteltek különös figyelmet a tanárképzés átalakításakor az Eötvös Collegiumnak, s az intézet történelmi emlékhellyé válása²¹ milyen „emlékezeti rétegeket” foglal magában.

A tanárképzés intézményrendszere

A középiskolai tanárság szakértelmiségi csoporttá válásának folyamatát az 1849-ben kibocsátott *Organisationsentwurf* gyorsította fel a középfokú oktatás alapintézményeinek létrehozásával, illetve a rendelet nyomán megvalósuló egyetemi reformokkal.²² Az 1860-as évek politikai enyhülésének légkörében lehetővé vált a tanárképzés megszervezése hazánkban is, ennek eredményeként szervezték meg Pesten a gimnáziumi, illetve a reáliskolai tanárvizsgáló bizottságot 1862-ben, amelyek 1875-ben egyesültek Sztoczek József²³ egykori reáltanári vizsgálóbizottsági elnök vezetése alatt Országos Középtanodai Vizsgálóbizottság néven.²⁴

A tanárvizsgáló bizottság, illetve a pesti tudományegyetem bölcsészeti kara mellett működött az 1870-ben létrehozott Középtanodai Tanárképezde,²⁵ amelynek létrehozá-

¹⁶ NORA 2009. 14–15.

¹⁷ ROMSICS 2011. 234–235.

¹⁸ NORA 2009. 22–23.; BARTHA 2009. 129–130.

¹⁹ NORA 2009. 19.

²⁰ WHITE 2006. 881.

²¹ Lásd 303/2011. (XII. 23.) Korm. rendelet a történelmi emlékhelyekről. Az említett internátus az 1. sz. melléklet 12. elemeként található meg.

²² NÉMETH 2005a. 104.; GARAI – NÉMETH 2018. 223.

²³ Sztoczek József az 1870-es évek második felétől Sztoczek Józsefként használta nevét. Az egységesség kedvéért jelen tanulmányban a „Sztoczek” névalakot használom.

²⁴ MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) Tv. 274/1876. Sztoczek József, az Országos Középtanodai Vizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-hez a vizsgálati díjak kifizetése ügyében. Budapest, 1876. április 6.

²⁵ ELTE EL 15/b 1. doboz, 1. dosszié 22744/1870. A VKM fizetési rendelete a Középtanodai Tanárképezde tanárai részére. Buda, 1870. október 21.

sát Eötvös József szorgalmazta.²⁶ Az intézet négy szakosztállyal kezdte meg működését a korai időszakban,²⁷ ehhez csatolták 1872-ben a pedagógiai szakosztályt. Ennek szervezeti szabályzatát Kármán Mór dolgozta ki, amelyet jóváhagyott, illetve kiegészített a tanárképző intézet vezetése, valamint a pesti egyetem bölcsészeti kari tanácsa is. A pedagógiai szakosztályhoz rendelték a gyakorló gimnáziumot is, amely azonban idővel a mindenkor tanárképző intézeti igazgató hatáskörébe került.²⁸ A tanárképző intézet célja lényegében az egyetemi tanulmányok, illetve a középiskolai tanári pályára történő felkészülés rendszerezettebbé tétele volt. Ennek érdekében előírták a rendes és rendkívüli tagok számára is heti 15 egyetemi óra hallgatása mellett a szakosztályokban történő tanulmányokat, illetve házi dolgozatok készítését is.²⁹ A rendes tagságra egy évi egyetemi tanulmányokat követően lehetett jelentkezni felvételi eljárás keretében. Időtartama két évig volt fenntartható, amelyet a tanulmányi kötelezettségek teljesítése esetén kiegészített évi 400 forint ösztöndíj.³⁰ Ugyanakkor rendkívüli tagságra kötelezték azokat a bölcsészkar hallgatókat, akik a VKM 28970/1870-es 1870. december 24-i rendelete nyomán 300 forintnyi javadalomban részesültek, emellett pedig egy félévi egyetemi tanulmányokat követően egy tanárképző intézeti szaktanár ajánlásával is lehetett rendkívüli tagságot nyerni. Tanulmányi kötelezettségeik kevésbé voltak szigorúak, mint a rendes tagoké.³¹ A pedagógiai szakosztály tagsága csupán egy évig volt fenntartható, amely időszak arra szolgált, hogy a jelölt a gyakorló gimnáziumban megszerezze a tanításhoz szükséges gyakorlati készségeket.³² A tanárképző intézetben lényegében a német egyetemek mintájára kialakított szemináriumi keretek között hallgattak kiegészítő szakismereteket a hallgatók azzal a fontos különbséggel, hogy e szemináriumokat egységes igazgatás alá helyezték a tanárképzést érintő kihívások hatékonyabb kezelésére.³³

A középiskolai tanárképzés megreformálására tett javaslatot 1878-ban a budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara, amelynek lényegi eleme volt a tanulmányi idő meghosszabbítása, illetve a tanárvizsgálati szabályzat által felsorolt tárgyakból egyetemi szemináriumok létrehozása.³⁴ Az 1880-as évek második felében ezek a reformok nagyobb részt megvalósultak, ám a tanárképzés szempontjait a bölcsészeti kari kurzusok kevésbé tartották szem előtt. Ennek következtében a tanárképzésben játszott szerepük már a kortársak szemében is megkérdőjeleződött, noha az állami költségvetésben ezek a szemináriumok a tanárképző intézmények cím alá voltak rendelve.³⁵

Az 1883: XXX. törvény³⁶ nem tisztázta egyértelműen a tanárképzésben kialakult intézmények szerepét. A jogszabály 64.§-a alapján megalkotott 50.098/1888. IV. ü. o. VKM

²⁶ BARTAL 1873. 4.

²⁷ Ó-classicai nyelvészeti és irodalmi, történelem-földrajzi, mennyiség- és természettani, természetrajzi. *Tanárképző Intézet Szabályzata 1872.* 2. § közli: BARTAL 1873. 5–33.

²⁸ KISS 1987. 11–15.; LADÁNYI 2008. 13–14.

²⁹ *Tanárképző Intézet Szabályzata 1872.* 21. § közli: BARTAL 1873. 5–33.

³⁰ *Tanárképző Intézet Szabályzata 1872.* 19. § közli: BARTAL 1873. 5–33.

³¹ *Tanárképző Intézet Szabályzata 1872.* 15. § közli: BARTAL 1873. 5–33.

³² *Tanárképző Intézet Szabályzata 1872.* 27. § közli: BARTAL 1873. 5–33.

³³ BARTAL 1873. 4–5.

³⁴ *A Magyar Királyi Egyetem Bölcsészeti Karának felterjesztése a Középiskolai Tanárképzés tárgyában*, 1878. 24–27. Közli: KÁRMÁN 1895. 20–30.; Lásd LADÁNYI 2008. 22.

³⁵ BEÖTHY 1894. 4.

³⁶ 1883: XXX. tc. *A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről.*

rendelet nyomán a tanárvizsgálat továbbra is három fokozatból állt (alap-, szakvizsgálat, illetve pedagógiai vizsgálat),³⁷ ám a tanárképzésben ekkorra létrejött kettős intézményrendszer tekintetében nem adott egyértelmű iránymutatást. A rendelet megalkotásául szóló jogforrás, az 1883: XXX. törvény is csupán egy helyen említette a tanárvizsgálatra előkészítő tanárképző intézetet.³⁸ A tanárképzés intézményrendszerének átlátása a kortársak számára sem bizonyult egyszerű feladatnak, hiszen Kármán Mór tanárképzésről írott munkájának előszavában is a rendszer bonyolultságáról panaszkodott Beöthy Zsolt kiadványát idézve.³⁹

A tanárképzés ügye az 1890-es évek közepére vált válságossá, a középiskolák súlyos tanárhiánya miatt. Az 1890: XXX. törvény⁴⁰ nyomán létrejövő, görögptőló tárgyakat tanuló osztályok, illetve az 1894: XXVII. törvény nyomán a harmincéves szolgálati viszonyt követő nyugállományba vonulás lehetősége tovább fokozta a képzett tanárok hiányát.⁴¹ Eötvös Loránd 1894–1895-ös kultuszminisztersége alatt döntötte el, hogy – felelevenítve Trefort Ágostonnal közös tervét, valamint az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1885-ös javaslatát – a párizsi École Normale Supérieure mintájára tanárképző internátust hoz létre.⁴² Hivatali utóda, Wlassics Gyula pártolta az elképzelést, amelynek köszönhetően 1895. szeptember 21-én a Kerkápoly-palota Csillag utcai épületében megnyíltak Eötvös curatorsága⁴³ és Bartoniek Géza igazgatósága alatt az intézet kapui.⁴⁴

A Collegium létrehozásához Ferenc József jóváhagyását is sikerült elnyerni, aki az alapítást 1895. október 5-én Ischlben kelt legfelsőbb elhatározásával tudomásul vette.⁴⁵ Ezzel az aktussal az államfő elismerte és szimbolikus hozzájárulását adta az intézet képzési koncepciójának megvalósításához. A Collegium tehát a dualista éra legfelsőbb politikai köreinek jóváhagyásával kezdte meg működését. Alighanem ez a kitüntetettség is hozzájárult ahhoz, hogy a politikai rendszerváltások alkalmával az internátus számíthatott az új politikai kurzus oktatásügyi szakértőinek érdeklődésére is.

Bár kísérleti jellegű intézetként kezdte meg működését az internátus, a tanárképző intézeti „Utasítás” követelményeit⁴⁶ a kezdetektől minimumként tűzte ki a tanári kar a hallgatók elé. A munka kiscsoportos szemináriumokban folyt a bentlakók és a bejárók

³⁷ MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 28347/1907. IV. ü. o. A középiskolai tanárvizsgálati szabályzat módosítása tárgyában tett állásfoglalás a VKM IV. ügyosztálya részéről. Budapest, 1907. szeptember 16.

³⁸ 1883: XXX. tc. 26. §.; OROSZ [é. n.]. 2. Ezúton is köszönöm Rébay Magdolnának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot. LADÁNYI 2008. 28–29.; NÉMETH 2012. 46.

³⁹ KÁRMÁN 1895. II.

⁴⁰ 1890: XXX. tc. A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883: XXX. törvénycikk módosítása tárgyában.

⁴¹ MDKL 88. doboz, 185/4. dosszié 25874/1898. A VKM V. ügyosztályának véleményezése az Eötvös Collegium tervszerű fejlesztéséről. Budapest, 1898. május 18.; Lásd GARAI 2016. 44–45.

⁴² GARAI 2016. 44.; LADÁNYI 2008. 28.

⁴³ A curator az internátus igazgatósága, illetve a VKM mint felettes szerv közötti kapcsolattartó volt. A Collegium legfőbb vezetője, aki jogosult volt felterjesztést tenni a VKM-hez bármilyen, az intézetet érintő kérdésben, illetve a közvélemény előtt képviselte a Collegium egészét. Lásd MDKL 50. doboz, 95/a. dosszié A Báro Eötvös József Collegium szervezeti szabályzata. Házi tanulmányi és könyvtári rendje. (1895) 2. §.

⁴⁴ MDKL 88. doboz, 185/1. dosszié 9/1895. Eötvös Loránd curator felterjesztése a VKM-miniszterhez a Collegium megnyitása ügyében. Budapest, 1895. szeptember 17.

⁴⁵ Kósa 1995. 170–172.

⁴⁶ A tanárképzőintézeti *Utasítás* tartalmazta, hogy az egyes szaktárgyak szakvizsgálati követelményei milyen tudástartalmakat fednek le, és ezeket mely tanárképző intézeti kurzusok keretei között szerezhetik meg a hallgatók.

részére, amelyet kiegészített a szabadpolcos könyvtár használata.⁴⁷ Emellett a növendékek elmélyült munkavégzését megkönnyítette előbb a francia, 1912-től a német anyanyelvi lektorok jelenléte, akik a collegisták köznapi érintkezéseiben is részt vettek. Emellett a Collegium válogatott tagjai számára teljes ellátást nyújtott már működésének első időszakában is, így megállapítható, hogy az intézet exkluzív képzést nyújtott a korabeli egyetemi tanárjelöltek képzési, művelődési lehetőségeihez viszonyítva.⁴⁸

A kísérleti jellegű intézménytől az oktatáspolitikai elit a „tudós tanárok” képzési koncepciójának beteljesítését várta. Ezt jelzik Eötvös Loránd 1899-es reformjai is, amelyeket a budapesti Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet elnökeként hajtott végre.⁴⁹ Az új szabályzat amellett, hogy jelentősen átalakította a tanárképző intézet belső működési rendjét,⁵⁰ rendszerezte a fővárosi egyetem tanárképzési intézményeit is. Eötvös szándékai szerint a tanárképzés intézményeiül a tanárképző intézet tanárjelöltek számára megállapított képzési programjai, az Eötvös Collegium, valamint a gyakorló gimnázium szolgáltak.⁵¹ Intézkedései alapvetően meghatározták a tanárképzés intézményrendszerének fejlődését a következő évtizedekben.

A tanárképzés intézményei az első világháború időszakában

Az első világháború kitörése igen különböző helyzetben találta a tanárképzés intézményrendszerének egyes szereplőit. A tanárvizsgáló bizottság ekkor már több évtizede próbálta a minisztériumot meggyőzni arról, hogy elkerülhetetlenné vált irodai átalányának felemelése, illetve a tanárvizsgálati díjak, valamint a tanárvizsgálatban résztvevő bizottsági tagok honoráriumának magasabb dotációja. Utóbbiakat az 27612/1878. IV. ü. o. VKM-miniszteri rendelet szabályozta, amelyben egy kulcs alapján határozták meg a zárthelyi dolgozatok, illetve a házi dolgozatok elbírálását, továbbá az államvizsgálati folyamatban való szóbeli vizsgáztatás díjazását.⁵² 1890-ben ugyan a minisztérium megváltoztatta az alap-, szak-, illetve pedagógiai vizsgálat díjait, de a rendelet nem érintette a tanárok honoráriumát.⁵³ A tanárvizsgáló bizottság 1906-ban,⁵⁴ 1912-ben⁵⁵ és 1913-ban⁵⁶ is próbál-

47 MDKL 50. doboz, 95/4. dosszié 92/1925. Bartoniek Géza javaslata az 1924: XXVII. tc. 4. § (2) korlátozására vonatkozóan. Budapest, 1925. augusztus 19.

48 GARAI 2016. 78.

49 ELTE EL 15/b 1. doboz, 7. dosszié Tk. 51/1899. Eötvös Loránd levele Wlassics Gyula VKM-miniszter részére a tanárképző intézet új szervezeti szabályzatának engedélyeztetése ügyében. Budapest, 1899. szeptember 30.

50 *Szervezeti Szabályzat 1899.* 3–8. §

51 *Szervezeti Szabályzat 1899.* 2. §

52 MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 279/1906. Beöthy Zsolt, a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez a kolozsvári tanárvizsgáló bizottság tervezetének véleményezése tárgyában. Budapest, 1906. december 17.

53 A 44565/1890. IV. ü. o. rendelet az alapvizsgálat vizsgálati díját változatlanul hagyta 10 forintban, a szakvizsgálatét 10 forintról 20 forintra, a pedagógiai vizsgálat díját pedig 5 forintról 10 forintra emelte. MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) A VKM-miniszter 44565/1890. IV. ü. o. rendelete a vizsgálati díjakról. Budapest, 1890. október 28.

54 MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) Tv. 279/1906. Beöthy Zsolt, a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez a kolozsvári tanárvizsgáló bizottság tervezetnek véleményezése tárgyában. Budapest, 1906. december 17.

55 MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) Tv. 921/1912. Beöthy Zsolt, a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1912 márciusa.

56 MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 309/1913. Beöthy Zsolt, a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez a tanárvizsgálati díjak felemelése tárgyában. Budapest, 1913. november 20.

kozott a tanárvizsgálati díjak felemelését kérni a VKM-től. A minisztérium számvevősége mérlegelte a kérést, így 1912-ben kidolgozott egy javaslatot, amely valamelyest emelte volna mind a tanárvizsgálati díjakat, mind pedig a vizsgáztató tanárok honoráriumát, ám az ügymenet alighanem a háború kitörése miatt elakadt, így rendelet nem született a javaslatból.⁵⁷ A kérés elintézése 1917-ben vett újabb lendületet, amikor a kolozsvári⁵⁸ és a debreceni⁵⁹ társbizottságok is az orvosi, jogi, műegyetemi társprofessziók szigorlati, illetve képesítő vizsgadíjaira való hivatkozással kérték ismét a vizsgálati díjak felemelését. A kérés a minisztertanács 1918. február 14-i döntése nyomán rendeződött ideiglenesen, amelynek következtében a tanárok addigi honoráriumát és a vizsgadíjakat is duplájára emelték.⁶⁰ A harcok megszűnését követő infláció eredményeként azonban 1918 után a bizottságoknak ismét kérvényezni kellett a díjak felemelését.

A tanári professzió alacsony megbecsültsége nem csupán a vizsgálati díjak vagy a vizsgáztató tanárok csekély díjazásában érhető tetten, hanem az irodai átalány felemeléséhez kapcsolódó kérésekben is, amelyek lényegében egyidősek a tanárvizsgáló bizottság megalakulásával.⁶¹ A vizsgáló bizottság számára 1872-ben rendszeresítettek az esetről esetre történő költségmegtérítés mellett évi 100 forint honoráriumot, amelynek egyszerre kellett volna fedeznie az elnök díjazását, illetve a felmerülő adminisztrációs költségek fedezését.⁶² Ez az összeg lényegében már a korszakban sem volt elegendő a költségek fedezésére,⁶³ így a minisztérium a bizottság vezetésének kérésére időnként kiegészítette a költségvetést. Az 1890-es évekre olyannyira kevésnek bizonyult a 100 forintos összeg, hogy a kultuszárca engedélyezte a tanári vizsgálatok részeredményeiről tudósító „Értesítők”-ért – tanárjelöltenként – 1–1 forint szedését. A befolyt összeget ugyancsak lehetett a működési költségek fedezésére fordítani.⁶⁴ A 20. század elejére a hallgatók számának emelkedésével az adminisztrációs költségek is jelentősen megemelkedtek, így további költségvetési támogatásra lett volna szüksége a testületnek. Hofer Károly, a tanárvizsgáló bizottság alelnökének további költségvetési forrást kérvényező levele tette világossá a minisztérium számára, hogy a bizottság működését csupán az tette lehetővé, hogy egyetemi vezetők voltak a bizottság elnökei, akik saját adminisztratív személyzetüket is felhasználták a bizottság ügyeinek intézésében, illetve a tanárképző intézet vezetésében való személyi átfedés ugyancsak lehetővé tette a tanárképző intézet magasabb adminisztrációs költségvetésének felhasználását

⁵⁷ MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 42041/1912. IV. ü. o. március 24. A Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének véleményes jelentése a vizsgálat díjak rendezése tárgyában a kolozsvári tanárvizsgáló bizottság 61271/1911. sz. előterjesztésére. Budapest, 1912. március 24.

⁵⁸ MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 178/1917. sz. Csengeri János, a Kolozsvári Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének felterjesztése a VKM-miniszterhez. Kolozsvár, 1917. április 30.

⁵⁹ MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) 48/1917. sz. Láng Nándor, a Debreceni Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez. Debrecen, 1917. június 5.

⁶⁰ MNL OL K 636 197. doboz, 30. tétel (1925) Előterjesztés a minisztertanács számára a tanárvizsgálati díjak felemelése tárgyában. Tóth Lajos államtitkár. Budapest, 1918. február 5.

⁶¹ Lásd MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) Tv. 57/1868. Sztoczek József műegyetemi igazgató, a reáltanári vizsgáló bizottmány elnökének levele a VKM-miniszterhez. Buda, 1868. augusztus 4.

⁶² MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) A VKM 8106/1872. III. ü. o. március 3. rendelete a reáltanodai tanárvizsgáló bizottság évi 100 forintos jutalomdíjáról.

⁶³ MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) Tv. 415/1875. Sztoczek József, a Reáltanodai Vizsgáló Bizottmány elnökének felterjesztése a VKM-miniszterhez. Budapest, 1875. március 20.

⁶⁴ MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) A VKM 53.491/1890. III. ü. o. november 22. rendelete a tanárvizsgálati Értesítőkért szedett díjak tárgyában. Budapest, 1890. november 22.

a bizottsági feladatok ellátására. Emellett az Országos Köznevelési Tanáccsal közös helyiségekben történő elhelyezés 1887–1906 között szintén segítette a fűtési és villanyköltségekkel való takarékoskodást.⁶⁵ Az első világháború időszakára az alulfinanszírozottság változatlan maradt. 1906 után ugyan a tanárvizsgáló bizottság és a tanárképző intézet közös irodahelyiségekbe kerültek, de a két szervezet vezetése elvált egymástól, így csupán az adminisztratív munkaerő megosztásával tudtak helyzetükön valamelyest könnyíteni.⁶⁶

A Budapesti Országos Középiskolai Tanárképző Intézetnek 1918-ig kevésbé kellett finansziális természetű kihívásokkal szembenéznie, legalábbis a minisztériumi felterjesztésekben, illetve éves jelentésekben az intézet igazgatója, Petz Gedeon anyagi problémákról nem tett említést. A bölcsészeti karhoz hasonlóan azonban a tanárképző működését is érintette, hogy a hallgatóik jelentős része katonai frontszolgálatot teljesített. Ez a hallgatók egyéni tanulmányi előmenetelét jelentősen lelassította. A hadviselt hallgatók nagy számban történő szabadságolása pedig nehezítette a tanulmányok gyors és tömeges igényű pótlását. A hallgatók mellett az intézet egyik tanára, az egykori Eötvös-collegista, 1912 óta műegyetemi oktató Zemplén Győző is katonai szolgálatát teljesítette, aki fizikai stúdiumokat adott elő a tanárképzőben.⁶⁷ Féléves jelentéseiben az igazgató több alkalommal kiemelte személyét, mint akinek működését nélkülözni kénytelen.⁶⁸ Zemplén azonban többé nem térhetett vissza, hiszen 1916. június 29-én az olasz fronton hősi halált halt.⁶⁹ Erdély 1916. augusztus 27-i román megtámadása ugyancsak hatással volt a tanári kar összetételére, mivel Netoliczka Oszkár, a brassói evangélikus főgimnázium igazgatója menekülteként német nyelvi stúdiumokat tartott a tanárjelöltek részére az intézetben.⁷⁰

A Bárány Eötvös József Collegium különleges pozíciója a tanárképzésben, illetve az állami kultúrpolitikában tovább erősödött a háborút megelőző években. Az internátus működésének korai időszakában Eötvös Loránd előterjesztést tett a kultuszárca részére a Collegium tervszerű bővítésére. Az előterjesztés szerint az intézet létszámát hosszú távon 100 főre kellett volna emelni, hogy évente 25, magasan képzett középiskolai tanár kezdhesse meg a munkáját a köznevelésben. A létszámemelés előfeltétele volt egy a Gellért-hegy déli oldalán építendő új épület, a tanári kar létszámának kiegészítése évente négy végzett növendékkel (seniorok), illetve a francia, német idegen nyelvi lektorok számának felelőse. A francia lektorok közül az egyiknek történeti végzettséggel kellett rendelkeznie, mivel a nyelvoktatás mellett feladata lett volna a francia és magyar politikai körök egymás

⁶⁵ MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) Tv. 293/1901. Hofer Károly, a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság alelnökének levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1901. december 27.

⁶⁶ MNL OL K 636 198. doboz, 30. tétel (1925) Tv. 1421/1914. Beöthy Zsolt elnök levele a VKM-miniszterhez a tanárvizsgáló bizottság általanya ügyében. Budapest, 1914. április 20.

⁶⁷ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) Tk. 593/1915. Petz Gedeon, a középiskolai tanárképző intézet igazgatójának levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1915. május 18.

⁶⁸ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) Tk. 562/1916. Petz Gedeon, a középiskolai tanárképző intézet igazgatójának levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1916. június 20.

⁶⁹ MDKL 23. doboz, 24. dosszié 69. csomó.

⁷⁰ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) Tk. 58/1916. Petz Gedeon, a középiskolai tanárképző intézet igazgatójának levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1916. október 25.

iránti rokonszenvének felkeltése.⁷¹ A VKM Eötvös előterjesztését elfogadta,⁷² amelynek eredményeként 1911 első felére elkészült az internátus új épülete. 1911. október 26-án felavatták a korabeli magyar politikai elit, valamint a francia konzul és az École Normale küldöttének részvételével az Alpár Ignác tervezte impozáns palotát, amely megjelenésével is hirdette fontos állami szerepét.⁷³ Ez utóbbit támasztja alá, hogy a Collegium szervezetét a kultuszárca rendezte az 1906/1907. tanévben több vezető tanár végleges kinevezésével.⁷⁴ Emellett a Franciaországgal való kapcsolatok erősítésével párhuzamosan bosnyák és török hallgatók képzésével akart magyarbarát értelmiséget nevelni az intézet falai között a minisztérium a Monarchia balkáni politikai törekvéseihez.⁷⁵

A világháború kitörése ezt a töretlen fejlődést jelentős mértékben visszavetette. Az érdemi munkavégzést hátráltatta, hogy a Collegium hallgatóinak jelentős része egyetemi társaikhoz hasonlóan bevonult a hadseregbe, emellett pedig a francia nyelvi lektorok is elhagyták az internátust 1914 augusztusának első felében.⁷⁶ A Collegium tanári karának ugyancsak több tagja teljesített frontszolgálatot, ezért a szakvezetést és a nyelvi lektorokat frissen végzett collegistákkal próbálta meg az igazgatóság pótolni. A nélkülözhetetlen szakvezető tanárok számára igyekezett felmentést kieszközölni a katonai szolgálat alól a VKM-nél.⁷⁷ Az internátusnak emellett szigorú költségvetési politikát kellett folytatnia, s lehetőség szerint takarékoskodnia kellett a működésére fordítható átalánnyal.

A háború miatt Eötvös Loránd már 1914 augusztusában kifejezte aggodalmát az intézet további sorsa iránt, tartott tőle ugyanis, hogy a Collegium épülete előbb-utóbb hadikórházzá vagy kaszárnyává fog átalakulni.⁷⁸ Félelmei hamarosan beigazolódtak, ugyanis az 1914/1915. tanévben 32 katonát szállásoltak el az internátusban 10 hónapra, majd az 1916. augusztusi román támadást követően 16 erdélyi család 68 tagja nyert szállást a Ménesi úton. Közülük többen még 1917 első hónapjaiban is az intézet vendéglátására voltak szorulva.⁷⁹ Jelenlétük nem okozott nagy megterhelést a Collegium számára, hiszen még így is sikerült a szigorúbb költségvetési irányszámokat tartania az igazgatóságnak. 1918 nyarán a tömeges szabadságolásokkal azonban az internátus költségvetése fenntartathatatlanná vált, és további póthitelek igénylése vált szükségessé. Akadozott a fűtéshez szükséges szén beszerzése, illetve az intézmény által nyújtott étkeztetés minősége is drasztikus mértékben visszaesett. Emiatt a frontról visszatérő collegisták a tanulmányi mun-

⁷¹ MDKL 88. doboz, 185/4. dosszié 23/1898. Eötvös Loránd curator levele Wlassics Gyula VKM-miniszternek a Collegium bővítése kapcsán. Budapest, 1898. április 22.

⁷² MDKL 88. doboz, 185/4. dosszié 25874/1898. A VKM V. ügyosztályának véleményezése az Eötvös Collegium tervszerű fejlesztéséről. Budapest, 1898. május 18.

⁷³ GARAI 2016. 127.

⁷⁴ MDKL 40. doboz, 71/3. dosszié 8769/1906. Lukács György VKM-miniszter levele Eötvös Loránd curatorhoz Mika Sándor, Hofmann Frigyes, Gyomlay Gyula végleges kinevezéséről. Budapest, 1906. február 21.

⁷⁵ GARAI 2016. 135–136.

⁷⁶ MDKL 50. doboz, 96/2. dosszié 98/1914. Bartoniek Géza igazgató felterjesztése a VKM-miniszterhez ellenséges országok alattvalóiról. Budapest, 1914. október 8.

⁷⁷ MDKL 40. doboz, 70/8. dosszié 44/1918. Bartoniek Géza levele a VKM-miniszternek Huszti József katonai szolgálat alóli felmentése ügyében. Budapest, 1918. május 10.

⁷⁸ MDKL 39. doboz, 65. dosszié Eötvös Loránd curator levele Bartoniek Géza igazgatóhoz. Schuderbach, 1914. augusztus 9.

⁷⁹ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 81/1918. Eötvös Loránd felterjesztése a VKM-miniszterhez 50.000 korona póthitelért. Budapest, 1918. november 17.

ka mellett idejük jelentős részét étrendjük kiegészítésével töltötték.⁸⁰ Ez szükségszerűen eredményezte a tanulmányi fegyelem, illetve a Collegium sajátos belső munkarendjének felbomlását, amelynek visszafordítására számos javaslatot terjesztettek a növendékek az igazgatóság elé.⁸¹ Ezeket a törekvéseket hátráltatta a vesztes háború miatt kialakult közhangulat, illetve a turbulens politikai légkör, amely az intézet tagságát is megosztotta.⁸²

A tanárképzés intézményei a vesztes háborút követően

Az 1918-as nyári szabadságolások következtében tömegesen tértek haza a harcterekről a hadviselt hallgatók, akik így jelentős mértékben megerhelték az egyetemi intézményeket. Tanulmányaik folytatását, illetve lezárását segítették elő a Hadviselt Középiskolai Tanárjelöltek Felügyelete alatt szervezett tanfolyamok. A tanfolyamok már 1919 februárjában⁸³ és márciusában⁸⁴ is működtek a költségelszámolások tanulságai szerint. A Tanácsköztársaság 1919. március 21-i létrejöttét követően a Közoktatásügyi Népbiztosság vette át a VKM ügykörét, így a tanárképzéshez kapcsolódó ügykezelést is.

A Népbiztosság elhatározta 1919 júniusában, hogy nyári tanfolyamot indít azon tanárjelölteknek, akik 1919 szeptemberében jogosultak voltak alap- vagy szakvizsgát teljesítésére a korábbi tanulmányi kedvezmények alapján, illetve azon korábbi teológiai és jogi hallgatók számára, akik legalább négy félévet hallgattak vagy négynél kevesebb félév mellett legalább két félévig frontszolgálatot láttak el. A tanfolyam szervezésével Méhes Gyula főgimnáziumi tanárt bízta meg. A Népbiztosság meghatározta a tanítandó tárgyakat, illetve a tanfolyam lebonyolítására felkért tanárokat is.⁸⁵ Közöttük több olyan személy volt, akiket az új politikai rendszer nevezett ki tanáru a budapesti tudományegyetem bölcsészkarára, s így a tanfolyam mellett az egyetemen és az átalakuló tanárképzésben is fontos szerepet játszottak. A tanfolyam elindulását hátráltatta, hogy az eredetileg tervezett 200 hallgató helyett 373-an iratkoztak be, emellett jónéhányan a felkért előadók közül nem vállalták a megbízatást, így az ideológiai képzés kulcsfontosságúnak vélt elemei (filozófia, a szocializmus története) oktató nélkül maradtak.⁸⁶ A tanulmányok 1919. június 30-tól augusztus 22-ig tartottak⁸⁷ a Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság és a bölcsészkar tantermeiben, az impériumváltással azonban végleg megszűntek. A tanári professzió eddi-

⁸⁰ GYÖRI 1960. 89–90.

⁸¹ MDKL 51. doboz, 98/2. dosszié 98/1918. Memorandum a Collegium igazgatójához a fegyelem megszilárdítása érdekében. Budapest, 1918. decembere.

⁸² FÉJA 1965. 20–21.

⁸³ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 57722/1919. IV. Méhes Gyula tanfolyamvezető levele a kultusztárcához a Hadviselt Középiskolai Tanárjelöltek tanfolyamai költségelszámolását illetően. Budapest, 1919. március 7.

⁸⁴ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 81.231/1919. IV. Méhes Gyula tanfolyamvezető levele a Közoktatásügyi Népbiztossághoz. Budapest, 1919. április 10.

⁸⁵ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 151.606/1919. VI. 1. Középiskolai tanítójelöltek nyári vizsgára előkészítő tanfolyama. A Közoktatásügyi Népbiztos levele a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének. Budapest, 1919. június 11.

⁸⁶ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 158120/1919. VI/I. Középiskolai tanárjelöltek nyári vizsgára előkészítő tanfolyamainak költségei. Méhes Gyula, a hadviselt középiskolai tanárjelöltek főfelügyelete vezetőjének levele a Közoktatásügyi Népbiztossághoz. Budapest, 1919. július 6.

⁸⁷ MNL OL 85. doboz, 25. tétel (1920) 176112/1919. sz. XVI. B. VIII. 23. Méhes Gyula, a hadviselt középiskolai tanárjelöltek főfelügyelete vezetőjének levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1919 szeptembere.

gi fejlődése szempontjából idegen elem volt, hogy a tervezetben ideológiai jellegű tárgyak is szerepeltek. Tehát az oktatásirányítás a szakértői elit autonómiájának felfüggesztésével nyíltan beavatkozott a szakértői elitcsoport addig kialakult előlépési rendszerébe, az új kinevezésekkel személyi összetételébe és a szakértői tudástartalom meghatározásába is.

Az új tanárság kiképzésének eredményesebbé tétele érdekében a tanárvizsgálat tartalmi és minősítési rendszere is átalakult a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. áprilisi rendeleteinek értelmében. Megszűntek a zárhelyi és a házi dolgozatok, a magyar nyelvi és irodalom vizsgarész a nem magyar szakosok számára, illetve a minősítés is háromfokozatúvá vált.⁸⁸ A tanárvizsgáló bizottságokba a hadviselt középiskolai tanárjelöltek tanfolyamaihoz hasonlóan az új politikai rendszer iránt lojálisnak mutakozó személyeket neveztek ki. Emellett pedig 1919. június 1-jén foglalta el hivatalát Balassa József, a tanárképző intézet új igazgatója, akinek a neve már a hadviselt tanárjelöltek számára indított felzárkóztató tanfolyamokon is felbukkant mint magyar nyelv és irodalom tanár.⁸⁹ Ezzel párhuzamosan a tanárképző intézet tanácsának korábbi tagjait felmentették a további szolgálat alól.⁹⁰

Balassa 1918 decemberében Imre Sándorral tárgyalta egy új tanárképzési intézményrendszer létrehozásáról, amelynek központi szervévé a Középiskolai Tanárképző Főiskola vált volna. 1919 nyarán történt kinevezése során el is kezdett dolgozni az intézmény létrehozásán, amelyet a tanárképző intézet átalakításával képzelt el. A tanárképzést le akarta választani a bölcsészkarról, s nagy gyakorlati tapasztalattal rendelkező középiskolai tanárok bevonásával képzelte el egy didaktikai, módszertani jellegű képzés megvalósítását. A főiskola mellett internátusokat hoztak volna létre, ennek érdekében 1919 nyarán az Eötvös Collegiumot mint tanárképző intézményt hozzászattolták az új főiskolához. Az új intézet tanári kara a bölcsészeti tanárokkal minden félévben közös ülésen egyeztetett volna a tanárképzést érintő előadásokról.⁹¹ A Közoktatásügyi Népbiztosság tehát a középiskolai tanárképzés személyi, tartalmi, képesítési feltételei mellett annak szervezeti kereteit is jelentős mértékben át akarta formálni annak érdekében, hogy kultúrpolitikai-ideológiai céljait követő új típusú tanárságot képezzen ki.

Az Eötvös Collegium vezetése számára is hamar nyilvánvalóvá vált a középiskolai tanári professzió intézményes kereteinek átalakítása, illetve ennek fenyegető jellege az intézetre nézve. A Közoktatási Népbiztosság Diákszociális Ügyosztálya ugyanis körrendeletben kérte a fővárosi internátusok vezetőitől, hogy személyzetükről, képzésük jellegéről, a bentlakók szüleinek társadalmi helyzetéről tegyenek jelentést. Bartoniek Géza igazgató ennek csak részben tett eleget, felterjesztésében azt igyekezett sugallni, hogy szabad férőhely nem áll rendelkezésre új tagok számára.⁹² A Népbiztosság azonban az igazgató

⁸⁸ LADÁNYI 2008. 47.

⁸⁹ ELTE EL 15/b 4. iktatókönyv Tk. 243/1919. Balassa József igazgatói illetményének tárgyában. Budapest, 1919. május 31.

⁹⁰ ELTE EL 15/b 4. iktatókönyv Tk. 241/1919. Beöthy Zsolt, Finácz Ernő, Fröhlich Izidor, Békefi Remig, Mágócsy-Dietz Sándor, Pauer Imre, Pecz Vilmos tanácsstagok felmentése tárgyában. 1919. május 31.

⁹¹ MNL OL K 636. 49. doboz, 25. tétel (1919) Tk. 297/1918–1919. Balassa József jelentése a Középiskolai Tanítóképző Főiskola tervéről és működéséről. Budapest, 1919. augusztus 11.

⁹² MDKL 50. doboz, 96/3. dosszié 42/1919. Bartoniek Géza jelentése a Közoktatásügyi Népbiztosság Diákszociális Ügyosztályához. Budapest, 1919. április 23.

jelentése ellenére 13 hadviselt tanárjelöltet utalt be önkényesen az internátusba, mellőzve a felvételi eljárást, amelynek kiírását egyébként megtiltotta.⁹³

A Collegiumban elhelyezett tanárjelöltek mellett az intézet belső szervezete is átalakult, hiszen a tanári kar tagjaiból bizalmi testület jött létre, emellett pedig a collegisták is választottak egy öttagú direktóriumot.⁹⁴ Igazán elkötelezett híve azonban viszonylag kevés volt az új politikai berendezkedésnek a tagok között. Ezért a Népbiztosság propagandaanyagokkal próbálta népszerűsíteni a proletárdiktatúrát a hallgatóság körében.⁹⁵ A nemzeti színű helyett vörös színű zászlók biztosításával kívántak a szimbólumok terén is nagyobb nyomatékot adni az internátus átalakításának.⁹⁶ Ez a törekvés a névhasználatban is kifejezésre jutott, mivel 1919 júniusától a Közoktatásügyi Népbiztosság a Collegiummal való érintkezése során több alkalommal a „Lenin Kollégium” elnevezést használta.⁹⁷ Végül azonban Balassa József terveinek megfelelően a Collegiumot összevonták a Középiskolai Tanárképző Főiskolával oly módon, hogy utóbbi megválaszthatta, hogy az internátus tanári karának mely tagjait alkalmazza saját működése során.⁹⁸ Ez az intézet de facto megszüntetését jelentette, amelynek végrehajtását lassították egyfelől a kommunista államhatalomban működő egykori collegisták, másfelől pedig a kaotikus közállapotok, illetve a diktatúra 1919. augusztus 1-jei megszűnése.⁹⁹

A Tanácsköztársaság megszűnésével azonban nem értek véget az internátus megpróbáltatásai. 1919 szeptemberének első felében az I. kerületi tartalékos tiszti zászlóalj-parancsnokság kért egy helyiséget a Collegium épületében, amelyet az igazgatóság teljesített. Novemberben azonban újabb helyiségeket foglaltak le karhatalmi feladatok ellátása céljából, amely jelentős mértékben hátráltatta a tudományos munka folytatását.¹⁰⁰ Emellett decemberben egy újabb tiszti különítmény jelent meg az épületben és kérte elszállásolását, amely arra kényszerítette Bartoniek igazgatót, hogy a VKM közbenjárást kérjen a Nemzeti Hadsereg Fővezérségénél a Collegium helyiségeinek nélkülözhetlenné nyilvánításában.¹⁰¹

Az 1920 után létrejövő új politikai rendszer, amely az 1918–1919-es forradalmakkal szemben határozta meg magát, a tanárképzésben is jelentős változtatásokat hajtott végre. Az első intézkedések azt szolgálták, hogy a tanárképzés szervezeti, tartalmi keretei az

⁹³ MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 119/1919. Bartoniek Géza jelentése a VKM-miniszterhez az elmaradt felvételi ügyében. Budapest, 1919. december 31.

⁹⁴ GARAI 2016. 186–187.

⁹⁵ MDKL 50. doboz, 96/3. dosszié A Közoktatásügyi Népbiztosság levele az Eötvös Collegium Igazgatóságához propagandaanyagok átvétele ügyében. Budapest, 1919. június 23.

⁹⁶ MDKL 50. doboz, 96/3. dosszié Bartoniek Géza levele a Szociális Termelés népbiztosához az Eötvös Collegium zászlóinak beszolgáltatásáról. Budapest, 1919. április 26.

⁹⁷ MDKL 88. doboz, 185/5. dosszié Bartoniek Géza feljegyzése a Lenin Kollégium névhasználatról. Budapest, 1919 júniusa; MDKL 88. doboz, 185/5. dosszié Mészáros Károly levele Bartoniek Gézához. Budapest, 1919. szeptember 12.

⁹⁸ MDKL 50. doboz, 96/3. dosszié 159085/1919. VI. 1. sz. Lukács György közoktatásügyi népbiztos helyettes rendelete az Eötvös Collegium és a Középiskolai Tanárképző Főiskola összevonása tárgyában. Budapest, 1919. július 23.

⁹⁹ GARAI 2016. 177–178.

¹⁰⁰ MDKL 88. doboz, 185/4. dosszié 109/1919. Bartoniek Géza levele a Budapesti I. kerületi Tiszti Különítmény tek. Parancsnokságának. Budapest, 1919. december 10.

¹⁰¹ MDKL 50. doboz, 96/4. dosszié 5573/1919. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének igazolása Bartoniek Géza részére. Budapest, 1919. december 13.

1918. október 31-e előtti állapotokhoz térjenek vissza. Így a polgári forradalom, illetve a kommün időszaka alatt hozott intézkedések nagyobb részét – leszámítva a rendes, idősebb személyi előléptetéseket – eltörölték. A VKM 1920. május 15-én kelt 104.291/1920. számú rendeletével biztosította a tanárvizsgáló bizottságok számára azt a jogot, hogy „(...) minden egyes tanárjelöltet oklevelének kiállítására illetőleg kiszolgáltatása előtt vizsgálatnak vessen alá s mérlegelje, vajjon az illető erkölcsi és magyar nemzeti szempontból méltó-e az ifjúság nevelésére és oktatására, s amennyiben akadna oly jelölt, aki a bizottság meggyőződése szerint a feltételeknek meg nem felel, az oklevél kiadását jelen rendeletemre való hivatkozással tagadja meg.”¹⁰² A rendelet tehát felhatalmazást adott arra, hogy a szaktudományos szempontok mellett a politikai magatartáshoz kötődően is megvonható legyen a képesítő bizonyítvány, vagy felfüggeszthető legyen a tanárvizsgálati folyamat. A budapesti tanárvizsgáló bizottság a felülvizsgálatok folyamán jobbra további feltételek teljesítéséhez kötötte a kommün időszakában tett államvizsgák vagy képesítő vizsgák utólagos elismerését, különösen azokban az ügyekben, ahol a jelöltek más professziókból kívántak átlépni a középiskolai tanári pályára.¹⁰³ Előfordult azonban olyan eset is, ahol a jelöltek tanárvizsgálati folyamatának felfüggesztését¹⁰⁴ vagy vizsgaeredményük semmisségét kifejezetten politikai magatartásukkal indokolták meg.¹⁰⁵ A későbbi intézkedések is problematikusnak tekinthetők a professzió autonómiája szempontjából, hiszen az 1920: XXV. törvény,¹⁰⁶ illetve az 1922–1924 között lejáratott B-listázások nyomán szűkült a középiskolai tanárság rekrutációs bázisa, illetve a hivatást gyakorlók köre is.¹⁰⁷

Emellett a professzió autonómiájára ugyancsak fenyegetést jelentett, hogy az 1921: LIII. törvény¹⁰⁸ nyomán az államhatalom támogatását élvező tornatanárok, akik kedvező helyzetüket felhasználva próbálták a középiskolai tanárképzés tartalmi kereteit átalakítani, azt szerették volna elérni, hogy a testnevelés váljon gimnáziumi főszakcsoporttá és így legyen társítható más gimnáziumi tárgyakkal.¹⁰⁹ Ez a javaslat a tanárképzés koncepcionális elemeit is súlyos kihívások elé állította, így mind a tanárvizsgáló bizottság, mind pedig a tanárképző intézet közösen tiltakoztak a javaslat ellen, amelynek eredményeként annyit sikerült elérniük, hogy a testnevelést csak harmadik felvehető szaktárgyként ismerték el, és kísérleti jelleggel a megreformált képzést az Eötvös Collegiumba helyezték volna át.¹¹⁰ A

¹⁰²MNL OL K 636 248. doboz, 30. tétel (1927) 104.291/1920. VKM rendelet a tanárvizsgálatok felülvizsgálásáról. Budapest, 1920. május 15. Idézi: 64474/1924. IV. A VKM IV. ügyosztálya Balda Béla oklevelének kiadása ügyében írott előterjesztése. Budapest, 1924. március 22.

¹⁰³MNL OL K 636 85. doboz, 25. tétel (1920) 369/1920. Beöthy Zsolt, a tanárvizsgáló bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez Kmety István ügyében. Budapest, 1920. február 2.

¹⁰⁴MNL OL K 636 164. doboz, 31. tétel (1923) Tv. 1034/1921–1922. Melich János, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnökének levele a VKM-miniszterhez Haller Hedvig tanárjelölt ügyében. Budapest, 1922. június 9.

¹⁰⁵MNL OL K 636 248. doboz, 30. tétel (1927) Tv. 1635/1923–1924. Szinnyei József, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele Balda Béla ügyében. Budapest, 1924. június 22.

¹⁰⁶1920. évi XXV. tc. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

¹⁰⁷KARÁDY 2012. 184.; GYURGYÁK 2001. 117–119.

¹⁰⁸1921: LIII. tc. A testnevelésről.

¹⁰⁹MNL OL K 636 163. doboz, 27. tétel (1923) 1163/1922. Ábudi Zoltán, az Országos Testnevelési Tanács ügyvezető társelnök helyettesének levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1922. július 8.

¹¹⁰MNL OL K 636 163. doboz, 27. tétel (1923) Jegyzőkönyv 1923. július 11-én a nemzetgyűlési háznagyi hivatalban a VKM 59550 IV. ü. o. sz. rendelete alapján kiküldött vegyes bizottság üléséről a tornatanárképzés reformja ügyében.

tanárképzés professziós szervei tehát nem tudták meggyőzni tartalmi kérdésekre koncentráló érvelésükkel a politikai döntéshozókat. A professziós tudástartalomba való beavatkozás végül a tanárképzés intézményei közötti nézetkülönbségnek köszönhetően hiúsult meg. Bartoniek Géza ugyanis tiltakozott a tornatanárképzés Eötvös Collegiumba való elhelyezése ellen,¹¹¹ így az intézet új curatora, Teleki Pál is a tervezet megvalósítása ellen foglalt állást.¹¹² Közéleti súlya mind a tanárképzés tartalmi integritásának, mind pedig az Eötvös Collegium képzésének intaktsága szempontjából fontosnak bizonyult.

A tanárképzés intézményeinek működését a politikai átalakulásból fakadó kihívások mellett a hagyományosan meglevő problémák is nehezítették. A krónikus alulfinanszírozottságot tovább súlyosbította a háború után jelentkező infláció, amely mind a tanárvizsgáló bizottság, mind a tanárképző intézet működését nehezítette.¹¹³ Ennek következtében ismét felmerült 1922¹¹⁴ és 1924 között¹¹⁵ a tanárvizsgálati díjak szabályozásának a kérdése. A beadványokban a korábbiakhoz hasonló módon ismét a társprofessziók magasabb szigorlati és vizsgálati díjaira hivatkozott a bizottság, illetve megszerezte a vidéki társ-szervezetek támogatását is, akik hasonló tartalmú felterjesztésekkel igyekeztek meggyőzni a VKM-t a tanárvizsgálati díjak emeléséről.¹¹⁶ A tanárvizsgáló bizottságok nehéz helyzetét fokozta, hogy a hallgatók számának megemelkedésével arányosan nőtt az elintézendő ügyek mennyisége is, amely az egyébként is forráshiánnyal küzdő szerv működőképességét tette próbára. A bizottság adminisztratív személyzete és előjárói gyakran a hivatali időn túl minden díjazás nélkül végezték a felgyülemlett adminisztratív munkák feldolgozását, hogy a működőképességet meg tudják őrizni.¹¹⁷

A tanárképző intézetet az infláció két módon is érintette: egyfelől értéktelenné váltak a tanárképző intézeti előadásokat tartó tanárok illetményei, másfelől pedig a tanárképző intézet ösztöndíjas hallgatóinak juttatása is. Utóbbi tekintetében beszédes adat, hogy amíg 1922/1923. tanévben az évi 2000 koronát tartalmazó 18 ösztöndíjas helyből 8 hely volt betöltve,¹¹⁸ addig az 1924/1925. tanévre az időközben 5000 koronára emelt összegű

¹¹¹MNL OL K 636 163. doboz, 27. tétel (1923) 183/1923. Bartoniek Géza levele Teleki Pál curatornak a tornatanárképzés ügyében. Budapest, 1923. november 8.

¹¹²MNL OL K 636 163. doboz, 27. tétel (1923) 183/1923. – 5. cur. sz. Teleki Pál curátor felterjesztése a VKM-miniszterhez. Budapest, 1923. novembere.

¹¹³MNL OL K 636 183. doboz, 30. tétel (1924) 347/1920–1921. Melich János, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnökének levele a VKM-miniszterhez pótátalány megállapítása, illetve kiutalása tárgyában. Budapest, 1920. november 28.

¹¹⁴MNL OL K 636 182. doboz, 30. tétel (1924) Tv. 259/1922–1923. Melich János, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnökének javaslata a tanárvizsgálati díjak felemelése tárgyában. Budapest, 1922. október 23.

¹¹⁵MNL OL K 636 182. doboz, 30. tétel (1924) Tv. 910/1923–1924. Melich János, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnökének javaslata a VKM-miniszterhez a tanárvizsgálati díjak felemelése tárgyában. Budapest, 1924. január 26.

¹¹⁶MNL OL K 636 182. doboz, 30. tétel (1924) 102/1923. sz. Láng Nándor, a debreceni m. kir. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnökének levele a VKM-miniszterhez. Debrecen, 1923. május 15.

¹¹⁷MNL OL K 636 182. doboz, 30. tétel (1924) Tv. 1268/1923–1924. Melich János, a budapesti Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető alelnökének levele a VKM-miniszterhez. Budapest, 1924. március 29.

¹¹⁸MNL OL K 636 164. doboz, 30. tétel (1923) Tk. 229/1923. Petz Gedeon, a tanárképző intézeti igazgatójának jelentése az 1922/1923. tanévről. Budapest, 1923. június 30.

ösztöndíj perspektívája már csak egy hallgató számára tűnt vonzónak.¹¹⁹ Az intézet vezetését a VKM 1920. október 5-i 110.614/1920. számú rendelete erősítette meg hivatalában, ugyanakkor 1924-ben két jelentős változás is történt ebben a tekintetben. Békefi Remig, zirci apát halálát követően a VKM nem töltötte be az intézet elnöki tisztségét a tanárképzés közelgő reformjára való tekintettel, amely a tanárképző intézet szervezetét is megváltoztatta. Emellett pedig Wittmann Ferenc, a korábbi igazgatóhelyettes lemondott tisztségéről, helyét pedig Melich János vette át, aki egyúttal megtartotta ügyvezető alelnöki funkcióját a tanárvizsgáló bizottságban is. Így a tanárképesítés, illetve a tanárképzés tanulmányi ügyeit centralizálta a minisztérium.¹²⁰

A tanárképzés intézményrendszerének központosítása, az Eötvös Collegium betagozódása az új rendszerbe

A centralizáció egy hosszabb reformfolyamat eredménye volt, amely magában foglalta a tanárképző intézet, illetve a tanárvizsgálati szabályzat megújítását is.¹²¹ Utóbbi munkálatai 1920-ban kezdődtek meg a budapesti tanárvizsgáló bizottság felügyeletével és az első szakasza 1923-ra zárult le. Az új szabályzat 29 ponton tartalmazott a bizottság kimutatásai szerint változást a régi szabályzathoz képest. A VKM IV. ügyosztálya azonban a szabályzat átdolgozása kapcsán megjegyezte, hogy érdemes volna a bizottságok neveiben az „országos” jelzőt „állami”-ra változtatni.¹²² Az állami ellenőrzés és befolyás erősödését a professzió intézményei felett azonban a névhasználat mellett jelezték az 1924-es új középiskolai törvény előkészületei is, amelyek az addig kialakult tanárképzési intézményrendszer egyes elemei közötti kapcsolatokat jelentősen átrendezték.

Az Eötvös Collegium vezetése is érzékelte az állami befolyás növekedését az 1920-as évek felében a tanárképzés intézményrendszere felett. Jóllehet a Collegium vezetését 1918–1919 folyamán több póthittel segítette ki a minisztérium pénzügyi stabilitásának fenntartásához, ám 1920 júniusában gazdasági ellenőröket rendelt ki a VKM az intézethez, akik elszámolási hiányt mutattak ki. Noha a hiány forrását az igazgatóság megnyugtatóan tisztázta, az internátus és felügyeleti szerve közötti kapcsolat végletesen megváltozott.¹²³ Ennek egyik jele volt, hogy Bartoniek igazgató nem hívta meg a Collegium 25 éves fennállása alkalmából tartott hálaadó istentiszteletre a VKM-minisztert.¹²⁴ Bartonieket részben ennek is köszönhetően a VKM 1921. június 9-én váratlanul nyugalomba helyezte.¹²⁵

¹¹⁹MNL OL K 636 227. doboz, 31. tétel (1926) Tk. 233/1924. Petz Gedeon tanárképző intézeti igazgató levele a VKM-miniszterhez Morvai Gyula ösztöndíjának ügyében. Budapest, 1924. június 19.

¹²⁰MNL OL K 636 183. doboz, 30. tétel (1924) 67532/1924. IV. ü. o. június 30. A budapesti tanárképző intézet igazgatója dr. Wittmann Ferenc igazgató helyettes lemondása és Melich János kinevezése ügyében.

¹²¹A tanárképzés reformját Kornis Gyula, e folyamatok egyik szellemi atyja az egész középfokú oktatási rendszer megújításának egyik előfeltételeként látta. KORNIS 1928. 101.; SZABÓ 2017. 89–90.

¹²²MNL OL K 636 197. doboz, 30. tétel (1925) 121907/1923. IV. ü. o. augusztus hó. A Budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság elnöksége: A tanárvizsgálatokra vonatkozó „Szabályzat” módosítása tárgyában. A VKM IV. ügyosztályának véleményezése. Budapest, 1924. augusztusa.

¹²³GARAI 2016. 178–179.

¹²⁴MNL OL K 592 143. csomó, 18. tétel (1920) 64/1920. Bartoniek Géza jelentése a Bárány Eötvös József Collegium 25. tanévével kapcsolatos ünnepségekkel kapcsolatosan. Budapest, 1920. július 9.

¹²⁵MDKL 38. doboz, 63. dosszié 6792/1921. Vass József VKM-miniszter levele Bartoniek Gézának nyugdíjazásáról. Budapest, 1921. június 9.

A kapcsolatokat a mélypontról az intézet curatora, Teleki Pál mozdította el, akit még miniszterelnöki hivatali ideje alatt kért fel a VKM IV. ügyosztálya a Collegium curatorságának ellátására.¹²⁶ Teleki az intézet zavartalan működésének fenntartásában volt érdekelt, így elérte, hogy Bartoniek előbb ideiglenesen, majd 1922 augusztusától véglegesen kinevezést nyerjen az intézet élére.¹²⁷ Az új curátort ugyanez a szempont vezette a tornatanárok képzésének reformjához kapcsolódóan előállt nézeteltérés rendezésében, illetve akkor is, amikor 1921-ben megújította az internátus szervezeti szabályzatát, valamint a személyi kinevezésekhez kapcsolatos javaslattételt és előterjesztési jogot a minisztérium felé saját hatáskörébe utalta.¹²⁸ Kultúrpolitikai befolyásának köszönhetően a Collegium külföldi kapcsolatainak helyreállításában és bővítésében is szerepet játszott egy olasz lektor 1922-es meghívásával.¹²⁹

Az intézetben folyó tanulmányi munka azonban csak az 1920-as évek második felére érte el a békebeli nívót. A háborús időszak középiskolai oktatásának színvonalcsökkenése és a háborús évfolyamok feltorlódása 1927-ben éreztette utoljára hatását a Collegium képzésében. Teleki ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy az intézet vezetésében lezajló generációváltást összekapcsolja a tanulmányi fegyelem helyreállításával és a képzési célok (tudósképzés) megújításával. Tanulmányi reformjai, a tanárképző intézettel, illetve a tanárvizsgáló bizottsággal folytatott egyeztetései nyomán beillesztette a Collegiumot az 1924: XXVII. törvény¹³⁰ által megalkotott új tanárképzési intézményi struktúrába.¹³¹

Zárógondolatok

A tanárképzés intézményrendszerének 1914–1924 közötti áttekintése során jelen munka a professzionalizáció fogalmát felhasználva értelmezte az intézmény egyes szereplői között és felettes hatóságukkal, a VKM-el való kapcsolatuk változásait.

E viszonyrendszert 1918-ig leginkább az állam bürokratikus szabályzóeszközei által biztosított keretek között a kooperáció jellemezte. Azaz a VKM a tanárképzés szakértői elitjének aktív közreműködésével szabályozta a tanárképzést érintő szervezeti, tartalmi kérdéseket, jóllehet a finansziális feltételeket működésükhöz más professziókkal összehasonlítva meglehetősen szűkre szabta. Az alulfinanszírozottsághoz társult a hallgatók tömegeit kevésbé kezelni képes intézményrendszer, valamint a reformok szinte elviselhetetlen bürokratikus terhe az első világháborút követően.

Emellett 1918 után az állam és a tanárképző intézmények közötti kapcsolat is aszimmetrikussá vált, hiszen a forradalmak során ideológiai szempontok mentén alakultak át a

¹²⁶MNL OL K 636 49. doboz, 25. tétel (1919) 191.327/1920. IV.a. A VKM IV. ügyosztályának jelentése az Eötvös Collegium curatorságáról, Bartoniek Géza ideiglenes megbízásáról a curatori teendőkkal. Budapest, 1920. május 17.

¹²⁷GARAI 2016. 163.

¹²⁸MDKL 50. doboz, 95/3. dosszié 88/1921 – 4 Cur. sz. Teleki Pál felterjesztése a VKM-miniszterhez a megújított szervezeti szabályzat ügyében. Budapest, 1921. július 18.

¹²⁹MDKL 47. doboz, 84/b/4. dosszié 168/1922. Bartoniek Géza felterjesztése a VKM-miniszterhez Italo Siciliano szerződötetése ügyében. Budapest, 1922. október 25.

¹³⁰1924: XXVII. tc. *A középiskolai tanárok képzéséről és képezéséről.*

¹³¹MNL OL K 636 303. doboz, 26. tétel (1928) 88200/1926. IV. ü. o. november 27. Intézkedés a Bárány Eötvös Collegium tanárjelölt tagjai részére az 1924: XXVII. tc. követelményei alól adandó korlátozás tárgyában. Budapest, 1926. november 27.

50. doboz 96/1–6. dosszié	VKM-miniszterhez felterjesztések és miniszteri rendeletek, 1895–1945.
51. doboz 98/2. dosszié	Fegyelmi ügyek, lopások a Collegiumban, 1895–1949.
88. doboz 185/ 1–4. dosszié	Az Eötvös Collegium 1895–1950 közötti történetére vonatkozó iratanyagok.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
K 592	VKM Középiskolai ügyosztály ügyei 1919–1944.
143. csomó, 18. tétel (1920)	Az Eötvös Collegium ügyei 1919–1920.
K 636	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek (1919–1944).
49. doboz, 25. tétel (1919)	Az Eötvös József Collegium ügyei 1918–1919-ben.
85. doboz, 25. tétel (1920)	Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság és Eötvös József Collegium ügyei, 1920.
163. doboz, 27. tétel (1923)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1923.
164. doboz, 30. tétel (1923)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1923.
182. doboz, 30. tétel (1924)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1924.
183. doboz, 30. tétel (1924)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1924.
197. doboz, 30. tétel (1925)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1925.
198. doboz, 30. tétel (1925)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1925.
227. doboz, 31. tétel (1926)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1927.
248. doboz, 30. tétel (1927)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1927.
303 doboz, 26. tétel (1928)	Tanárképző intézetek ügyei. Tanárvizsgáló Bizottság ügyei, 1928.
ELTE EL	Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár
15/b	Középiskolai Tanárképző Intézet, a Középiskolai Tanárképző Intézet vezetőségének iratai.
1. doboz 1–10. dosszié	A Középiskolai Tanárképző Intézet vezetőségének iratai 1870–1929/1930.
4. iktatókönyv	A budapesti Országos Középiskolai Tanárképző Intézet ügyei, 1906–1921.

IRODALOM

- BARTAL 1873 BARTAL Antal: A Pesti m. Kir. tudomány-egyetem bölcsészeti kara mellett közélettanodai tanárjelöltek számára felállított állami tanárképezdének története. In: *A M. Kir. Közélettanodai Tanárképezde értesítője az 1870/1871–1872/1873. évi időszakról*. Szerk. BARTAL Antal. Pest, 1873. 3–21.
- BARTHA 2009 BARTHA Eszter: A társadalmi osztályok pszichológiája. Kollektív tudat, szükségletek és az osztályfogalom Maurice Halbwachs munkájában. *Fordulat* 2. (2009):5. 128–156.
- BEÖTHY 1894 BEÖTHY Zsolt: *Az egyetemi tanárképzés kérdéséhez. Az egyetemi seminariumok. Ösztöndíjak és ellátás. A tanárképző-intézet átalakítása*. Budapest, 1894.
- FÉJA 1965 FÉJA Géza: *Szabadcsapat. Életrajz*. Budapest, 1965.
- FRIEDSON 1984 FRIEDSON, E.: Are professions necessary? In: *The authority of experts. Studies in history and theory*. Ed. HASKELL, T. L. Bloomington, 1984. 3–27.
- GARAI 2016 GARAI Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Budapest, 2016.
- GARAI [é. n.] GARAI Imre: *Tanárképzés a Gellért-hegy déli oldalán egykor és ma*. (<http://honlap.eotvos.elte.hu/fooldal/tortenet/>) [2018.01.13.]
- GARAI–NÉMETH 2018 GARAI, Imre – NÉMETH, András: Construction of the national state and the institutionalization processes of the modern Hungarian secondary school teacher training system. *Espacio, Tiempo y Educación*, 5. (2018):1. 219–232.
- GYÖRI 1960 GYÖRI Dezső: *A nagy érettségi. Regényes visszaemlékezések*. Budapest, 1960.
- GYURGYÁK 2011 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmé-történet*. Budapest, 2001.
- HEIDENREICH 1999 HEIDENREICH, M.: Berufskonstruktion und Professionalisierung. Erträgen soziologischen Forschung In: *Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozeß*. Hrsg. APEL, H. J. – HORN, K.-P. – LUNDGREEN, P. et alii. Bad Heilbrunn, 1999. 35–58.
- JEISMANN 1999 JEISMANN, K-E.: Zur Professionalisierung der Gymnasiallehrer in 19. Jahrhundert. In: *Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozeß*. Hrsg. APEL, H. J. – HORN, K.-P. – LUNDGREEN, P. et alii. Bad Heilbrunn, 1999. 59–79.
- KARÁDY 2012 KARÁDY Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. [Budapest], 2012.
- KÁRMÁN 1895 KÁRMÁN Mór: *A tanárképzés és az egyetemi oktatás. Pedagógiai tanulmány*. Budapest, 1895.
- KELLER 2010 KELLER Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. Budapest, 2010.

- KÉRI 2001 KÉRI Katalin: *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest, 2001. (Kutatás-módszertani Kiskönyvtár)
- KISS 1987 KISS Istvánné: *A Trefort utcai „minta”. Az ELTE Ságvári Endre Gyakorlóiskola története*. Budapest, 1987.
- KORNIS 1928 KORNIS Gyula: Középiskoláink reformja és a főiskolák. In: *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Szerk. KORNIS Gyula. Budapest, 1928. 91–103.
- KÓSA 1995 KÓSA László: Dokumentumok az Eötvös József Collegium történetéből. In: *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből*. Szerk. KÓSA László. Budapest, 1995. 155–231.
- KÖVÉR 2006 KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Szerk. GYÁNI Gábor – KÖVÉR György. Budapest, 2006. 11–186.
- LADÁNYI 2008 LADÁNYI Andor: *A középiskolai tanárképzés története*. Budapest, 2008.
- LARSON 1977 LARSON, M. S.: *The rise of professionalism. A sociological study*. Berkeley – Los Angeles – London, 1977.
- LUNDGREEN 1999 LUNDGREEN, P.: Berufskonstruktion und Professionalisierung in historischer Perspektive. In: *Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozess*. Hrsg. APEL, H. J. – HORN, K.-P. – LUNDGREEN, P. et alii. Bad Heilbrunn, 1999. 19–34.
- MCCLELLAND 1991 MCCLELLAND, C. E.: *The German experience of professionalization. Modern learned professions and their organizations from the early nineteenth century to the Hitler era*. Cambridge – New York – Sydney, 1991.
- NAGY 1992 NAGY Péter Tibor: *Az oktatásügy második államosítása*. Budapest, 1992.
- NÉMETH 2005a NÉMETH András: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest, 2005.
- NÉMETH 2005b NÉMETH András: A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete. A 18. században és a 19. század első felében. *Pedagógusképzés*, 32. (2005):1. 17–32.
- NÉMETH 2012 NÉMETH András: *Magyar pedagógusképzés és pedagógus szakmai tudásformák I. 1775–1945*. Budapest, 2012. (https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32150/pedagoguskepzes-nemeth2011_korr1_120124_JAV.pdf?sequence=1&isAllowed=y) [2018.01.15.]
- NORA 2009 NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Szerk. K. HORVÁTH Zsolt. Budapest, 2009.

- OROSZ [é. n.] OROSZ Gábor: *A debreceni Országos Magyar királyi Középiskolai Tanárképző Intézet*. Debrecen, [Sine anno]. Kézirat.
- ROMSICS 2011 ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.
- RUANE 1994 RUANE, C.: *Gender, class and the professionalization of Russian city teachers, 1860–1914*. Pittsburgh – London, 1994.
- PUKÁNSZKY 2013 PUKÁNSZKY Béla: A tanárképző intézet szerepének alakulása a magyarországi tanárképzés történetében. *Pedagógusképzés*, 39–40. (2013):10–11. 73–91.
- SZABOLCS 2011 SZABOLCS Éva: Deduktív (Analitikus) jellegű kutatások. In: *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Szerk. FALUS Iván et al. Budapest, 2011. 84–94.
- SZABÓ 2017 SZABÓ Zoltán András: *A trifurkáló fiúközépiskola-rendszer kialakulása Magyarországon (1921–1924)*. PhD-disszertáció. Budapest, 2017. (http://ppk.elte.hu/file/szabo_zoltan_andras_disszertaci.pdf) [2018.02.05.]
- SZERVEZETI SZABÁLYZAT 1899 *A budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet Szervezeti Szabályzata. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 38640. számú rendeletével*. Budapest, 1899.
- WHITE 2006 WHITE, H.: Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: *Történelem-elmélet*. II. kötet. Szerk. GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Budapest, 2006. 863–898.

Changes of secondary teacher training system in the Hungarian capital during the Great War and in the time period afterwards

by Imre Garai

(Summary)

In my paper, I examined the secondary teacher training system at the University of Budapest between 1914 and 1924. My research is a qualitative examination, in which during the synthesis of the hermeneutical document analysis of archival sources and content analysis of secondary literature I used the theory of professionalization to interpret the data gained from sources. Furthermore, I also acquired the Maurice Halbwachs and Pierre Nora created and implemented recollection, national tradition and places of memory (*lieux de mémoire*) notions to explore the “recollection layers” of Eötvös Collegium as a national historical site.

The main result of this paper is the summary of the relationship between the Ministry of Religion and Public Education and the institutions of secondary teacher training (Secondary Teacher Training Institution, Secondary Teacher Examination Committee and Baron Eötvös József Collegium). Till 1918, this relationship was based on cooperation within the framework of bureaucratic regulation tools of the state. The ministry regulated the affairs of secondary teacher training (content and organization of the teacher training system) with the active participation of the professional elite. Nevertheless, the financial conditions of the teacher training system were very limited in comparison with other professions. Furthermore, the institutional system of teacher training was overburdened by the combination of lack of financial support and the high inflation ratio, incapability of handling with the influx of admitted students after the war and reforms of the early 1920s.

Moreover, the relationship between the state and teacher training instructions became asymmetric after 1918 as a result of ideological transformation of professional training. Political changes also affected the staff of the professionals. The overrepresentation of state power did not fade away after 1919. Although the Ministry of Religion and Public Education relied on the suggestions of professional elite during the revision of Teacher Examination Codex and the formulation of new secondary teacher training law, the state wanted to have a direct influence over admission of students, ideological determination of professional training and even in symbolical issues.

The Baron Eötvös József Collegium was part of the secondary teacher training system as an institution, which was founded on the principle of ‘scholar teacher’. The Collegium was reckoned as an important secondary teacher training institute, which was expressed by the fact that direct regulations of different political systems affected the operation of the institute on regular basis. Some of these measures were symbolic, for instance the nomination of the supreme leader of the Collegium, but others intruded into the inner life of the boarding school and influenced the training system of the institute. As a historical memorial site, it refers not only to recollection of the scientific achievements of former members or teacher training conception of the area of the Austro-Hungarian Monarchy but it also has a reference to the Hungarian secondary teacher training system before 1949. This reference is an additional “recollection layer” which enables researchers to explore the challenges of the operation of the teacher training system. Tellingly, these challenges were often results of turbulent political changes.

Vörös Katalin

A nők szerepe a Magyar Iparoktatás folyóiratban – a női iparoktatás és munkavállalás megítélésének változásai az első világháború éveiben

A magyar szakképzés és a szakiskolák történetének vizsgálatával több történeti és neveléstörténeti munka foglalkozott az elmúlt években, azonban meglehetősen eltérő színvonalon és alapossággal vizsgálták a kérdés egyes aspektusait.¹ Ezen írásokban a női iparoktatás csupán elenyésző figyelmet kapott, jóllehet, a téma feltárása újabb szempontból világíthatná meg a 19–20. századi társadalmi folyamatokat, illetve tovább árnyalhatná az átalakuló női szerepeket és emancipációs törekvéseket. Jelen tanulmány a női iparoktatás első világháború alatti reprezentációját vizsgálja sajtótörténeti szempontból, különös figyelmet fordítva a kor egyik legfontosabb, hivatalos szakmai fórumának számító *Magyar Iparoktatás* című folyóiratra.²

A hazai szakirodalomban általánosan elfogadottnak látszik az a megállapítás, hogy a nők munkavállalási lehetőségeire és az ezzel kapcsolatos véleményekre pozitívan hatott a férfiak hadba vonulása 1914 után.³ A korszakban lezajló gazdasági, társadalmi változásokat és politikai folyamatokat kétségtelenül kiélezték a háborús események. Kérdésként merülhet fel azonban, hogy az (ipar)oktatás világát pontosan miként befolyásolta a háború, vajon itt is megfigyelhető-e a női jelenlét előretörése, vagy ezen a „fronton” nem történtek lényegi változások? A jellemzően férfi dominanciát mutató szakmai nyilvánosság színtereire miként hatottak a fenti események? Milyen elképzelések, vélemények érvényesültek a nők oktatási és munkavállalási esélyeit, lehetőségeit illetően az iparoktatás meghatározó szakmai fórumában?

A fenti kérdésekre alapvetően történeti forráselemzés módszerével keressük a választ, melynek elsődleges forrásait a vonatkozó sajtóanyagok jelentik, kiegészítve statisztikai adatokkal, országgyűlési dokumentumokkal és az egyetlen tisztán állami fenntartású, egyben a legnépesebb nőipariskola – a budapesti Magyar Királyi Állami Nőipariskola – értesítőinek vizsgálatával. A fenti források lehetőséget biztosítanak „a nőiparosok” sajátos csoportképződési folyamatának, ha úgy tetszik, konstrukciójának megvilágítására is.

Női munkavégzés és iparoktatás a dualizmus korában

A női munkavégzés nem tekinthető modern jelenségnek, „*az újdonság a női foglalkoztatottság szerkezeti átalakulásában rejlik.*”⁴ A modern iparosodás előtt a nők elsősorban saját

1 A szakképzés történetével kapcsolatos fontosabb hazai munkák: BÓDY 2006; FERICSÁN 1999, 2001; GYÖRIVÁNYI 2000; NAGY A. 2013, 2014, 2016; NAGY P. T. 1994, 1999; OROSZ 2003; SZÉKELY 2017. stb.

2 A nőtörténeti szempontú médiatörténet-vizsgálatok legújabb – elsősorban Horthy-kori – eredményeiről magyar nyelven lásd: SIPOS 2014, illetve a 19. századi divatlapokra vonatkozóan MÉSZÁROS 2017.

3 NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969; NAGY M. 2006; KÉRI 2015; CZEFERNER 2014; SIPOS 2015. stb. A nők ipari munkavégzésével kapcsolatos legújabb társadalomtörténeti megközelítésekről lásd: ACSÁDY 2017.

4 NAGY M. 2006. 205.

otthonukban, családjuk gazdaságában végeztek kereső munkát, esetleg egy idegen háztartásban mint szolgálók. Az iparosodással és urbanizációval kapcsolatos változások azonban átalakították a női munka jellegét. A 19. század során egyre nagyobb mértékben terjedt a női bér munka, ami egyrészt a piaci kereslet változásaként, másrészt „a családi stratégiák külső megnyilvánulásaként” is értelmezhető.⁵ A női bér munka elterjedését jól mutatja a női munkaerő participációs rátájának növekedése, ennek mértéke azonban a korszak végén sem érte el a férfiakét. A 20. század elején, Magyarországon 24–31% között mozgott a gazdaságilag aktív nők aránya a hét év feletti teljes női népességben, ami egyértelműen megfelelt az európai átlagnak.⁶

A gazdasági és társadalmi igények megváltozásával a női művelődési lehetőségek fokozatosan szélesedtek, ennek a folyamatnak a szerves részeként értelmezhető a női szakoktatás intézményesülése is. A nők hivatásával kapcsolatos megállapítások az 1880-as évektől kezdve egyre szorosabban összefüggtek az oktatásukról, nevelésükéről szóló véleményekkel. Sok esetben „[s]zinte nem is lehetséges különválasztani a század utolsó szakaszában a nők feladatairól írott cikkeket, tanulmányokat a képzésükkel, munkavállalásukkal kapcsolatos véleményektől, vitáktól.”⁷

Nagyné Szegvári Katalin kutatásai alapján a kiegészítést követő időszak kvázi hiányszakaként róják fel a hazai szerzők, hogy „a női ipari és kereskedelmi szakoktatásról a dualizmus elején még nem beszélhetünk.”⁸ Itt azonban fontos látnunk, hogy nemcsak a női, de a modern értelemben vett intézményes férfi szakoktatás sem épült ki még az 1867-et követő első években (egy-két pionír intézményt leszámítva).

Az 1800-as évek utolsó évtizedeiben jelentkezett egyre intenzívebben az igény arra, hogy a lányok számára a tanító-, óvónő- és nevelőnőképző iskolák és tanfolyamok mellett más szakképző iskolákat is szervezzenek. Gelléri Mór,⁹ a magyar iparfejlesztés egyik meghatározó alakja 1876-ban egy hosszabb munkát szentelt a női munka kérdésének. A munka általános gazdasági és társadalmi jelentőségéből kiindulva úgy vélte, hogy a nők számára is méltányos, sőt, elkerülhetetlenül szükséges „oly munkakört biztosítani, mely egyéniségüknek megfelel, mely tisztességes keresetforrásokat nyújt azoknak, kik erre utalva vannak.”¹⁰ A század megváltozott körülményeire utalva elismerte, hogy „vannak nők kiknek a gazdasági élet fejlődésében helyet kell szorítani és vannak iparágak, foglalkozások, melyek

⁵ Vö. GYÁNI 1987/88. 366–367.; NAGY M. 2006. 205.

⁶ 1900-ban 31%, 1910-ben 24,1%, 1920-ban 31,1% volt Magyarországon a női munkaerő participációs rátája. Sajnos a népszámlálási adatok – kivéve az 1900. évi – nem tértek ki a háziipari foglalkoztatású nőkre, jóllehet a századfordulón ebben a formában tevékenykedő nők száma sokkal magasabb, mint az összes iparban foglalkoztatottaké. A részmunkaidős háziipari keretekben foglalkoztatott nők tömegeinek hozzászámításával a participációs ráta (1900 viszonylatában) 36,3%-ra emelendő. A női háziipari munka tényleges és feltételezhető nagyságrendjét jelző adatok alapján Gyáni megállapítja, hogy hiba lenne kritika nélkül átvenni azt a funkcionális szemléletet, amely axiómaként tételezi az otthon és a munkahely azonnali és teljes szétválását a modern gazdasági struktúrák megjelenésével. GYÁNI 1987/88. 367–368.

⁷ KÉRI 2015. 269.

⁸ NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969. 361.; vö. KERESZTY 2013.

⁹ Gelléri Mór (1854–1915) közgazdász, publicista. 1872-től az Országos Iparegyesület írnoka, 1880-tól titkára, 1896-tól aligazgatója. 1883-ban kinevezték az 1896-os millenniumi kiállítás titkárává és az Iparegyesület aligazgatójává. Tagja volt az Országos Ipartanácsnak, az Országos Háziipar Bizottságnak és az Országos Iparoktatási Bizottságnak is, több fontos szaklap szerkesztője. SZINNYEI 1894. 1104.; SCHÖN 2000.

¹⁰ GELLÉRI 1876. 40–41.

a nők által bátran elfoglalhatóak, anélkül, hogy ezáltal női hivatásuktól elvonatnának. És mindehhez mindenekelőtt a rendszeres oktatás és szakképzettség szükséges.”¹¹ Gelléri írásában egyértelműen felvázolta azokat a kereteket, amelyeken belül a dualizmus kori hivatalos oktatáspolitikai az intézményesülő női iparoktatás lehetőségeit lát(att)a. A szakoktatási rendszer fejlesztése az egész korszakban alapvetően a hagyományos nemi konstrukciókhoz illeszkedve történt, így a nők képzése ezen a területen is jelentős „lemaradást” és egyoldalúságot mutatott a férfiakéval szemben. Szorosan kapcsolódva a társadalom által elfogadott tradicionális női szerepekhez az ipari szakoktatás a kézimunka, háziipar, alsó- és felsőruhavarrás területére koncentrált. Ennek megfelelően az iskolapiacra meghatározó, új intézménytípusként megjelenő nőipariskolák képzési feladataként ketős célrendszert állapítottak meg: „A női munkák rendszeres gyakorlati tanításával és az ahhoz, illetve a kisebb üzletek vezetéséhez szükséges elméleti szakismeretek oktatásával a nő keresetképesége fokoztassék és hogy a családi körben foglalkozó nőknek a különböző női kézimunkákban alapos kiképzést nyújtsanak.”¹² Az intézmény egyszerre készítette fel a munka világára, valamint a feleség és családanya feladatainak ellátására is a növendékeket.¹³ Nem véletlen, hogy ezen iskolák az 1870–1880-as években fellángolt háziipar-oktatási kezdeményezésekből nőtték ki magukat, hiszen ez volt az az iparág, amely a nők hagyományos munkavégzési színteréhez kötődve nyitott meg számukra (újabb) kereseti lehetőségeket.¹⁴ A női ipariskolák reagálva a piaci viszonyokra – még ha nem is olyan látványosan, mint a fiúk képzése – igyekeztek a kor szellemiségének megfelelően minél praktikusabb, gyakorlatiasabb tudást biztosítani tanulóiknak. A nők iparoktatása ugyanis nem teljesen ugyanazt jelentette az 1880-as években, mint az első világháború előtt: „A kor követelményei lassan meg is változtatják már a nőipariskolák régi képét; valamikor a hímzés és a kétes értékű dilettáns pepecselő iparművészetkedés volt a kedvenc ideáljuk; ma a praktikus életszükségletek előállítására dominál, a ruházatkodási és háztartási iparoktatási ágak a leglátogatottabbak, a ruhavarró osztályokat évről évre szaporítani kell.”¹⁵

A női szakképzés lehetőségeit nem csupán az intézményesült formák (kézműves iskolák, tanműhelyek, képesítő oklevéllel záruló szaktanfolyamok stb.), hanem a nem formális nevelési alkalmak is képviselték, amelyeket jellemzően a különböző egyesületek által szervezett tanfolyamok és előadások jelentettek.¹⁶

Az 1910-es évek folyamán egyre többször fogalmazódik meg a női (szak)oktatás részleges vagy teljes körű reformjának igénye.¹⁷ Jaschik Álmos neves grafikus és a fővárosi iparrajziskola tanára 1913-ban megjelent cikkében a női ipari munkavégzés és oktatás lehetőségeinek kibővítése mellett szállt síkra, élesen kritizálva a társadalom szűklátókörűségét. Idejérműltnek tekintette a különböző iparágak „nőiesség” és „nőietlenség” szempontjából történő kategorizálását. Úgy vélte, hogy „a női szabászatotól, kalapdíszítéstől és a

11 GELLÉRI 1876. 53.

12 GAUL 1929. 167.

13 A női iparoktatásról lásd részletesen VÖRÖS 2015a.

14 VÖ. MATLEKOVITS – SZTERÉNYI 1898. 534.

15 MUNKA- ÉS RAJZKIÁLLÍTÁS AZ ÁLLAMI NŐIPARISKOLÁBAN 1912. 619.

16 Céljuk a női szakismeretek bővítése, munkaerőpiacon való boldogulásuk elősegítése. A női egyesületek közül különösen jelentős tevékenységet fejtett ki a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete. KERESZTY 2013.

17 A női kereskedelmi oktatásról és annak reformjáról lásd részletesebben: NAGY A. 2014.

*különféle női piperecikkek iparágaitól eltekintve, a nők ipari munkaereje és művészi ízlése paragon heverő energia.*¹⁸ A magyar oktatási rendszer sajátos „kultúrbűneként” értelmezte a középosztály általános elzárkózását az ipari pályáktól, melynek egyfajta reflexiója csupán a nőnevelés iparoktatás területén is jelentkező egyoldalúsága, illetve hiányosságai. Jaschik cikke markáns ellenpólusát jelenti a nők ipari szerepvállalásáról kialakított hagyományos elképzeléseknek. Újszerűsége elsősorban nem a nők számára ajánlott szakmák (például: fényképész, könyvkötő, bórdíszműves, szabó, ékszerész stb.) körében vagy a női iparoktatás iparművészeti és népművészeti karakterisztikájának hangsúlyozásában van – hiszen ezeket más szerzőknél is megtalálhatjuk –, hanem egy korábban széles körben elfogadott, lehatároló kategóriarendszernek nyílt, a szakmai nyilvánosság előtt történő megkérdőjelezésében.¹⁹ Jaschik álláspontja azonban nem tekinthető sem ekkor, sem ezt követően jellemzőnek a *Magyar Iparoktatásban*.

Női iparoktatás és munka az első világháború alatt

*„A világháború megpróbáltatásai, szociális átalakulásai szükségszerűen magukkal hozzák gazdasági életünk teljes megváltozását is. Ezen szükségszerű metamorfózisnak, mint látjuk, jelentőségteljes tényezője: a nő! Az asszony, a leány, aki tegnap még biztos, jól megalapozott jövő előtt vélte magát, ma arra kényszerül, hogy léte biztosítására komoly munkához, tanulmányokhoz fogjon.”*²⁰

A Kankovszky Ervin által fent megfogalmazottak is jól szemléltetik, miként változtak meg a nők munkavégzésével kapcsolatos vélemények az első világháború hatására. Számos nő kerülhetett olyan állásokba, ahol korábban csak elvétve foglalkoztatták őket. A korabeli folyóiratok a világháború első éveiben gyakran közöltek cikkeket és fotókat egy-egy „meghökkentő” esetről, később azonban mindez egyre megszokottabbá vált.²¹

A nyilvános politikai színtereken is gyakrabban került elő a női munkavállalás kérdése, a háború során visszatérő témaként jelent meg az országgyűlésben. A felszólaló politikusok szinte valamennyien egyetértettek abban, hogy a nők munkavállalása szükségszerű; gazdasági és szociálpolitikai szempontból is meghatározó fontosságú. Ugyanakkor nem egyszer arra is felhívták a figyelmet, hogy a háborút követően felboríthatja a munkaerőpiac korábbi egyensúlyát.²² A női hivatalnokok és tisztségviselők bérrendezése kapcsán többen is felszólaltak 1916 nyarán, kapcsolódva a középfokú leányoktatás reformját is

¹⁸ JASCHIK 1913a. 161.

¹⁹ JASCHIK 1913b. 193–199.; JASCHIK 1913c. 225–231.

²⁰ KANKOVSZKY 1916. 47.

²¹ Ezekről lásd KÉRI 2015. 277.

²² A mezőgazdaság területén fellépő munkaerőhiány pótlásában Nagyatádi Szabó István szerint elévülhetetlen érdemeket szereztek a hadba vonulók női családtagjai. A magyar gazdasági élet összeomlásához vezetne szerinte, ha a nők nem dolgozhatnának. (KN 1910–1918. XXIX. 345–346.) A női munka háború utáni kérdéséről értekezett Sztérenyi József 1916. június 14-i felszólalásában, illetve erre reagált másnap többek között Giesswein Sándor keresztényszocialista képviselő is, aki a nők politikai jogainak szélesítését is támogatta. Giesswein a női munka legkedvezőbb formájának az otthonmunkát tartotta, felhívva a figyelmet a „kiuzsorázás” veszélyeire is esetükben, amelyet orvosolni szükségesnek gondolt a háborút követően. KN 1910–1918. XXX. 61.; 83.

érintő vitához.²³ Bródy Ernő²⁴ hozzászólásában élesen kritizálta a korabeli női szakképzés színvonalát, a női „iskolák közt van igen sok u. n. zugiskola, amelyek csak egy külső mázat adnak ezeknek a tanulóknak: az u. n. gép- és gyorsíró-iskolák, amelyek a hadiözvegyeknek nyújtott kedvezményekkel és mindenféle más hangzatos reklámmal csábítják oda a növendékeket (...). Holott ezek a zugiskolák nem alkalmasok arra, hogy megfelelő szakképzettséget biztosítsanak azoknak a nőknek és éppen azért a kívánatos állapot az volna, hogy a nőkre vonatkozólag is a teljes fokú kereskedelmi szakiskolák építtessenek ki.”²⁵ Ez utóbbi javaslat Jankovich Béla miniszter június 14-én kelt, a felső kereskedelmi leányoktatásról szóló rendelete révén elviekben meg is valósulhatott. Bródy még az év decemberében egy hosszúra nyúló felszólalásban ismét érintette a női szakképzést és pályaválasztást: „Tudniillik van itt még valami: ha avatatlan és oda nem való nők a tisztviselői pályára mennek, ez annyit jelent, hogy elvonatnak az ipari pályától, mert az a 14–15 éves leány, aki tudja, hogy a zugiskola tanfolyamának befejezése után irodába mehet, nem fog többé a műhelybe menni, nem lesz szabónő, varrónő, amely pályákon évekig kell dolgoznia, amíg felszabadulhat, hanem irodába kívánczik, pedig ott hiányzik a természetes alapja annak, hogy fejlődhessék és boldogulhasson.” Ismét kiállt a „zugiskolák” bezárása mellett, illetve a női munkavégzés és oktatás lehetőségeinek bővítését is javasolta, kilépve a hagyományos női szerepekhez köthető pályák bűvköréből: „Egyúttal felhasználom ezt az alkalmat, hogy beszéljek arról is, hogy a pályák általában nyitassanak meg a nők számára és a nők ne szoríttassanak a tanító-női és hivatalnoki pályára, hanem az átmeneti idő eltelése után léphessenek minden pályára, a jogira éppúgy, mint a technikaira. Nekem ez az álláspontom és ebből a szempontból én azt akarom, hogy mindenféle szakiskolát is megnyissunk a nők részére.”²⁶ – ez utóbbi elképzelései azonban ekkor még nem arattak osztatlan sikert a honatyák között.

A társadalmi önszerveződés egyik meghatározó korabeli nőjogi szervezete, a Feministák Egyesülete is a legkülönbébb ipari pályákon támogatta a nők elhelyezkedését, illetve számos módon igyekezett segíteni a munkavállalásukat és képzésüket. A női iparoktatásban és iparüzésben minőségi változást többek között abban látták volna az egyesület tagjai, ha az iparfelügyelők közé nők is bekerülhetnének. Úgy vélték, hogy a felügyeleti rendszer emancipációján keresztül az egész gazdasági ágazatban érhetnének el változásokat.²⁷ A nők fizikai adottságait is figyelembe véve az alábbi szakmákat ajánlották számukra: „az asztalos, borbély és fodrász, címer- és cég festő, cukrász, ékszerész, kalapkészítő, kárpitos és díszítő, kosárfonó, seprő készítő, kefekötő, könyvkötő, órás, paszományos és gombkötő, sütő iparos/szakács, szobafestő és mázoló, szücs.”²⁸ A háború éveiben is különféle tanfolyamokat hirdettek, melyekkel a nők munkaképességét kívánták növelni. Ezen „gyorsan

²³ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916-ban rendeleti úton alakította át a középfokú leányoktatást, amellyel létrejött a szakoktatás egy újabb intézménytípusa, a felső kereskedelmi leányiskola. A rendelet értelmében a felsőbb leányiskolát hét évfolyamúvá alakították át, melynek utolsó három évfolyama jelentette a felső kereskedelmi leányiskolát. VÖRÖS 2015b. 47–48.

²⁴ Bródy Ernő (1873–1961) ügyvéd, politikus, a Polgári Demokrata Párt tagja, 1906-tól országgyűlési képviselő. Rendszeresen foglalkozott szociálpolitikai kérdésekkel. (Magyar Életrajzi Lexikon – <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/brody-erno-74E0C/> [2018.04.09.])

²⁵ KN 1910–1918. XXX. kötet 1916. június 7. – július 15. 159.

²⁶ KN 1910–1918. XXXIII. kötet 1916. november 27. – február 1. 71.

²⁷ TELEKI SÁNDORNÉ 1916. 88.

²⁸ TELEKI SÁNDORNÉ 1916. 88–89.

kenyérkeresethez juttató” tanfolyamok és a hadba vonulók helyét elfoglaló nők gyakran váltottak ki ellenérzéseket a hagyományos nemi szerepek híveinek körében, még ha szükség-szerűségüket el is ismerték.²⁹ Kovácsyné Szemere Ilona³⁰ úgy vélte, hogy a hazai „*nagyipar juttat munkát a dolgozni akaró nőknek, a vállalkozóbb szelleműek megszerzik a képességet, az iparüzési jogot és önállóak lesznek*”³¹, de a korabeli háborús viszonyokat is figyelembe véve „[s]okkal fontosabb a jövőendő művelt háziasszonyok képzése, mint a férfpályára nevelendő nő létjogosultsága feletti töprengés.”³²

Ha az első világháború szakképzésre és a munka világára gyakorolt hatását gender szempontból vizsgáljuk, egyértelmű változásokat tapasztalhatunk a békeévekhez képest. A harci eseményeket egyfajta katalizátorként is értelmezhetjük az 1914 előtt megkezdett női emancipációs törekvések folyamatában. A háború szülte munkaerőhiány következtében a nők egyre nagyobb számban kaptak lehetőséget bizonyos munkakörök betöltésére, így képzésükre is egyre nagyobb figyelem terelődött. Az alábbi népszámlálási adatok alapján összeállított táblázatból nemcsak a női keresők számának növekedését olvashatjuk le, hanem a modern gazdasági ágazatokban foglalkoztatottak arányának növekedését is.

A keresők számának változása és fontosabb foglalkozási főosztályok szerinti megoszlása (1910–1920)³³

	1900		1910		1920	
Összes kereső nő száma	2.149.054		1.830.419		1.127.615	
Összes keresőhöz viszonyított arányuk	28,5%		23,6%		30%	
A kereső nők fontosabb foglalkozási főosztályonkénti megoszlása és az összes foglalkoztatott nőhöz viszonyított arányuk						
Mezőgazdaság	1.351.299	62,9%	921.916	50,4%	632.285	56,1%
Házi cseléd	332.153	15,4%	341.521	18,6%	145.478	12,9%
Bányászat, ipar forgalom	228.945	10,7%	301.494	16,5%	194.290	17,9%
Kereskedelem és hitel	39.865	1,9%	50.875	2,8%	48.549	4,3%
Ipar összesen	182.245	8,5%	227.532	13,1%	132.335	11,8%
Ruházati ipar	74.031	3,4%	103.487	5,7%	63.806	5,5%
Háziipar	13.979	0,7%	12.286	0,7%	3.574	0,3%

²⁹ Vö. KOVÁCSYNÉ 1915. 408.

³⁰ Kovácsyné Szemere Ilona polgárleányiskolai tanítónő volt Budapesten, a Magyarországi Nőegyesületek lapja, az *Egyesült Erővel* szerkesztője. KERESZTY 2013. 28.; SZINNYEI 1909. 673.

³¹ KOVÁCSYNÉ 1915. 414.

³² KOVÁCSYNÉ 1915. 414.

³³ Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés. NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. 202., 260.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. 69., 73.

A betiltott Feminista Kongresszusra készített előadások több szempontból is érintették a nők ipari munkavégzését és a szakoktatás kapcsolatát. Spády Adél 1910-es statisztikai adatokat elemezve mutatta be az egyes gazdasági szektorokban alkalmazottak helyzetét. Bevezetőjében leszögezte, hogy *„csakis annak nyújt biztos megélhetést bármelyik foglalkozás, aki teljes szakképzettséget szerzett reá”*³⁴ – majd a nők ipari pályán betöltött szerepét elemezve leszögezte, hogy a szakképzés ezen a területen alig biztosított számukra megfelelő képzettséget, különösen a gyáripar vonatkozásában. Az egyes iparágakra lebontva összehasonlította a nők és férfiak béreit, mely alapján megállapította, hogy ahol lehetőséget kapnak a nők, ott *„[a] női szakmunkások kereseti viszonyai általánosságban egyenlőek a férfi szakmunkásokéival.”*³⁵ A szöveg tanúsága szerint női szakmunkásokat az alábbi területeken találhattunk az 1910-es években: gyermekjáték-készítő, amelyhez szükséges képesítést kézműves iskolában szerezhettek a lányok. A fésűs, illetve a gombkötőipar esetében tanoncképzés keretében sajátíthatták el az alapvető szakmai ismereteket, míg a textilipar bizonyos területein mint a len-, kender-, pamut-, jutfonó és szövőipari és kötöttszövet-gyártás esetében már szakiskolákban. A szabóipar helyzete jól mutatja a női munkavégzés ambivalenciáit a korszakban, hiszen volt lehetőségük a szakismeretek intézményes keretek között való elsajátítására, de csak a női ruhakészítő iparban szerezhettek ténylegesen szakképesítést.³⁶ A szolgáltató szektor bizonyos területein megjelentek a szakképzett női munkavégzők (például: fényképezés, fogtechnika, órásiipar), főként a 20. század elején. Az ezekhez szükséges képesítést elsősorban a tanoncképzés, illetve továbbképző tanfolyamok keretében szerezhették meg.³⁷ Ezen munkaköröket a nők számára kifejezetten megfelelő munkaformának gondolták, hiszen *„kevés fizikai erőfeszítést igényel, de sok türelmet, figyelmet (...). Ezekkel a tulajdonságokkal megáldotta a nőt a teremtés.”*³⁸

A női iparűzés normatív formájának számító fehérnemű- és (női és gyermek) felsőruházat-készítés, hímzés, kalapdíszítés, illetve egyéb díszítő kézimunkák a háború idején is a leginkább elfogadott gyakorlati munkavégzési formáknak számítottak, amely szakmákat intézményesült keretek között hagyományosan a női ipariskolákban sajátították el a lányok, de egyes műhelyekben gyakorlati úton is lehetőségük nyílt a legfontosabb ismeretek megszerzésére. Ez utóbbi képzési forma negatívumaira hívta fel a figyelmet Dörfler Janka női ipariskolai tanítónő, így a *„a műhelyek rossz levegőjé[re]”, „a saison idején sokszor éjfélig nyúló munkaidő[re]”,*³⁹ illetve az idényt követő nagyszámú elbocsátásokra. Ezen körül-

³⁴ SPÁDY 1916. 11.

³⁵ SPÁDY 1916. 16.

³⁶ SPÁDY 1916. 20.

³⁷ A fogtechnikusok jogállásának rendezésére számos kezdeményezés történt már a 19. században, de képesítéshez kötését csak 1903-ban rendelte el a kereskedelemügyi miniszter az 12941. számú rendeletével, amely az 1884-es ipartörvény értelmében előírta a tanoncjogviszony létesítését és a gyakorlat igazolását. (MRT 1903. 414.) A fotográfiát elsősorban az iparrajziskolában szervezett szaktanfolyamokon sajátíthatták el a hölgyek. KANKOVSKY 1916. 47–49.

³⁸ BÁNÁTFAI 1916. 50. Az óráipari elhelyezkedést a nők számára Bánátfaai a megfelelő szakképző intézmény felállításához kötötte, ugyanis szerinte ilyen nem működött ekkor Magyarországon, amely viszont elengedhetetlen lenne a sikeres munkavállalásokat biztosító szakismeret elsajátításához. Jóllehet, 1891-től működött a budapesti Mechanikai és Óráipari Szakiskola, de 1910-ig csupán a tanoncok szakirányú tanítását valósította meg, így részben jogos a felvetése. Vö. VÍG 1932. 396.

³⁹ TELEKI SÁNDORNÉ 1916. 89.

mények csak bizonytalan és egyenetlen színvonalú képzést tettek lehetővé, amely tovább növelte a női munkavállalók kiszolgáltatottságát.⁴⁰

Nádai Pál a már említett kongresszusra olyan beszéddel készült, amelyben kifejezetten ajánlotta a nők számára az ipariskolai képzést, az iparművészeti pályákon való elhelyezkedést. Három intézményt nevezett meg, ahol a lányok iparművészetet tanulhattak különböző szinteken: a koedukált nevelést először Magyarországon megvalósító középfokú intézményt, az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolát, az állami Nőipariskolát és a Székesfővárosi Iparrajziskolát; ezen intézményekbe négy polgári után, rajztudásukat bizonyító felvételi vizsgát követően nyerhettek felvételt a lányok.⁴¹ Úgy vélte, hogy *„sokkal több alkalma van a középosztály nőjének is a technikai munkával egybekötött művészi pályákon való elhelyezkedésre, mint azelőtt. Magyarországon még egészen ismeretlen terület kínálkozik a nők ízlésének kellő kiaknázására. (...) Általában el lehet mondani az iparművészetről, hogy bizonyos ágai számára egyenesen predesztinálva vannak a nők.”*⁴²

Női ipariskolák az első világháború éveiben

A háború kitörését követően hiába rendelték el az oktatás zavartalanságát még 1914 októberében, a gyakorlatban a hadba vonuló tanárok és diákok tömegei, valamint az iskolai épületek hadi célokra történő kisajátítása egyértelműen nehezítette a tanítás menetét. Kezdetben a női ipariskolák működését jóval kevésbé befolyásolták a harci események, mint más intézményekét, probléma csupán a vallástani órák megtartásánál jelentkezett a hittantanárok tábori lelkesítő feladatokra jelentkezése miatt.⁴³ A hadkötelezettség önmagában kisebb mértékben érintette a nőipariskolákat, mint a fiúk intézményeit, hiszen a tanerő túlnyomó többségét (kb. 90%-át) nők tették ki.⁴⁴ A háború elhúzódásával azonban a tanév megszervezése és sikeres lefolytatása egyre jelentősebb nehézséget okozott a nőipariskolák számára is. A budapesti Magyar Királyi Állami Nőipariskolában az 1916/17-es tanévben ugyan már szeptemberben megkezdődött a tanév – akárcsak a korábbi években –, de a diákok egy jelentős része csak októbertől járt rendszeresen iskolába az iskolai értesítők tanúsága szerint.⁴⁵ Az 1917/18-as tanévben pedig a hosszúra nyúló szénszünet, valamint a fővárosban egyre inkább akadozó tömegközlekedés is nehezítette a színvonalas oktatás megvalósítását.⁴⁶ Idővel a gyakorlati képzés megszervezésében jelentős problémákat okozott az alapanyagok beszerzése, melyek költségei a tanítványokat, illetve szüleiket terhelte. Részben ennek is köszönhető a lemorzsolódás mértékének növekedése 1914 után.⁴⁷ A háború okozta drágaság miatt – főként a vidéki családok – sok esetben nem küldték vissza lányukat a következő tanévre. A hadba vonuló családfők kiesett keresete is közrejátszott abban, hogy a tandíjat nem tudták kifizetni, és a fiatal lányok munkaerejét

⁴⁰ TELEKI SÁNDORNÉ 1916. 89.

⁴¹ NÁDAI 1916. 43–44.

⁴² NÁDAI 1916. 45–46.

⁴³ ÉRT. BUDAPEST 1915. 3–5. Vö. VÖRÖS 2015b. 42–43.

⁴⁴ A legnépesebb budapesti állami nőipariskola 22 fős tanári karában csupán egyetlen férfit találunk, Boros Rudolfot. Az összes nőipariskolai tanár mintegy 10%-a volt férfi, de az iskolaigazgatók között ez az arány 25%-ot tett ki. MTCN 1915. 291.

⁴⁵ ÉRT. BUDAPEST 1917. 3.

⁴⁶ ÉRT. BUDAPEST 1918. 3.

⁴⁷ ST. ÉVKÖNYV 1915–1918. 106–107.; ÉRT. BUDAPEST 1916. 3.; ÉRT. BUDAPEST 1917. 5.

inkább a család vette igénybe. Ezekben a konkrét esetekben egyrészt a női munkaerő participációs rátájának emelkedését is láthatjuk a háború éveiben, másrészt szakképzési lehetőségeik fokozatos beszűkülését.

Női ipariskolák 1913/14–1917/18⁴⁸

Tanév	Iskolák száma	Diákok	Tanárok	Egy tanárra eső diákok száma (kerekítve)
1913/14	12	1138	75	15
1914/15	12	1369	79	17
1915/16	12	851	74	11,5
1916/17	12	843	69	12,2
1917/18	11	251	40	6,2

A valamennyi nőipariskola népesedési adatait összegző fenti táblázatból is látható, hogy a háború hatására miként esett vissza az iskolák látogatottsága, illetve csökkent le az oktatók száma.⁴⁹ A budapesti állami nőipariskola kőbányai fiókinstitutát bezárták a tanítványok apadó száma miatt, ez főleg a nehézkesebb vonatközlekedés következtében a „vidéki” (Kispest, Vecsés, Üllő, Monor) diákokat érintette.⁵⁰ A kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi, államilag segélyezett nőipariskolák működését a felmerülő nehézségek miatt 1916 őszétől szüneteltették.⁵¹ A diákok távolmaradása – akárcsak az alacsonyabb fokú férfi tanonciskolák esetében – a családok oktatási stratégiáival is magyarázható, amely a háború alatt a hosszabb távon megtérülő iskoláztatást az esetükben kevésbé tartotta észszerű döntésnek, munkaerejüket nem tanulmányaikra, hanem a megélhetésükre fordították.

Az oktatás racionalizálását szolgálta a Kereskedelemügyi Minisztérium részéről, hogy az 1914/15-ös tanévben öt délutáni tanfolyammal kevesebbet indíthatott a budapesti állami nőipariskola, mint a megelőző években. A határozat főként a „művészibb” (például: csipkekészítő, hímző, virágkészítő stb.) munkákat oktató tanfolyamokat érintette, és

⁴⁸ St. ÉVKÖNYVEK (1913–1918) vonatkozó adatai alapján.

⁴⁹ A létszámcsökkenés jóval jelentősebb mértékű volt a női iparoktatási intézményekben, mint a férfi, középfokú ipariskolák esetében. Az iskolai értesítők tanulsága szerint a hadba vonuló, illetve kimaradó diákok aránya a felső ipariskolák esetében egységesen 30%, az ipari szakiskoláknál viszont jóval nagyobb szórást mutatva 10–30% között mozog, köszönhetően a diákok alacsonyabb átlagéletkorának. (A lányok esetében – az 1914 szeptemberi adatokhoz viszonyítva – a létszámcsökkenés a következő tanévben közel 40%, 1917-re pedig 80%.) A katonai szolgálatot teljesítő tanárok aránya a háború négy éve során átlagosan a férfi iskolákban 15–20% közötti volt. A tanonciskolák esetében a statisztikai adatok jóval nagyobb mértékű létszámcsökkenést és lemorzsolást mutatnak. Az 1913/14-es tanévben még 732 tanonciskola működött, addig az 1917/18-asban már csak 618 intézmény fogadta a tanulókat, ugyanezen éveket összehasonlítva a tanítók száma 5367-ről 3107-re, a diákoké pedig ennél is jóval drasztikusabban 109.660-ról 51.254-re esett vissza. A férfiak háború alatti iparoktatásáról részletesebben lásd Vörös 2015b.

⁵⁰ ÉRT. BUDAPEST 1917. 11.

⁵¹ St. ÉVKÖNYV 1915–1918. 106–107.

csak a „legszükségesebbnek ítélt” szabósági, háztartási és fehérnemű-készítői képzéseket engedélyezte.⁵²

Az előbbi adatokat is figyelembe véve meglehetősen ambivalens képet mutat a budapesti nőipariskola. Rendes tanulóinak száma folyamatosan csökkent, hiszen míg 1914/15-ben 670,⁵³ addig 1915/16-ban 611, 1916/17-ben 577 és 1917/18-as tanévben már csak 460 fő volt. Az első, háborús tanévben megnyitott „speciális délutáni, katonai fehérneműek készítésével foglalkozó” tanfolyammal együtt azonban ellentétes tendenciákat mutat az összes növendék száma: 1914/15-ös tanévben 1119, 1915/16-ban 1208, 1916/17-ben 1413, 1917/18-ban 1222 fő iratkozott be az iskola valamennyi képzéstípusára.⁵⁴

A nők számára a világháború éveiben is szerveztek tehát újabb típusú, az iparoktatás körébe sorolható tanfolyamokat, így például 1916-ban Budapesten a VI. kerületi polgári leányiskolában kétéves kárpitós és játékbaba-készítő képzéseket hirdettek.⁵⁵ Ezen iparágakat mint kifejezetten a nők lelkületéhez és fizikai adottságaihoz illeszkedő kereseti lehetőségeket tüntették fel, elvégzésükkel nemcsak maguk számára hajthattak hasznót a növendékek, hiszen egy elvileg „jól fizető” munkakört tanulhattak ki, hanem „a hazai ipar is hasznát látja, mert jó ízlésű munkásokat és önállóan tervező munkavezetőket kap.”⁵⁶

Akárcsak a fiúk ipariskoláinál, a speciális háborús igények beleszóltak az iskolák képzési profiljába, és olyan, viszonylag gyorsan elvégezhető szakképzési formák kerültek előtérbe, amelyek révén hatékonyan támogathatták a hadi gazdaság, illetve a háttország igényeit.⁵⁷ Az iparjog elnyerését megkönnyítő, különböző rendeletek egyértelműen ezen célokat támogatták, így például a kereskedelemügyi miniszter 1916-ban kelt, a női szabósegédek önálló, ipari munkára képesítését szabályozó rendelete is.⁵⁸

A budapesti állami nőipariskola a háború utolsó évében tartott kiállításáról a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain is beszámoltak, melyben az intézmény a nőiparos-képzés ideáltipikus példájaként jelent meg. A beszámoló szerzője szerint a színvonalas kiállítási tárgyak is egyértelműen bizonyítják, hogy az iskolában „nemcsak tanítanak, hanem rendszeresen nevelnek, harmonikus kiképzésre törekszenek.”⁵⁹ A női kézimunka magas szintű elsajátításával, az ízléses, precíz és gyors munkavégzés révén nemcsak saját kedvtelésükre, otthonuk csinosítására használhatták ismereteiket a növendékek, hanem a megélhetésük biztosítására is. Az ideális női iparos, akárcsak a férfiak esetében, olyan önálló kisiparosként jelenik meg a szövegben, aki képes önmagát eltartani és az adott iparágához tartozó egész munkafolyamatokat átlátva minőségi terméket előállítani. Ezt bizonyítja, hogy a nőipariskolának is

⁵² ÉRT. BUDAPEST 1915. 4.

⁵³ Az 1913/14-es tanévben összesen 292 fővel több diák látogatta az intézetet. ÉRT. BUDAPEST 1915. 4.

⁵⁴ Az 1916/17-es tanévben a diákok létszámának növekedése mögött nemcsak a speciális tanfolyamok vonzerjét, hanem részben az erdélyi menekültek beiskolázásának eredményét is látnunk kell. ÉRT. BUDAPEST 1915. 4.; ÉRT. BUDAPEST 1916. 3.; ÉRT. BUDAPEST 1917. 3–4.; ÉRT. BUDAPEST 1918. 3.

⁵⁵ A tanfolyamokra csak négy polgárit végezettek vettek fel, akik kézimunkából és rajzból jó osztályzatot értek el. HACKER 1916. 384.

⁵⁶ HACKER 1916. 385.

⁵⁷ Vö. VÖRÖS 2015b. 43–46.

⁵⁸ A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1916. évi 24.466. VI/B. számú rendelete a budapesti állami nőipariskola szabósági tanfolyamát végzett női szabósegédek önálló ipari munkára képesítéséről. A rendelet értelmében a segédi képesítést már megszerzett tanítványok, amennyiben az nőipariskolában még két évig rendszeres ipari munkát végeztek, iparjogot nyerhettek, amely fontos könnyítést jelentett számukra. MRT 1916. 2069.

⁵⁹ SCH. M. 1918. 60.

„erős törekvése, jellemző iránya (...), hogy minden tervet a tanulók maguk készítsenek, rajzoljanak.”⁶⁰ A női iparos sajátos női karakterét az önfeláldozása és áldozatkészsége jelentette: „A növendék (...) próbálja az első lépéseket, hogy önálló legyen, hogy másokért éljen.”⁶¹ – ezt erősíti a kiállítási termékek árusításából befolyó összegek rokkant katonák számára történő felajánlása is, amely jól illeszkedik a nőipariskolák háború során végzett karitatív tevékenységeihez.⁶²

Női hangok a Magyar Iparoktatásban

A professzionalizációs folyamatok részeként, a 19. század folyamán az egyes szakértelmiségi csoportok létrehozták a saját kommunikációs színtereiket, melyek között a nyomtatott sajtónak meghatározó szerep jutott. A *Magyar Iparoktatás* mint hivatalos állami közlöny primer forrásként nemcsak az állami ipar(oktatás-)politikai törekvések bemutatására, hanem egy szakmai közösség oktatással kapcsolatos koncepcióinak, politikai kultúrájának és mentalitásának vizsgálatára is alkalmas lehet.⁶³ Záró fejezetként az első világháború női munkára és szakképzésre gyakorolt hatásait vizsgáljuk a *Magyar Iparoktatás* vonatkozó számaiban.

A női szakoktatás „másodvonalbeliségét” a korszak hivatalos iparoktatási orgánumban a nőekkel, a női neveléssel kapcsolatos cikkek gyakorisága is mutatja. A *Magyar Iparoktatás* 1896 és 1917 közötti számaiban megjelent mintegy ezer önálló cikkből összesen 30 foglalkozott a női szakoktatással és ebből csupán 20 kifejezetten a női iparoktatással. A 30, nőikkel kapcsolatos írásból a legterjedelmesebbek az egy-egy külföldi (porosz, francia, svájci, osztrák) tanulmányút tapasztalatainak beszámolóí voltak (összesen 7). A hazai női iparoktatás kérdései 1913-tól jelentősebb terjedelemben és nagyobb gyakorisággal jelentek meg a periodika hasábjain – 1913 és 1917 között összesen évente átlagosan 2,75 tanulmányt közöltek, míg 1896 és 1912 között 1,2-t. Ha csak az 1914 szeptembere után megjelent lapszámokat tekintjük, akkor nemcsak a női szakoktatással kapcsolatos cikkek száma, hanem a női szerzőktől származó írásoké is megemelkedett. A női szerzők által írt munkák, illetve női szakoktatással kapcsolatos írások együttes aránya így még magasabb, hiszen a világháború idején évente átlagosan 4,6 cikk, illetve tanulmány sorolható ebbe a kategóriába, amely összesen 14 különböző írást jelent (és 25 tényleges megjelenést az egyes lapszámokban folytatásban megjelent munkák révén). Ez az arány akkor válik igazán beszédessé, ha az egyes lapszámok terjedelmének fokozatos csökkenését is figyelembe vesszük, illetve a női szerzők előretörését a vizsgált időszakban.⁶⁴ Előbbi főként a gazdasági nehézségek miatt fellépő papírhíánynak, míg utóbbi többek között a hadiszol-

⁶⁰ SCH. M. 1918. 59.

⁶¹ SCH. M. 1918. 60.

⁶² A személyzet és a növendékek is rendszeresen készítettek a rokkant katonák számára fehérneműt vagy tettek felajánlást a hadiárvák, illetve özvegyek javára, a fővárosi nőipariskola budai tagintézetében a Vöröskereszt külön műhelyt is szervezett ez előbbi célra. ÉRT. BUDAPEST 1915. 8.; 12–17.; ÉRT. BUDAPEST 1917. 7.

⁶³ Vö. CIEGER 2000.

⁶⁴ A világháború előtt a *Magyar Iparoktatás* július és augusztus kivételével kéthetente jelent meg átlagosan három-négy, jellemzően folytatásokban közölt tanulmánnyal, illetve több, az aktualitásokat röviden ismertető, állandó rovattal (például: kivonatok az iskolai értesítőkből, külföldi szemléző, hivatalos közlemények stb.). A világháború kitörésétől összevont lapszámokkal már csak havonta jelentkezett a folyóirat, ami az adott évben megjelenő tanulmányok és cikkek mennyiségét is felére redukálta. Míg korábban átlagosan 50 önálló – több

gálatot teljesítő férfi auktoroknak volt köszönhető. A korábbi években szinte teljesen hiányoztak az azonosíthatóan női szerzőktől származó írások a *Magyar Iparoktatásból*. 1896 és 1913 között összesen két cikket találunk, amelyet hölgyek jegyeztek – egyet Nendtwich Gusztávnétől 1896-ban és egyet Piller Erzsébettől 1910-ben –, mindkét esetben a női kézimunkával, illetve női iparoktatással kapcsolatban értekeztek.⁶⁵ Az első világháború előestéjén – az 1913/14-es évfolyamban – már nemcsak a női tematika mértéke kezdett el egyre jelentősebb teret foglalni a szakfolyóiratban, hanem Dörfler Janka személyében az első női szerzőtől származó, többrészes tanulmány is megjelenhetett. A szerzők szinte valamennyien a budapesti nőipariskola tanárnői, ez alól egyedüli kivételt Belgrader Margit, az I. kerületi felsőbb leányiskola tanára jelentett.⁶⁶ Belgrader Margit egyben a folyóirat legtermékenyebb női szerzője is volt, 1913–1917 között összesen 8 cikke jelent meg, amelyek elsősorban az olasz, illetve svájci iparoktatás és testnevelés aktuális helyzetét mutatták be a szakmai közönségnek. Írásainak sajátossága, hogy – szemben a többi női szerzővel – azokat kevésbé jellemezte a kifejezetten női tematika jelenléte. Az olasz iparoktatás fejlesztéséről vagy műszaki iskolákról szóló beszámolóit elsősorban általános, illetve az iparoktatás-politika főáramlatához kapcsolódó kérdéseket taglaltak.⁶⁷

A *Magyar Iparoktatás* mint hivatalos közlöny, rendszeresen közölte a szakoktatást érintő fontosabb rendeleteket és szabályzatokat. A női szakoktatást érintő változásokról a háború alatt is beszámolt, így többek között a női kereskedelmi oktatás reformjáról.⁶⁸ A női munkaerőben rejlő potenciált és oktatásuk piaci érdekeknek megfelelő átalakítását már korábban is hangsúlyozták, ebbe az irányba jelentett elmozdulást az első világháború alatt a középfokú leányoktatás reformja.⁶⁹ „Ez a reform halaszthatatlanná vált. A felsőbb leányiskolák (...) mai szervezetükben már nem tudták kielégíteni a megváltozott életviszonyok folytán felmerült szükségleteket.”⁷⁰ A női kereskedelmi oktatás nemcsak a *Magyar Iparoktatás* hasábjain jelentkezett ekkor rendszeresen visszatérő kérdésként, hanem több politikai és közéleti folyóiratban is.⁷¹

részletben közölt – tanulmányt publikáltak egy évben, addig 1914 szeptemberétől ez a szám 37-re, majd a következő évfolyamokban 22-re, illetve 24-re csökkent.

⁶⁵ NENDTWICH 1896; PILLÉR 1910.

⁶⁶ Özv. Nendtwich Gusztávné, született Hoffmann Janka a cikk megírásakor a budapesti nőipariskola igazgatója volt. BCL 1896–1897. 199.; BCL 1910. 396.; BCL 1914. 449., 457., 1406. Dirner Alice a budapesti nőipariskola tanítónője a két világháború között tankönyvíróként is ismertté vált szakmai körökben (Dirner Alice: *Az Új Idők kézimunka könyve – csomózott-, vert- és rececsipkék*. Budapest, 1938.).

⁶⁷ BELGRADER 1914a. 18–24.; BELGRADER 1914b. 94–98.; BELGRADER 1914c. 140–153.; BELGRADER 1915a. 286–296.; BELGRADER 1915b. 376–381.; BELGRADER 1915c. 561.; BELGRADER 1915d. 242–256.; BELGRADER 1917. 474–490.

⁶⁸ SZABÁLYZAT A POLGÁRI LEÁNYISKOLAI, FELSŐBB LEÁNYISKOLA ÉS TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZETI NŐI KÉZIMUNKATANÍTÓNŐK KÉPESÍTÉSÉRŐL. 1914. 98–124. A női kereskedelmi szakoktatást érintő cikkek a *Magyar Iparoktatás*ban: A NŐI KERESKEDELMI TANFOLYAMOK 1916. 601–609.; SUPPÁN 1916. 1–7.

⁶⁹ Lásd a 23. számú lbjegyzetet.

⁷⁰ SUPPÁN 1916. 1.

⁷¹ GLÜCKLICH 1916; VÁSONY 1916. A Magyar Pedagógiai Társaság folyóiratában megjelenésétől fogva ritkán találunk a szakoktatás kérdésével foglalkozó tanulmányt. A háború éveit Fináczy Ernő a társaság 1916 októberében tartott ülésén elnöki beszédét a hazai szakoktatás helyzetének áttekintő bemutatásának szentelte. A női szakoktatást és annak esetleges reformját azonban egyáltalán nem érintette beszédében. FINÁCZY 1916

A háború női munkavégzésre gyakorolt hatásait, illetve ebből kiindulva a női szakoktatás kérdését többen is érintették a folyóiratban. Dirner Alice⁷² 1916-ban megjelent cikkében a következőket írta a háború munka világára gyakorolt hatásáról: „Számottevők lesznek olyan egyének, akik eddig az állam életében csak, mint negatív individuumok jöttek tekintetbe”⁷³, éppen ezért tartotta fontosnak a nőipariskolák tantervének revízió alá vonását. Véleménye szerint a nők fokozódó gazdasági jelenléte is indokolná egy új tantárgy, a *Polgárjogok és kötelességek* bevezetését a nőipariskolákban, mely ismeretkörök eddig csak érintőlegesen jelentek meg a képzésben.⁷⁴ Az új tantárgy mellett számos pedagógiai és didaktikai érvet felvonultatva foglalta össze a legfőbb tartalmi csomópontokat, mint például a munka világához köthető jogi ismeretek és gyakorlati tudnivalók, illetve a nők családban és kereseti pályákon betöltött szerepéhez kötődő erkölcsi irányelvek és kérdések.⁷⁵ Az új ismeretkörök legfőbb indoka tehát a nőipariskolát elvégző növendékek között a ténylegesen kenyérkereső pályára lépők arányának megnövekedése. A világháborút megelőzően a nőipariskolák végzett növendékeinek nagy része megszerzett tudását ugyanis nem a munka világában hasznosította, hanem többnyire saját háztartásában, családjá körében. Az iparban dolgozó nők statisztikai adataival összevetve a nőipariskola növendékeinek csak elenyésző része kapcsolódott be a gazdaság vérkeringésébe. Ezt a tényt támasztja alá, hogy a munkavállaló nők körében a szakképzettség aránya mindvégig igen alacsony maradt a korszakban. Magyarázható ez azzal is, hogy a dolgozni kénytelen, alacsonyabb néprétegek közé tartozó nők számára az ipariskolai oktatás lehetősége sem volt biztosított, így képesítést sem szerezhettek. További magyarázat lehet, hogy az iskolát látogatók nagy része nem volt modern értelemben vett munkavégzésre utalva, ha mégis dolgoztak, akkor a „kenyérkereső munkát” nem otthonuktól, illetve háztartásuktól távol végezték, így a statisztikai adatokban sem jelentek meg.⁷⁶

A bevezetendő új tantárgy, így a cikk alapfogalma is a *munka*, amely mint az egyén életét és a társadalom működését meghatározó princípium jelenik meg, mintegy a hétköznapi cselekedetekben megnyilvánuló profán szakralitásként.⁷⁷ „Minden tettünk csak egy szem abban a végtelen láncolatban, amelynek kezdete visszanyúl a mindenség legelső ébredésének órájába (...) Mi tehát munkánkkal csak azon lendítünk, amit őseink elkezdtek és rakunk porszemet porszemhez, hogy utódaink tovább dolgozhassanak.”⁷⁸ A munka olyan kötelességgé válik, amely „Isten örök törvényéből” áramlik rá az emberiség minden következő generációjára. Ezek a gondolatok számos ponton összecsengenek Gelléri Mór 1876-ban a női munka kapcsán kifejtett gondolataival, ahol „a munka az ima után a legszentebb isteni tisztelet. A munkáskéz sikere a világon a legelső diadal; a munka a legjobb eszköz a megélhetésre, a legbiztosabb függetlenség megállapítására. A munka a legnagyobb tisztesség, a legszebb

72 Dirner Alice az 1913/14-es tanévtől a budapesti nőipariskola ösztöndíjas tanítójelöltje, majd az 1915/1916-os tanévtől okleveles tanítónője volt. ÉRT. BUDAPEST 1915. 21.; ÉRT. BUDAPEST 1917. 16.

73 DIRNER 1916. 511.

74 Dirner Alice javaslatáról a budapesti nőipariskola tanári értekezletén is beszámolt az 1915/16-os tanév során, ugyanebben a tanévben az iparfelügyelők munkásságáról kiadott jelentés alapján a munkásvédelem kérdéséről is előadást tartott az iskola tantestületének. ÉRT. BUDAPEST 1916. 12.

75 Fontosabb kulcsfogalmakként jelölte meg a szerző a kötelességet, a becsületet, a közösséget, az összetartozást stb. DIRNER 1916. 511–522.

76 VÖRÖS 2015a. 589.

77 VÖ. KOCKA 2001; NÉMETH 2014.

78 DIRNER 1916. 514.

*nemesi címer, a kézműves címere a műhely ajtaja fölött.*⁷⁹ Mindkét szerző a női munkavégzés előretörése kapcsán ugyan utal a korabeli viszonyok megváltozására, de munkafogalmuk szubsztanciája történetileg változatlan örökérvényű normaként jelent meg.

Dirner mindazt a tevékenységet munkának tekinti *„amellyel javakat teremtünk, szerzünk és gyűjtünk.”*⁸⁰ Az egyén legfőbb jellemzői és tulajdonságai visszatükröződnek az általa végzett munkán: *„A munkánk, amilyenek mi vagyunk. Rajta van azon minden hibánk, de rá van bélyegezve az egyén kiválósága is. Így lesz világossá előttünk, hogy kiváló munkával kiváló emberré lehet valaki.”*⁸¹ – a munkavégzés minősége tehát az egyén helyét is kijelöli a társadalomban. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg korábban Gelléri Mór is a női munkáról elmélkedve: *„Az egyik embernek a bizalma a másikhöz, mindig a munka iránti bizalom volt és lesz.”*⁸² – sőt, a takarékoság mellett nála deklaráltan a „művelt államok” építőköveként jelent meg mint legfőbb polgári erény. A női munka „sajátos” minőségére utal, hogy annak elsődleges indokaként a gyengékről és elesettekről való gondoskodás szükségességét jelölte meg Dirner. Tágabb értelemben viszont úgy látta, hogy *„az állam épületén”* is dolgoznak a nők, legyen az *„bármely kicsiny, mégis fontos az együttességben.”*⁸³ Dirner és Gelléri szövegei egyértelműen szemléltetik a modern munka fogalmának sajátosságát, melyhez társadalmi és nemzetintegrációs funkciók rendelődtek a 19. század utolsó harmadától.⁸⁴ Dirner Alice munkafelfogása egyszerre tágitotta ki a női iparoktatás kereteit, reflektálva a kor kihívásaira (új ismeretek beemelésével), illetve tartotta meg számos tipikus jellemzőjét a korábbi női szakképzést uraló narratívának (például: egyéni érdekek alárendelése a közérdeknek, bér munka vállalásának kényszerű és nem vágyott bemutatása stb.).

Gaul Károly 1916 szeptemberétől folytatásokban megjelent cikkeiben a nők ipari munkalehetőségeiről készített körképet az egyes szakmák által megkívánt szakismereteket és kereseti lehetőségeket bemutatva, illetve az adott iparág továbbfejlődési lehetőségeire is utalva. A főként textil- és ruhaipar köréből felsorolt tevékenységi körök közül számosról (például: kesztyű-, szalmakalap-, művirágkészítés, gombgyártás stb.) mint a hazai ipar számára új, még „meghódítandó” területről értekezett, hiszen ezen iparágak termékeiből ekkor Magyarország jellemzően behozatalra szorult. A meghonosítandó új gazdasági területeknél minden esetben feltüntette a lehetséges hazai forgalom értékét és az így létesíthető új (női) munkahelyek számát is.⁸⁵

„Nagyon nyomós gazdasági okok szólnak ugyanis amellett, hogy azok az iparcikkek, melyeket eddig külföldről hoztunk be, jövőre hazánkban készüljenek s hogy épen a szegényebb középosztály (...) gyermekei eme finomabb, sok ízlést és ügyességet követelő termelő munkák által

⁷⁹ GELLÉRI 1876. 52.

⁸⁰ DIRNER 1916. 517.

⁸¹ DIRNER 1916. 518.

⁸² GELLÉRI 1876. 12.

⁸³ DIRNER 1916. 518.

⁸⁴ A kérdésről lásd részletesebben BÓDY 2010. 11–24.

⁸⁵ Gaul Károly többek között a művirág-, illetve a női, gyermekkalap- és sapkakészítést is a kiaknázatlan ipari munkaformák közé sorolta. A külföldi behozatal mértékét figyelembe véve évi 2–5 millió korona forgalmat lebonyolító, lehetséges hazai üzletágakról írt. Úgy vélte, hogy a művirágkészítés felkarolásával közel 500 munkásnőnek biztosíthatnának elhelyezkedést évi 300–400 korona fizetés mellett. Gaul Károly nem volt egyedül ezen elképzelésével, hiszen a kínáló piaci lehetőséget felismerve a női és gyermekkalap-, illetve sapkakészítést a 20. század elején több nőipariskola is beemelte a képzési profiljába. GAUL 1916a. 141–144.

megfelelő keresetre tehessenek szert.”⁸⁶ – írta 1915-ben a budapesti nőipariskola igazgató-nője. A női iparoktatás fejlesztése mellett felsorakoztatott érveknek szerves részét képezte a hazai ipar erősítése, ezzel együtt a külföldi áruk visszaszorítása, melyet többek között (a női) ízlés formálásával kívántak elérni. Hacker Boriska korábban idézett cikkében egészen odáig ment, hogy a fejlődő magyar műipar számára „teret és közönséget” szerezhetnek a nők, ízlésük fejlesztését pedig megfelelő (iparművészeti) képzés révén látta elérhetőnek.⁸⁷ Ez a narratív séma a világháború idején visszatérő elemnek mutatkozott, amely szerint a nők vásárlási szokásaik megváltoztatásával, valamint tüvel és cérnával vívhatják meg saját harcukat a külföldi ipartermékekkel szemben, így vehetik ki részüket a nemzetépítésből és az ország védelméből.

A női ipari munka gyakran a családért vagy a családon belül végzett munkalehetőségekkel került együttes tárgyalásra, különösen a háziipar kérdéseinél. A hagyományos női szerepekhez köthetően a családi munkavégzés és otthonmunka kvázi a női munkavégzés szinonimái váltak Gaul szövegében is. *A nők ipari munkaköréből* címet viselő tanulmányában rendszeresen érinti a gyermekmunka helyzetét és formáit. Ez utóbbi egyértelműen a nőkkel kapcsolatos, hagyományos elbeszélések jellegzetes vonásaként értelmezhető, vagyis a gyermekkel kapcsolatos kérdések a női „terekhez” tartozóként kerültek bemutatásra.⁸⁸ Gaul a női ipari foglalkoztatottak jellemzően alacsony kereseti lehetőségeit elismerte, de azt mint a magasabb cél érdekében vállalható áldozatként, szükséges rosszként értelmezte. A női munkavégzés itt egyértelműen a család érdekeinek rendelődött alá, ezzel a hagyományos szerepek és hatalmi viszonyok újratermelődését szolgálva. „Látni ezekből, hogy az otthonmunkásnő keresete ezen iparban [t. i. gépi kötés] nagyon szerény. Mindemellett azonban jobb kereset híján kíváncsi, hogy népünk foglalkozzék ezzel, mert minden esetre jobb, hogy a nő legalább valamit, mint semmit sem keresen. Bármily szerény is a kereset, az a család fönntartásánál mellékes keresetként mégis csak megkönnyíti a család megélhetését.”⁸⁹ A női munkát egyértelműen szociális nézőpontból tekintette meghatározónak, amely a női munkavállalást „kényszerűségként” értelmező narratívához illeszkedik.⁹⁰ Suppán Vilmos a női középfokú oktatás reformját bemutató vezércikkében is hasonló véleményt fogalmazott meg: „A gazdasági viszonyok is eltolódtak, aminek következtében éppen az említett osztályok [t. i. művelt középosztály] sok nőtagja természetes hivatásától elzárta ellátás híján marad és a közre értékes munkaerejük paragon hever. A kényszerűségtől hajtva a lányok kenyérkereső életpályára akarnak készülni s azért már nem látogatják a pusztán általános műveltséget nyújtó felsőbb leányiskolákat.”⁹¹

A pályaválasztási szaktanácsadó munkák és értekezések szinte mindegyike a kimon-dottan nőies szakmák közé sorolta az iparművészi pályákat.⁹² A nőkben rejlő alkotóképesség, esztétikai hajlam és kezűgyesség miatt az általános családi neveletésükből magukkal hozott tudás kamatoztatásával adekvát munkaformaként javasolták számukra az iparművészeti pályákat, akárcsak a korábban idézett Nádai Pál vagy Jaschik Álmos. Boros

⁸⁶ ÉRT. BUDAPEST 1915. 4.

⁸⁷ HACKER 1916. 384.

⁸⁸ Vö. GYÁNI 1987/88. 366–368.; KÉRI 2015. 268–271.; GAUL 1916a. 141., 201.

⁸⁹ GAUL 1916b. 197.

⁹⁰ GAUL 1916b. 194.

⁹¹ SUPPÁN 1916. 1–2.

⁹² HOLLÓSNÉ DE GROBOIS 1910; GINEVERNÉ GYÖRY 1912. Vö. TÉSZABÓ 2017. 160–161.

Rudolf⁹³ egy nagyobb lélegzetű, több részletben megjelenő tanulmánnyal jelentkezett a világháború során a *Magyar Iparoktatásban*, amely esztétikai kérdéseket tárgyalt a nőipar vonatkozásában, és sok tekintetben a korábbi „szakvéleményekkel” értett egyet. A különböző iparoktatási intézményeknek – már az 1880-as években megjelent koncepcióknak – szerves része volt a műízlés fejlesztése az esztétikai nevelés a technológiai és gyakorlati képzés mellett.⁹⁴ A századfordulóra kialakult különböző intézménytípusok képzési tervében azonban eltérő hangsúllyal szerepelt a művészeti készségek fejlesztése és ismeretek átadása. Boros Rudolf írása többek között az iparoktatás-politika egyik visszatérő problémájára is reflektál: vagyis mennyire elvárható és reális igény, hogy az iparosok, kézművesek önállóan megtervezett iparművészeti igényű alkotásokat hozzanak létre, és ebből következően, milyen mértékben szükséges esztétikai és iparművészeti jellegű oktatásban részesíteni a növendékeket. Véleménye szerint *„általában végzetes felfogás az, hogy az iparos a művész feladatát, az ipariskola pedig az iparművészetiét vállalja. Ki fogja akkor az iparos és az ipariskola feladatát vállalni? Nem lesz akkor maga az iskola vétkes abban, hogy olyan iparosokat nevel, kik nem akarnak dolgozni, mert hisz ők már művészfélek[?].”*⁹⁵ A fiúk és a lányok oktatása között azonban éles határvonalat húzott. A fiúk esetében a művészeti oktatást indokolatlannak vélte az alsó- és középfokú ipariskolában, valamint a népoktatás keretei között is, hiszen az jóval érettebb személyiséget, kifinomult ízlést és tehetséget követelne meg. A lányok esetében megengedőbbnek mutatkozott: *„A nőknek egyrészt veleszületett szépérzékénél fogva, másrészt a lányoknak a női kézimunkával való korai és állandó elfoglaltságánál fogva, végül pedig a nőiparban a szükségletek nagyrészt kisebb művészi igényeinél fogva a leányiskolában kisebb, művészeti feladatoknak és céloknak már korábban és az ipari keretben is juttathatnak teret.”*⁹⁶ Boros szövegében egyszerre jelennek meg a női nemhez *epitheton ornans*ként hozzátapadt szépérzék és művészi hajlam tulajdonságjegyek, illetve a nőipar *„kisebb művészi igény[én]”* keresztül annak lefokozása, valamint alacsonyabb pozícióba helyezése is a férfiak által képviselt ipari tevékenységhez képest. A professzionalizálódó művészeti pályák a nők számára továbbra sem voltak elérhetőek még a 20. század elején sem. Elismerték ugyan a nők művészeti hajalmait, de művészeti pályán való működését a korabeli szerzők szkeptikusan kezelték. Átmeneti időtöltésnek tekintették csupán, mert aki férjhez ment, felhagyott az ilyen tevékenységgel, illetve a kor uralkodó felfogása szerint a nők nem rendelkeztek valódi művészi alkotóképességgel.⁹⁷

A világháború során számos okból kifolyólag hiába nyílt egyre több lehetőség a nők előtt hagyományos szerepeiken túlmutató érvényesülésre, a meghatározó szakmai, szakpolitikai megnyilatkozásokban továbbra is markánsan jelen volt a „természetes hivatásuk”, az anyai és hitvesi teendők elsődlegessége. Minden tradicionális szerepkörökön túlmutató feladat

⁹³ Boros Rudolf okleveles középiskolai tanár, a budapesti M. Kir. Állami Nőiipariskola rajztanára volt 1888-tól, majd 1916-tól a győri fa- és fémipari szakiskola igazgatója. Rendszeresen publikált a *Magyar Iparoktatásban* az iparoktatást érintő különféle kérdésekben. ÉRT. BUDAPEST 1915. 18.

⁹⁴ Vö. KELETI – MUDRONY 1881. 7–9.; SZÉKELY 2017. 14–15.

⁹⁵ BOROS 1915. 53–54.

⁹⁶ BOROS 1915. 53.

⁹⁷ TÉSZABÓ 2017. 161.

csak másodlagos, kényszerűségből vállalt tevékenység lehetett számukra, bár ez a kényszer egyre fokozódó mértékben volt jelen egyre többek életében. A nő a munka nyilvános világának legitim szereplőjeként csak a családon belüli hagyományos női szerep függvényében ténykedhet továbbra is.⁹⁸

A női iparoktatás és szakképzés világára számos módon hatott a világháború. Az egyes intézmények szintjén a képzés minőségét – ha nem is olyan markánsan, mint a fiúk szakiskolái esetében, de – idővel egyértelműen befolyásolták a harci események és az ezek nyomán kibontakozó gazdasági nehézségek. Az iparoktatás szakmai nyilvánossága kvantitativ egyértelműen több figyelmet és teret biztosított a nők számára, azonban az egyes szövegek szintjén kibontakozó korabeli nőkép, ha nem is mozdulatlan, de semmiképpen sem bír egy szecessziós műalkotás dinamizmusával. A hagyományos nemi szerepekhez köthető vélemények dominanciáját csak elvétve kérdőjelezhetjük meg, és ez nem feltétlenül a háború eseményeiből következett csupán.

FORRÁSOK

A NŐI
KERESKEDELMI
TANFOLYAMOK 1916	A női kereskedelmi tanfolyamok az 1914–1915. és az 1915–16. iskolai években. <i>Magyar Iparoktatás</i> 20. (1916):19–20. 601–609.
BÁNÁTFAI 1916	BÁNÁTFAI Nagy László: Nők az órásiiparban. In: <i>Az 1916 június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek</i> . Feministák Egyesülete, Budapest, 1916. 49–53.
BELGRADER 1914a	BELGRADER Margit: Az ipari üzemekben dolgozó gyermekek iskoláztatása Olaszországban. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1914):1–2. 18–24.
BELGRADER 1914b	BELGRADER Margit: A bergamoi műszaki iskola ipari szakosztálya. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1914):3–4. 94–98.
BELGRADER 1914c	BELGRADER Margit: Testnevelés Olaszországban. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1914):5–6. 140–153.
BELGRADER 1915a	BELGRADER Margit: Törvényjavaslat az iparoktatás fejlesztésére Olaszországban. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1915):9–10. 286–296.
BELGRADER 1915b	BELGRADER Margit: Az ipari, kereskedelmi és gazdasági oktatás céljaira szolgáló alapítványok ellenőrzése Olaszországban. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1915):11–12. 376–381.
BELGRADER 1915c	BELGRADER Margit: A svájci selyemszövő háziipar. <i>Magyar Iparoktatás</i> 19. (1915):17–18. 561–570.
BELGRADER 1915d	BELGRADER Margit: A meiszeni porcellán eredete és fejlődése. <i>Magyar Iparoktatás</i> 20. (1915):5–6. 242–252.
BELGRADER 1917	BELGRADER Margit: A sèvres-i porcelángyár szervezetéről, gyártmányairól és kerámiai múzeumáról. <i>Magyar Iparoktatás</i> 21. (1917):15–16. 474–490.

⁹⁸ Vö. GYÁNI 1987/88.

- BCL 1910 *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910.* 22. évf. Budapest, 1910.
- BCL 1914 *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1914.* 26. évf. Budapest, 1914.
- BCL 1916 *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1916.* 28. évf. Budapest, 1916.
- BOROS 1915 BOROS Rudolf: A művészi nőipar követelményei. *Magyar Iparoktatás* 20. (1915):1–2. 45–54.
- DIRNER 1916 DIRNER Alice: Polgárjogok és kötelességek (Tekintettel a nőipar-iskolákra). *Magyar Iparoktatás* 20. (1916):17–18. 511–522.
- ÉRT. BUDAPEST 1915 *A m. kir. állami nőipariskola értesítője az 1914/15. tanévről.* Szerk. SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona (ig.). Budapest, 1915.
- ÉRT. BUDAPEST 1916 *A m. kir. állami nőipariskola értesítője az 1915/16. tanévről.* Szerk. SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona (ig.). Budapest, 1916.
- ÉRT. BUDAPEST 1917 *A m. kir. állami nőipariskola értesítője az 1916/17. tanévről.* Szerk. SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona (ig.). Budapest, 1917.
- ÉRT. BUDAPEST 1918 *A m. kir. állami nőipariskola értesítője az 1917/18. tanévről.* Szerk. SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona (ig.). Budapest, 1918.
- FINÁCZY 1916 FINÁCZY Ernő: Szakoktatásunkról. *Magyar Paedagogia* 25. (1916):9. 449–455.
- GAUL 1916a GAUL Károly: A nők ipari munkaköréből (2. rész). *Magyar Iparoktatás* 21. (1916):5–6. 135–147.
- GAUL 1916b GAUL Károly: A nők ipari munkaköréből (3. rész). *Magyar Iparoktatás* 21. (1916):7–8. 193–216.
- GAUL 1929 GAUL Károly: A magyar iparoktatás. In: *A magyar ipar almanachja.* Főszerk. DÁLNOKI-KOVÁTS Jenő, szerk. LADÁNYI Miksa. Budapest, 1929. 164–177.
- GELLÉRI 1876 Gelléri Mór: *A nők munkaköre.* Szeged, 1876.
- GINEVERNÉ GYÖRÝ 1912 GINEVERNÉ GYÖRÝ Ilona: *A kézimunka mint kereseti forrás és hasznos szórakozás.* Budapest, 1912.
- GLÜCKLICH 1916 GLÜCKLICH Vilma: A leány-középiskolák reformja. *A Nő* 2. (1916):8. 118–119.
- HACKER 1916 HACKER Boriska: Művészi ipartanfolyamok. *Nemzeti Nőnevelés* 37. (1916):7–8. 383–385.
- HOLLÓSNÉ DE GROBOIS 1910 HOLLÓSNÉ DE GROBOIS Nandin: *A kenyérkereső asszony. Pályaválasztás előtt álló nők kalauza.* Budapest, 1910.
- JASCHIK 1913a JASCHIK Álmos: A nő az iparban és az iparoktatásban. *Magyar Iparoktatás* 18. (1913):6. 161–165.
- JASCHIK 1913b JASCHIK Álmos: A nő az iparban és az iparoktatásban. *Magyar Iparoktatás* 18. (1913):7. 193–199.
- JASCHIK 1913c JASCHIK Álmos: A nő az iparban és az iparoktatásban. *Magyar Iparoktatás* 18. (1913):8. 225–231.

- KANKOVSKY 1916 Kankovszky Ervin: A fényképész pálya. In: *Az 1916 június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek*. Feministák Egyesülete, Budapest, 1916. 47–49.
- KN 1910–1918 XXIX *Az 1910. év június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXIX. kötet. Budapest, 1916.
- KN 1910–1918 XXX *Az 1910. év június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXX. kötet. Budapest, 1916.
- KOVÁCSYNÉ 1915 KOVÁCSYNÉ Szemere Ilona: A háború utáni nőnevelésről. *Nemzeti Nőnevelés* 36. (1915):10. 408–415.
- MATLEKOVICS – SZTERÉNYI 1898 MATLEKOVITS Sándor – SZTERÉNYI József (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. 2. kötet. Budapest, 1898.
- MUNKA- ÉS RAJZ- KIÁLLÍTÁS AZ ÁLLAMI NŐIPARISKOLÁBAN 1912 Munka- és rajzkiállítás az állami nőipariskolában. [sz. n.] *Magyar Iparoktatás* 16. (1912):20. 618–626.
- MRT 1903 *Magyarországi rendeletek tára, 1903*. Budapest, 1903.
- MRT 1916 *Magyarországi rendeletek tára, 1916*. Budapest, 1916.
- MTCN 1915 *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 34. évfolyam. Budapest, 1915.
- NÁDAI 1916 NÁDAI Pál: Nők az iparművészeti pályán. In: *Az 1916 június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek*. Feministák Egyesülete, Budapest, 1916. 43–44.
- NENDTWICH 1896 NENDTWICH Gusztávné: A nőipari szakoktatás állapota és a női kézimunka tanítása a különféle tanintézetekben Magyarországon. *Magyar Iparoktatás* 1. (1896):1. 35–39.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910 *Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népesség számlálása. Végeredmények összefoglalása*. 6. kötet. Budapest, 1920.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1920 *Az 1920. évi népszámlálás. Végeredmények összefoglalása*. 6. kötet. Budapest, 1929.
- PILLER 1910 PILLER Erzsébet: A női kézimunka köréből. *Magyar Iparoktatás* 15. (1910):6. 178–182.
- SCH. M. 1918 SCH. M.: Kiállítás a m. kir. Nőipariskola két emeletén. *Nemzeti Nőnevelés* 39. (1918) 59–60.
- SPÁDY 1916 SPÁDY Adél: Nők helyzete az egyes pályákon. In: *Az 1916 június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek*. Feministák Egyesülete, Budapest, 1916. 11–29.
- SUPPÁN 1916 SUPPÁN Vilmos: A leányiskolák reformja. *Magyar Iparoktatás* 21. (1916):1–2. 1–7.

- ST. ÉVKÖNYV 1913 *A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1915.
- ST. ÉVKÖNYV 1914 *A M. Kir. Kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1916.
- ST. ÉVKÖNYV 1915–1918 *A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1924.
- SZABÁLYZAT A POLGÁRI LEÁNYISKOLAI, FELSŐBB LEÁNYISKOLA ÉS TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZETI NŐI KÉZIMUNKATANÍTÓNŐK KÉPESÍTÉSÉRŐL 1914 Szabályzat a polgári leányiskolai, felsőbb leányiskola és tanítóképző intézeti női kézimunkatanítónők képesítéséről. [sz. n.] *Magyar Iparoktatás* 19. (1914):3–4. 98–124.
- TELEKI 1916 TELEKI Sándorné: A Feministák Egyesületének évi jelentése. In: *Az 1916 június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek.* Feministák Egyesülete, Budapest, 1916. 79–108.
- VÁSONY 1916 VÁSONY Lajos: A leányközépiskolák reformja. *Nemzeti Nénevelés* 37. (1916):7–8. 343–361.

IRODALOM

- ACSÁDY 2017 ACSÁDY Judit: Ipari munkásnők Magyarországon: Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk* 67. (2017):2. 25–52.
- BÓDY 2006 BÓDY Zsombor: Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása 1860–1906. In: *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Szerk. KÖVÉR György. Budapest, 2006. 757–783.
- BÓDY 2010 BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Budapest, 2010.
- CIEGER 2000 CIEGER András: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában (Módszertani áttekintés). *Múltunk* 26. (2000):3. 3–51.

- CZEFERNER 2014 CZEFERNER Dóra: Dolgozó nők az első világháború Magyarországn. In: *III. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2014*. Szerk. SCHAU ANITA – SZABÓ ISTVÁN. Pécs, 2014. 283–300.
- FERICSÁN 1999 FERICSÁN KÁLMÁN: *Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatás és fejlődése Magyarországon*. Pécs, 1999.
- FERICSÁN 2001 FERICSÁN KÁLMÁN: *Tanítómesterek és mestertanítók*. Budapest–Pécs, 2001.
- GYÁNI 1987/88 GYÁNI GÁBOR: Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 30. (1987/88):3. 366–378.
- GYÖRIVÁNYI 2000 GYÖRIVÁNYI SÁNDOR: *A szakképzés története Magyarországon*. Budapest, 2000.
- KERESZTY 2013 KERESZTY ORSOLYA: Nők nem formális tanulási lehetőségei a dualizmus kori Magyarországon. In: *Vzdelávanie, vyskum a metodológia*. Szerk. KARLOVITZ JÁNOS TIBOR – TORGYIK JUDIT. Komárno, 2013. 26–36.
- KÉRI 2015 KÉRI KATALIN: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapo-zással)*. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, 2015.
- KOCKA 2001 KOCKA JÜRGEN: Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall* 5–6. (2001):2. 5–17.
- MÉSZÁROS 2017 MÉSZÁROS ZSOLT: Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A Magyar Bazár és olvasóközönsége. *Magyar Könyvszemle* 3. (2017):133. 297–313.
- NAGY A. 2016 NAGY ADRIENN: Katolikus női kereskedelmi szakoktatás Budapesten a 20. század első felében. *Katolikus Pedagógia* 5. (2016):3–4. 60–70.
- NAGY A. 2014 NAGY ADRIENN: *A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon (1867–1945)*. Doktori értekezés. [Kézirat] Pécs, 2014. (http://www.nevtudphd.pte.hu/files/tiny_mce/Vedések/2015/Nagy_Adrienn_PhD_2014k.pdf) [2014.12.12.]
- NAGY A. 2013 NAGY ADRIENN: Női kereskedelmi szakoktatás Franciaországban a XIX–XX. században. In: *Nyitottság és elkötelezettség: Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára*. Szerk. ANDL HELGA – MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA. Pécs, 2013. 63–72.
- NAGY M. 2006 NAGY MARIANN: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk. GYÁNI GÁBOR – NAGY BEÁTA. Debrecen, 2006. 205–223.
- NAGY P. T. 1994 NAGY PÉTER TIBOR: *Szakoktatás és politika*. Budapest, 1994.

- NAGY P. T. 1999 NAGY Péter Tibor: Az iparpolitika és a tanoncoktatás kialakulása. In: *A középfokú szakoktatás története Magyarországon a felvilágosodástól napjainkig*. Tatabánya, 1999. 16–23.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI 1969 NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)*. Budapest, 1969.
- NÉMETH 2014 NÉMETH András: *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések*. Budapest, 2014.
- OROSZ 2003 OROSZ Lajos: *A magyarországi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás vázlatos története*. Budapest, 2003.
- SIPOS 2014 SIPOS Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. *Századok* 148. (2014):1. 3–34.
- SIPOS 2015 SIPOS Balázs: Miként befolyásolta a nők magyarországi helyzetét az első világháború? In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Szerk. MAJOROS István. Budapest, 2015. 591–606.
- SCHÖN 2000 SCHÖN István: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai. *Magyar Könyvszemle* 116. (2000):2. 175–190.
- SZÉKELY 2017 SZÉKELY Miklós: *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum*. Budapest, 2017.
- SZINNYEI 1894 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. III. kötet. Budapest, 1894.
- SZINNYEI 1909 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet. Budapest, 1909.
- TÉSZABÓ 2017 TÉSZABÓ Júlia: Fiatalkorú nők az iparművészetben és a dilettantizmus problémája Magyarországon, a 20. század első felében. In: *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások. Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. Szerk. NÉMETH András – VINCZE Beatrix. Budapest, 2017. 160–189.
- VÍGH 1932 VÍGH Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta*. Budapest, 1932.
- VÖRÖS 2015a VÖRÖS Katalin: A női ipariskolák szerepe a 19–20. század fordulójának magyar oktatási rendszerében. In: *III. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2014*. Szerk. SCHAU ANITA – SZABÓ ISTVÁN. Pécs, 2015. 577–592.
- VÖRÖS 2015b VÖRÖS Katalin: A magyar iparoktatás „hadi útja”. A magyar szakképzés kihívásai az első világháború éveiben. *Per Aspera ad Astra* 2. (2015):2. 41–67.

**The women's role in the Hungarian Industrial Education
review – the changing judgement of the female vocation
education and work during World War I**

Katalin Vörös

(Summary)

Some historical and pedagogic works studied the history of the Hungarian vocational education in recent years. Only a few attention was given to the female industrial education, although the examination of these topic could give new aspects to the social process of 19–20th century, the changing gender roles and the emancipation efforts. The War definitely intensified the economic, social changes and the political process in the early 20th century. At the same time many questions has been arising in connection with the vocational education: How did the war affect the (female-)vocational education and the male-dominated public sphere? What kind of opinions and conceptions were prevailed about the women's work and education? My study is seeking the answer to these questions. The representation of the female industrial education is examined in media history approach during the World War I in my paper, paying particular attention to one of the most important official journal the 'Magyar Iparoktatás' (Hungarian Industrial Education).

Toth Szilárd

Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben

Az utóbbi években újra fellendült a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem történetének a kutatása, főleg a szegedi és a kolozsvári egyetemtörténeti kutatócsoportok együttműködésének köszönhetően. E kutatócsoportok tagja a szerző is, aki az egyetem és Kolozsvár közötti kölcsönhatás kutatására kapott megbízatást a 2021-ben megjelenő egyetemtörténeti monográfia keretében. Tekintettel arra, hogy az első világháború centenáriuma van, e tanulmány célja elemezni azt, hogy milyen következményei voltak a világháborúnak Kolozsvárra és az egyetemre. A kutatás célja újabb források feltárása és elemzése, ugyanis az eddigi egyetemtörténeti kutatások, amelyek e témával foglalkoztak, szinte kizárólag csak Márki Sándor visszaemlékezéseire hivatkoznak, ám néhol még e forrást is részben tévesen értelmezik. Az eddig megjelent egyetemtörténeti munkák szinte egyáltalán nem hivatkoznak levéltári forrásokra. Ez főleg annak köszönhető, hogy e levéltári források hányatott sorsa (három állam különböző levéltáraiban található egy töredékük¹) nem nagyon tette lehetővé, hogy a kutatók ezeket felhasználhassák. A Szegedi Tudományegyetemmel együttműködve sikerült digitalizálni a Kolozsvári Egyetem Egyetemi Tanácsának iktatott iratait és a Bölcsészettudományi Kar (BTK) iratait, amelyeknek feldolgozása újabb információk feltárásához vezethet.

A kiegyezés pillanatában Kolozsvár nemcsak Erdély gazdasági-infrastrukturális viszsamaradottságának volt az egyik áldozata, hanem egy egész sor természeti katasztrófa is sújtotta: 1873-ban a negyedik nagy kolerajárvány, amely az egész világon pusztított, elérte Kolozsvárt is; majd 1876-ban tűzvész volt a városban; végül 1879-ben árvíz sújtotta a várost.² Ezért csak az 1880-as évektől kezdődően beszélhetünk jelentősebb, az infrastruktúrát érintő nagyobb, modernizációs folyamatokról. Erdély és Kolozsvár számára az első, lényeges lépést a vasútvonalak kiépítése jelentette. A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1867. március 8-án feliratban kérte Gorove István fölművelési, ipar- és kereskedelmi minisztert, hogy haladéktalanul kezdjék meg a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vasútvonal megépítését. Ennek hatására a képviselőház 1867. július 2-án döntött a Nagyvárad–Kolozsvár vonalszakasz építéséről, majd a kormány több ezer 6,5 és 5,5 méteres sínt rendelt Franciaországból.³ 1869. január 7-én elkezdődött a kolozsvári pályaudvar építése is. Végül a Nagyvárad–Kolozsvár közti 152 kilométeres szakaszt 1870. szeptember 7-én adták át.⁴ A vasút jelentősége Kolozsvár fejlődésében vitatott volt már a kezdetek óta. Kőváry László történész, statisztikus remélte, hogy ez véget fog vetni Kolozsvár elszigeteltségének, és fellendíti a város gazdaságát, viszont Galgóczy Károly közgazdász, történész és statisztikus arra figyelmeztetett, hogy ez a piacok elvesztését okozhatja, ami tönkretelheti

1 Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Igazgatósága (itt található a levéltári forrásanyag zöme), Román Nemzeti Levéltárak Maros megyei Igazgatósága, Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Magyar Unitárius Egyház Levéltára Kolozsvár, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Osztrák Állami Levéltár.

2 FAZAKAS 2018. 15.

3 GIDÓ 2013. 47.

4 GIDÓ 2013. 52.

a helyi termelőket. Idővel a Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései Galgóczyt igazolták,⁵ a vasút megszüntette az elszigetelődést, de magával hozta a konkurenciát.

A város igazi fejlődését az egyetem alapítása hozta. Nemcsak azért, hogy az egyetem lett a város harmadik fő foglalkoztatója az Állami Dohánygyár (1910-ben 1.100 munkás⁶) és a MÁV javítóműhelye (1910-ben 513 munkás⁷) után, hanem főleg azért, hogy jelentősen hozzájárult a város infrastrukturális fejlődéséhez. Erre legjobb példa a kolozsvári vízhálózat kiépítése, amely szinte kizárólag az egyetemnek köszönhető. 1885-ben Trefort Ágoston miniszter közölte a kolozsvári törvényhatósággal, hogy az egyetemi intézetek számára vízvezeték kiépítését tervezi, ugyanis a városban ilyesmi nem létezett, tehát nem kapcsolhatták rá az egyetemi intézeteket a városi vízhálózatra. A városvezetés élt a lehetőséggel, és felajánlotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy közösen építsék a vízhálózatot, amely nemcsak az egyetemi intézeteket, hanem a várost is elláthatja vízzel. A minisztériumnak is tetszett az ajánlat, mivel a város jelentős önrészt vállalt magára. Kisebb-nagyobb nehézségek leküzdése után, 1887-ben átadták Kolozsvár első vízművét, amely viszont csak az egyetemet, a város két főutcáját és a Sétateret látta el vízzel. A városvezetés végül 1908-ra egy olyan vízhálózatot épített ki, amely már 2.300 háztartást fedett le.⁸ Az egyetem és a város szimbiózisa tovább folytatódott, és kölcsönösen hozzájárultak egymás fejlődéséhez, viszont az első világháború kitörése egy töréspontot jelentett mindkettő fejlődésében.

Kolozsvár polgársága, akárcsak az Osztrák–Magyar Monarchia többi városának polgársága, vagy akár Európa többi városának polgársága, nagy lelkesedéssel fogadta az első világháború kitörését. A 20. század elején nem volt televízió, rádió, napjainkhoz képest korlátozottabbak voltak a szórakozási lehetőségek, és egy háború kitörése világszenzációnak számított, valami újdonságot hozott a „szürke hétköznapiakba”, volt miről beszélni, volt miért várni az újságok friss példányainak megjelenését. A férfiaknak, főleg a fiatal tiszteknek, lehetőséget nyitott a katonai ranglétrán való gyors emelkedésre, ugyanakkor az életveszéllyel való szembesülés dicsőséget hozhatott számukra, növelve esélyeiket az ifjú hölgyek szívének elnyerésében. És természetesen, mindenki biztos volt a győzelemben, és abban is, hogy túléli a háborút! Nem csoda tehát, hogy a hadüzenet napján Kolozsvár polgárai lelkesen skandáltak „*Éljen a háború! Abcúg Szerbia!*”, és mozgósítás után a tisztek pohárköszöntőitől zengett a New York kávéház.⁹

De egy hónappal korábban még semmi sem utalt arra, hogy háború fog kitörni a közeljövőben. A sarajevói merénylet híre óriási megrökönyödést keltve már aznap, 1914. június 28-án délután eljutott Kolozsvárra.¹⁰ A városházára kitűzött fekete zászló a gyász jele volt,¹¹ de délután mégiscsak lejátszották az MTK–KEAC (Kolozsvári Egyetemi Atlétikai Club) futballmeccset.¹² A színházi előadásokat viszont felfüggesztették, betiltották a zenélést, a különböző mutatványos fellépéseket, és a gyógyszerterek kivételével

⁵ FAZAKAS 2018. 15.

⁶ FAZAKAS 2018. 16.

⁷ EGYED 1997. 93.

⁸ FAZAKAS 2018. 25–27.

⁹ FERENCZI 2015. 329.

¹⁰ FERENCZI 2015. 331.

¹¹ FERENCZI 2015. 331.

¹² *Újság* 1914. 148. sz. (jún. 29.)

minden üzletet bezártak, majd július 4-én rekviemet tartottak a főtéri Szent Mihály-templomban.¹³ A pánik is urrá lett, ahogy az *Ujság* hasábjairól kiderül; egyes polgárok menekíteni próbálták vagyonukat a kisebb bankokból.¹⁴

A hadüzenet hírét, mint már korábban is említettem, nagy lelkesedéssel fogadta a kolozsvári polgárság zöme. Július 28-án nemcsak a Szerbia elleni hadüzenet lépett érvénybe, hanem bevezették a cenzúrát is. Este lelkes ünneplő tömeg gyülekezett a főtéren és azt kiáltotta: „Éljen a háború!”. A honvéd és közös hadseregek zenekarai kivették a részüket az ünnepi hangulatból. Az ablakokban kendőt lobogtató hölgyek búcsúztatták a bevonuló tiszteket.¹⁵ A kolozsvári *Ujság* is lelkesedett a háborúért: „*valami csodálatos varázslat van ebben a szóban: háború! valami újszerű inger, amit a mai kor gyermeke duzzadó mellkassal szív magába*”.¹⁶

Hamarosan a háborúval együtt járó infláció is bekopogtatott Kolozsvárra: augusztus 2-án a kenyér ára 33%-kal ugrott, 30 fillérről 40 fillérre.¹⁷ A lakosság megpróbálta beszerezni a szükséges élelmiszerkészleteket. Gyalui Farkas,¹⁸ a Központi Egyetemi Könyvtár igazgatója is bevásárolt: „*Mi is vettünk otthon lisztet, zsírt, cukrot, s délután Jenővel egy egész árbocrúd nagyságú szalámit vettem, most jöhet a drágaság*”.¹⁹

	1914. július	1915. július	1917. max. árak
Marhahús 1 kg	1,56	5,20	8,00
Disznóhús 1 kg	2,12	4,60	6,70
Szalonna 1 kg	1,78	5,00	10,00
Disznózsír 1 kg	1,80	6,00	11,00
Csirke db.	2,60	6,20	3,60
Tojás 100 db.	5,50	14,00	32,00
Tehéntej 1 l	0,16	0,48	0,70
Vaj 1 kg	4,00	4,80	8,60
Burgonya 1 kg	0,24	0,26	
Cukor 1 kg	0,94	1,10	

1. táblázat – Az alapélelmiszerek árának változása a háborús években (koronában)²⁰

Az egyik legnagyobb problémát a liszt és más alapélelmiszerek beszerzése jelentette. Ehhez hozzájárult a gyenge erdélyi, vasúti hálózat is, amely nem tette lehetővé a távolról szállított gabona és liszt nagy mennyiségű behozatalát. Békeidőben ez nem jelentett volna problémát, mivel ki tudták elégíteni az igényeket, de a háború első felében hirtelen megnőtt az élelmiszerek iránti kereslet, mivel a lakosság megpróbált nagy mennyiségeket

¹³ FERENCZI 2015. 331.

¹⁴ FERENCZI 2015. 331.

¹⁵ FERENCZI 2015. 331.

¹⁶ *Ujság* 1914. 178. sz. (júl. 28.)

¹⁷ *Ujság* 1914. 184. sz. (aug. 4.)

¹⁸ Gyalui Farkas művelődés- és irodalomtörténész (1866–1952), 1911 és 1919 között a Központi Egyetemi Könyvtár igazgatója, címzetes egyetemi tanár.

¹⁹ GYALUI 2013. 36.

²⁰ FERENCZI 2015. 336.

raktározni.²¹ További gondot jelentett a város megnövekedett lakossága: sebesült katonák a város kórházaiban, bukovinai és erdélyi menekültek, akik a cári, illetve a román hadsereg elől menekültek, továbbá a Kolozsvarra helyezett bukovinai, állami intézmények (az oszt-rák császári állami kormányzóság, a rendőrigazgatóság, a pénzügy-igazgatóság, a vasúti üz-letvezetőség) alkalmazottai.²² Az akadozó ellátás magával hozta az inflációt, és a hatóságok maximalizálták az árakat. A kolozsvari ármegállapító bizottság például egy hónapra előre határozta meg a piaci árakat.²³ Amint már elhangzott, a legnagyobb probléma a liszt és a gabona beszerzése volt. A tapasztalt visszaélések kiküszöbölésére a hatóságok igyekeztek felszámolni a gabonatolvajok bűnhálózatát, akik a *Kolozsvari Hírlap* tudósítása szerint 70.000 korona értékű gabonát loptak szállítás közben.²⁴ 1915 elején gr. Bethlen Ödön kormánybiztos 233 vagon búzát szerzett, majd 1915. március végén megnyitotta az első kormánybiztosi mézarszéket a Széchenyi-téren. Szükségraktárat hozott létre 1056 család alapszükségleteinek kielégítésére. E raktár kukoricalisztet, paszulyt, burgonyát, cukrot biztosított a rászorultaknak a piaci áraknál jelentősen olcsóbban. A következő években a városi hatóságok további hasonló mézarszékeket és szükségraktárakat létesítettek.²⁵ A rendszer bárcakönyvecskék alapján működött, amelyeken feltüntették a különböző élel-yszerekből vásárolható heti mennyiséget.²⁶ Ennek ellenére a liszt és gabona ára rettenetesen megugrott a feketepiacon: a tiszta búza mázsája 27 koronáról 80–100 koronára, a liszt mázsája 46 koronáról 80 koronára.²⁷ A pékek a várossal kötött megállapodás szerint 50% búza és 50% kukoricaliszt keverésével készítették a kenyeret. Az ilyen, ún. *hatósági kenyér* kilójának az ára 1915-ben 45 fillér volt.²⁸ A minisztériumi utasítás értelmében azonban a hatósági lisztből kizárólag a város lakosait volt szabad részesíteni, ezért az a kellemetlen helyzet alakult ki, hogy a Ganz-cég hidegszamosi munkásait nem részesítették hatósági lisztben,²⁹ pedig ők stratégia fontosságú szektorban dolgoztak, ugyanis elektromos energi-ával látták el a várost és a városban székelő, ipari vállalatokat. Egyébként a városban dolgo-zó vagy hosszabb ideje itt tartózkodó osztrák és német állampolgárokat legszívesebben ha-zatoloncoltatták volna a város radikálisabb politikusai, akik közül a lehangosabb Apáthy István³⁰ zoológus, egyetemi tanár volt.³¹ A kormány több élelmiszerre és fogyasztási cikke-re jegyrendszert vezetett be: 1915. július 5-től bevezették a heti két hústalan napot (kedd és péntek), a város december 11-től megtiltotta a kifli- és zsemlesütést, majd 1916. január 29-től bevezették a kenyérjegyet. A jegyrendszert később több létfontosságú fogyasztási

²¹ FERENCZI 2015. 334.

²² FERENCZI 2015. 334.

²³ FERENCZI 2015. 335.

²⁴ *Kolozsvari Hírlap* 1915. 48. sz. (febr. 19.)

²⁵ FERENCZI 2015. 335.

²⁶ SEGESVÁRY 1916. 20.

²⁷ FERENCZI 2015. 335.

²⁸ *Kolozsvari Hírlap* 1915. 88. sz. (ápr. 4.)

²⁹ FERENCZI 2015. 336.

³⁰ Apáthy István (1863. január 4. – 1922. szeptember 27.) magyar természettudós, zoológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Az 1900-as években a politikai porondra lépett, ahol eleinte az Új Pártban politizált, majd a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt egyik erdélyi vezérényisége volt. Később Károlyi Mihály radikális irányvonalához tartozott. Az első világháború alatt Erdély kormánybiztosa volt, ezért a román királyi haditörvényszék 1919. január 15-én elrendelte letartóztatását.

³¹ FERENCZI 2015. 336.

cikkre is kiterjesztették, mint a zsír, tej, cukor, kávé, szappan, rizs és vaj.³² Gyalui Farkas így emlékezik 1916 nyarára:

„A háború... lehetővé tette, hogy valaki, ha csak valamit tudott venni, azt oly drágán adja el, amint akarta, aki megvette, szinten mértéktelen nyereséggel akart túladni rajta más kereskedőnek. Mire a fogyasztóhoz ért a cérna, szappan, tej, gyümölcs, bármi, háromszáztól ezer százalékgig emelkedett. Az ármaximalás az árdragítás volt, mert mindig a legdrágább árat állították fel, és lett a minimum.”³³

Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és ezzel az élelmezési problémák 1916 őszén súlyosbodtak. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem volt felkészülve a román csapatok feltartóztatására, ahogyan nem volt felkészülve a román betörés elől menekülő 200.000 ember logisztikai kezelésére sem. A menekültáradat, Erdély vasúti sajátosságainak köszönhetően, szinte kizárólag Kolozsvárra érkezett, illetve Kolozsváron át igyekezett Magyarország belső vidékei felé. Volt, aki bútort, sőt, még tehenet is hozott magával. A menekültek további ellátási problémákat okoztak, azonban volt pozitív hatásuk is: az általuk behozott rengeteg tenyészállat – amelyeknek jó részét Kolozsváron eladták, mivel nagyon nehéz lett volna továbbra is magukkal vinni – hatalmas kínálattal és változatos húsfélékkel enyhítette az addig Kolozsváron fennálló húshiányt. Marhahúsból például annyi volt, hogy a maximalizált ár alatt értékesítették. A nagy menekültáradat, amely előzőnlötte Kolozsvár utcáit, komoly ellátási és közbiztonsági problémákat okozott. A hirtelen létrejött menekültiroda liszt- és kenyéruatlványokat osztott a menekülteknek, a város különböző pontjain létrehozott népkonyhák pedig jegy ellenében étellel látták el őket. A tehetősebb menekültek a szállodák kényelmét vették igénybe. Nagy zsúfoltság lett úrrá a városon, a tereken és utcákon nyüzsgött a nép, és gyakoriak voltak a közúti balesetek. Volt olyan menekült, akit megloptak, átvertek, sőt, egy kifosztott hulla is előkerült a Szamosból.³⁴

A háborúnak azonban volt élénkítő hatása! Ennek a fő haszonélvezője a kolozsvári szolgáltatási szektor volt. A közigazgatási bizottság szeptember 14-i közgyűlésén az egyik legfontosabb napirendi téma az volt, hogy a háború kitörése óta jelentősen nőtt az alkoholfogyasztás. A kávéházak forgalma hihetetlenül felvirágzott, olyannyira, hogy hatósági beleegyezéssel hajnali 3 óráig hosszabbították meg a kávéházak és kocsmák nyitvatartását. Nagyon népszerű volt a kávéházi kártyázás. Az átutazó katonák és a város *veszélyesebben élő polgárai* (hadiszállítók, újgazdag vállalkozók, egyetemisták, művészek, újságírók) szívesen kártyáztak e bizonytalan napokban.³⁵ Még a város legelőkelőbb szállodájában, a New Yorkban is volt e célra berendezett szeparé. A szerencsejátékosok számának nagymértékű növekedését jelzi, hogy a közvélemény új jelzőt ragasztott a város nevéhez: a „Kincses Kolozsvárból” most „Kártyás Kolozsvár” lett.³⁶ A rendőrségnek nem sikerült felszámolnia, sőt, még korlátoznia sem a tiltott kártyajátékokat, ezért a város 1917-ben „vigalmi adó-

³² FERENCZI 2015. 340.

³³ GYALUI 2013. 200.

³⁴ FERENCZI 2015. 338–339.

³⁵ FERENCZI 2015. 334.

³⁶ FERENCZI 2015. 341.

val” legitimálta a szerencsejátékot, így a város némi bevételre tett szert, és a szenvedélyes kártyások is nyugodtabban élvezhették a kártyázást ezentúl.³⁷

Ne csodálkozzunk, hogy ennyire felvirágzott a kolozsvári szolgáltatási szektor a világháború éveiben, hiszen a 20. század elején sokkal kevesebb szórakozási lehetősége volt a városi polgárságnak, mint napjainkban. Egy háború, még hozzá *világháború*, igazán világszenzációnak számított! Igazi hírszomj emésztette a város lakosságát, annak ellenére, hogy a sajtó cenzúrázott volt, és a háborús propagandát szolgálva, szelektíven tálalta a híreket. Ezen igényt kielégítendő hirtelen megnőtt a napi- és hetilapok száma. Ezzel arányosan nőtt a szeszfogyasztás mértéke, a bor- és pálinkamérések száma, felpetzdült a kávéházi élet. Két színpad, két mozi és a Biasini orfeum minden estére valami új műsort biztosított, a kávéházakban a legkülönbébb zenekarok léptek fel, és felvirágzott az egész estés némafilmek gyártása.³⁸ Ferenczi Szilárd tanulmányában megállapítja, hogy a nagymértékű feketetés dacára egyes kereskedők jövedelmük egy részét bejelentették az adóhivatalnál, ezáltal magas jövedelmi adója révén a korábbi évekhez képest nagyobb számú kereskedő jelent meg a helyi önkormányzat vezető testületében virilistaként.³⁹

Amíg egyesek meggazdagodtak a háborús konjunktúrának köszönhetően, a város lakosságának a zöme elszegényedett és egyre többen nélkülözött. A legnehezebb sorsúak a frontszolgálatra bevonult férfiak családjai voltak. Gr. Bethlen Ödön kormánybiztos kezdeményezte a város hadsegélyező bizottságának létrehozását. A hadsegélyező bizottság azonosította a hadi segélyre szoruló 2053 családot (e családok a mozgósítás nyomán egy vagy több férfi családtag nélkül maradtak), megkönnyítve ezzel a hatóságok munkáját. Ugyanakkor, ha valamely család esetében az állami hadisegély nem bizonyult elegendőnek, anyagi lehetőségeihez mérten készpénzt és tűzifát osztott nekik. A hadsegélyező bizottság egy év alatt összesen 1162 korona 28 fillért, 961 métermázsza felaprózott tűzifát, valamint 7488 korona előleget juttatott a rászorulóknak. A besorozás méreteit mutatja az, hogy az állami hadisegélyben részesülő családok száma egy év alatt 2053-ról 4047-re nőtt, gyakorlatilag megduplázódott.⁴⁰

A gr. Bethlen Ödön kormánybiztos által létrehozott segítő bizottság olyan személyeket segített, akik hirtelen elszegényedtek, de hadisegélyre nem voltak jogosultak (nem volt frontszolgálatos családtagjuk). E bizottság elsősorban élelmet, fát, ruhát biztosított a rászorulóknak, de hozzájárultak a lakbérükhöz, vagy napközi gyermekotthonban vigyáztak a gyerekeikre. A bizottság bevételeit adakozásból (amelyre az adakozók magukat 3 vagy 6 hónapra kötelezték), valamint a színházi előadások és hangversenyek jövedelméből biztosították. 1914-ben 43.055 korona folyt be, amiből 41.533 koronát készpénzben, élelmiszerben és tűzifában szétosztottak a rászorulók között. E bizottságnak volt egy munkaközvetítő szakosztálya, amely igyekezett munkahelyeket keresni a rászorultaknak.⁴¹ Ugyanakkor a Nemzetközi Vöröskereszt, a Nőegylet, a Kolozsvári Jótékony Egyletek Szövetsége is gyűjtést hirdetett. Ugyancsak említésre méltó az „aranyat vasért” mozgalom, amely az ékszereknek a háborús rászorulók számára történő felajánlását szorgalmazta, és cserébe „Pro Patria” feliratú vasgyűrűt kínált. Benedek Sándor ékszerész ebben is üzleti

³⁷ GYARMATI 2005. 105.

³⁸ FERENCZI 2015. 330.

³⁹ FERENCZI 2015. 340.

⁴⁰ FERENCZI 2015. 332.

⁴¹ FERENCZI 2015. 333.

lehetőséget látott: a vasgyűrűknek arany- vagy ezüstbélelést készített jutányos áron, azzal reklámozva termékeit, hogy a vasgyűrűt az ujjon viselni veszélyes, mert rozsdásodik.⁴²

A folyamatosan romló anyagi állapotok közepette megugrott a kiskorúak által elkövetett bűntettek és a rablások aránya.⁴³ Szaporodtak a lopások, ismeretlen tettesek rendszeresen fosztogatták a vasúti és hadisegélyraktárakat. Kiéhezett kamaszok dézsmálták meg időnként a Széchenyi-téri piaci sátrak készleteit, a tisztviselő-telepi kerteket, és többször kifosztották a szentpéteri templom perselyét is.⁴⁴

Mindezt fokozta, hogy a hadisegély kifizetése is akadozott. 1918. április 16-án a segélyért nagy tömeg gyülekezett. Amikor kiderült, hogy mindössze előlegeket (és nem a teljes hadisegélyt) oszt ki a hadisegélyező hivatal, és azt is keveset, a nélkülöző, elkeseredett asszonyok fellázadtak, bevették a városháza ablakait, és az egyikük megvágta egy rendőr nyakát. Az előleget elfogadó társaikat megrugdosták. Ezután végigvonultak belvároson, betörték a kirakatokat, és közben pár, mit sem sejtő gyalogost is megverték.⁴⁵

A város lakossága közben folyamatosan gyarapodott, egyre több volt az újonnan települt. A megnövekedett lakásigénylés és a magas lakbérek miatt 1918 januárjában a városi hatóságok lakáshivatalt állítottak fel. A háború vége felé gyakori volt a vízhiány, télen pedig szénhiány miatt bezárták a mozikat, és többször is emelték a gáz árát. Gyakran volt áramszünet.⁴⁶

Ugyankor a férfiak nagyarányú frontra való vonulásának következtében munkaerőhiány mutatkozott a kolozsvári gyárakban. Közben a besorozott férfiak helyét részben átvették a nők.⁴⁷ 1913-ban a kolozsvári biztosított munkáslétszám körülbelül 16.000 volt, 1915-ben mindössze 10.000, annak ellenére, hogy „*a háborús esztendőben feltűnően özőnlött be az iparba a női munkaerő*”.⁴⁸ Bár a nők alacsonyabb munkabért kaptak, mint a férfiak, igyekeztek megragadni minden munkalehetőséget. Már 1914-ben a város 12 kéményseprőmesteréből 7 nő volt.⁴⁹ De nemcsak a gyárakban jelentek meg nők, hanem a postai alkalmazottak számának csökkenésével megjelentek a postáskisasszonyok is.⁵⁰ Király Márton bérkocsi-tulajdonos többször is intézett kérést a városi tanácshoz, hogy nőt alkalmazzasson bérkocsisként, de az engedélyt csak 1915 februárjában kapta meg. Az első női bérkocsis Kolozsváron a huszonöt esztendő Papp Mária volt.⁵¹ A kávéházakban megjelent a női kiszolgáló személyzet. Idővel egyre nagyobbá vált a pincérlányok aránya, és a kisbérű pincérlányok kényszerűségből gyakran prostituálódtak.⁵² Mindenképp megállapítható, hogy a háborúnak jelentős szerepe volt a nők társadalmi helyzetének változásában.

A pozitív hatások közé tehető a kolozsvári filmipar megerősödése. Az államilag tiltott, ellenséges, angol és francia, később pedig az amerikai filmek helyét átvették a ma-

⁴² FERENCZI 2015. 333.

⁴³ FERENCZI 2015. 329.

⁴⁴ FERENCZI 2015. 337.

⁴⁵ FERENCZI 2015. 342.

⁴⁶ FERENCZI 2015. 342.

⁴⁷ FERENCZI 2015. 337.

⁴⁸ FERENCZI 2015. 337.

⁴⁹ FERENCZI 2015. 337.

⁵⁰ *Kolozsvári Hírlap* 1916. 243. sz. (szept. 5.)

⁵¹ FERENCZI 2015. 338.

⁵² GYARMATI 2005. 107–108.

gyar filmek. A magyar filmipar fellendülésében Kolozsvárnak nagyon jelentős szerepe volt. Kiemelkedő Janovics Jenő színházgazdátó a Proja, a Corvin és a Transsylvania filmgyárak tulajdonosának hozzájárulása a magyar filmipar fellendüléséhez: 1913–1918 között összesen több mint 70 egész estés némafilm készült Kolozsváron.⁵³ Mindez óriási nehézségek árán valósult meg, mivel a háború alatt a Nemzeti Színház színészeinek egy részét besorozták. Olyan színészek és rendezők kezdtek itt karrierjüket, mint az Amerikában fogalommal vált Kertész Mihály (Michael Curtiz) és az angol filmgyártás megteremtője, Korda Sándor (Sir Alexander Korda).⁵⁴

A világháború kitörése nemcsak a város mindennapi életében és fejlődésében hozott nagy változásokat, hanem az egyetemében is. A Ferenc József Tudományegyetem 2320 egyetemi hallgatója közül 800⁵⁵ és az egyetemi alkalmazottak egy része (például a Bőrgyógyászati Klinika 6 munkatársa)⁵⁶ azonnal bevonult katonának. Felmentését senki sem kérte, de a hadvezetőség később a legszükségesebb erőket ideiglenesen felmentette a katonai szolgálat alól. Már a háború első évében 2236 tanár, tanító, hallgató és egyetemi alkalmazott szolgált a hadseregben, és soraikból alig száz volt ideiglenesen felmentve, ezek is általában csak arra a rövid időre, amíg szigorlataikat letették. 1915 januárjáig 11 egyetemi oktató és alkalmazott esett el a fronton.⁵⁷

A kolozsvári egyetem a következő esztendőkből is alaposan kivette részét az I. világháborúból: az 1915/16. tanévre az egyetem kötelékébe tartozók közül már 2620-an teljesítettek hadi szolgálatot, a hősi halált haltak száma pedig elérte a 159 főt.⁵⁸ A háború négy éve alatt összesen 3661 hallgató vonult be katonának, s közülük 193-an haltak hősi halált.⁵⁹ A sorozások gyakran könyörtelenek voltak: Gyalui Farkast és Jenő fiát egyszerre sorozták be. Az apa 50, a fia 18 éves volt.⁶⁰ Gyalui Farkast még aznap feleskették, de pár nap múlva felmentették Márki Sándor közbenjárására.⁶¹ A világháború idején az egyetem hallgatói létszáma erősen visszaesett: az 1916/17. tanévben mindössze 420-an iratkoztak be az egész egyetemre.⁶² Ez alig több mint 1/6-a az 1911/12. tanév 2410 fős csúcsának. Az 1918/19. tanévben újra 2500-ra ugrott a létszám a háborúból visszatérőknek köszönhetően, IV. Károly király ugyanis 3 hónapra szabadságolta mindazokat, akik a harctéren 3–4 évet töltöttek.⁶³

⁵³ BALOGH – ZÁGONI 2009. 5.

⁵⁴ FERENCZI 2015. 342.

⁵⁵ MÁRKI 1922. 97.

⁵⁶ TOPOLAI 2008. 46.

⁵⁷ GYALUI 2013. 60.

⁵⁸ MÁRKI 1922. 103.

⁵⁹ MÁRKI 1922. 108.; GAAL 2012. 44.

⁶⁰ „Az időseket a legnagyobb szigorral, valogatás nélkül rangattak be, valami 80%-at, így engem is. A sorozo ezred-orvos marosvasarhelyi, nyilván ismert, mert azt kérdezte: Van valami baja, tanár ur? Semmi – feleltem. Alkalmas – kiáltotta ő. Mikor Jenőt soroztak s alkalmatlan volt, az ezredes, aki a bizottság elnöke volt, reamordult, bezzeg edesapja alkalmas volt.” GYALUI 2013. 99–100.

⁶¹ FERENCZI 2015. 337.

⁶² MAKKAJ 1941. 186.

⁶³ MÁRKI 1922. 176.

Tanév	Félév	Jogi kar	Orvosi kar	Bölcsészkar	Term. tud-i kar	Gyógyszerészek	Összesen
1912/13.	1.	1467	491	186	92	107	2343
	2.	1265	487	185	80	107	2124
1913/14.	1.	1352	559	189	87	115	2302
	2.	1202	530	178	84	125	2119
1914/15.	1.	698	279	142	65	32	1216
	2.	578	267	138	64	30	1077
1915/16.	1.	354	169	112	46	22	703
	2.	287	131	190	40	20	583
1916/17.	1.	188	108	89	23	12	420
	2.	175	123	85	25	16	424
1917/18.	1.	302	227	99	49	26	703
	2.	505	362	106	54	60	1087
	3 ⁶⁵	491	342	21	17	56	927

2. táblázat – A kolozsvári egyetem hallgatói létszámának alakulása az 1912/13. tanévtől az 1918/19. tanévig⁶⁵

Az 1914/15. tanév minden külsőség mellőzésével, a legszerényebb körülmények között nyílt meg:

„Hogyan öltünk díszruhát, – mondta Márki Sándor rektor az 1914/15. év bezárása alkalmával – miért kössünk díszkardot akkor, mikor fiaink, tanítványaink sáros vagy poros, szétszakadozott vagy véres ruhában rohannak előre, mind előbbre, s fegyvereik éle kicsorbul az ellenséggel folytatott ádáz küzdelemben? Csöndes, nyugodt munkáért ünnepies módon hogyan osztogassunk mi pályadíjakat akkor, mikor tőlünk messze-messze, a Kárpátokban, az Alpokon, a Dunán és az Adriai-tengeren is túl vitézségi érmet, érdemrendet, altiszti vagy tiszti csillagot egy-egy ifjú élet kockáztatásáért, vagy magáért az életért osztogatnak?”⁶⁶

Az egyetem igyekezett kivenni a részét a háborús erőfeszítésből is. Az 1914. évi költségvetéséből majdnem 38.000 korona megtakarítást utalt vissza az egyetem az államkincstárba a kormányzat céljainak megvalósítására.⁶⁷ Az otthon maradt tanárok 1914. augusztus 7-én fizetésük 3%-át felajánlották a behívottak családjainak segélyezésére,⁶⁸ egyesek a behívott klinikai segédszemélyzet helyett is dolgoztak, mások tanárkollégáikat helyettesítették, hogy az oktató-nevelő munka ne szakadjon félbe a háború alatt sem. Így például a bölcsészkar tanárai ingyen látták el a Református Kollégium bevonult tanárainak oktatói feladatait.

⁶⁴ A 3. félév alatt a harctérről rövid szabadságra visszatért és a rendkívüli háborús állapotok miatt félbehagyott tanulmányaikat folytató, elmaradt vizsgáikat pótló hallgatók számát közöljük.

⁶⁵ MINKER 2003. 82.

⁶⁶ MAKKAJ 1941. 167.

⁶⁷ MÁRKI 1915. 68–69.

⁶⁸ MÁRKI 1922. 98.

De az egyik legnagyobb hozzájárulás a háborús erőfeszítéshez az egyetemi kórházakban ellátott sebesült katonák ápolása volt. Az egyetemi klinikák többségét, a velük kapcsolatos Karolina-kórházat és az új Pasteur-épületet⁶⁹ hadikórháznak nyilvánították. De a Mensa Academica, a Tanítók Hunyadi-háza, a Szent József-szeminárium, a Református Teológia szintén sebesült katonákkal telt meg. A háború alatt ezek a kórházak kezdetben 1000, majd 1500 ágygal működtek.⁷⁰ Ugyanakkor az otthon maradt hallgatók közül 1914. szeptember 14-ig 104-en jelentkeztek önkéntes betegápolónak a különböző hadikórházakba.⁷¹

De nemcsak az egyetem épületeiben létesültek hadikórházak Kolozsváron, hanem minden, erre többé vagy kevésbé alkalmas épületben. 1915 januárjában a *Kolozsvári Hírlap* összeírta a kórházakat és a rendelkezésre álló ágyak számát. Ekkor összesen 5000 ágy állt a frontról érkező sebesültek és betegek rendelkezésére.⁷² Ezekben ekkor körülbelül 3600 beteg feküdt.⁷³ De a betegek közt nem csak fizikailag sérült katonák voltak, hanem nagyon sok lelki traumát átélt és ilyen jellegű kezelést is igényelő frontszolgálatosok. Az egyetem Ideg- és Elmeógyógyászati Klinikája adott otthont az ilyen betegeknek. Dr. Lechner Károly egyetemi tanár, a klinika igazgatója így írja le 1915. március 22-én a klinika helyzetét:

„Az első félévben az előadások a hallgatók hiányában nem voltak megtarthatók. A második félévben, bár megcsappant hallgatóság mellett, az előadások rendesen folynak. (...) Miután a tanár kivételével az összes orvosi személyzet hadba vonult, az ambulancián való rendelés beszüntetve lett. – Az ideggyógyászati osztály még 1914 évi Augusztus hó 1.-én ki lett üritve és tisztán katonai céloknak átengedve. – Azóta az idegosztályon állandóan 32–35 idegbajos katona – tiszt, altiszt és közlegény – ápoltatik. – Az elmeosztályon is a háború kitörése óta állandóan 30–35 katona áll megfigyelés alatt.”⁷⁴

A dékáni hivatal felé küldött jelentésében továbbá kihangsúlyozza, hogy jómagam kivételével az egész orvosi személyzet a fronton szolgál, felsorolva kollégáinak a nevét és

69 A Ferenc József Tudományegyetem Orvostudományi Kara Általános Kór- és Gyógytani Intézetének egyszerűsített elnevezése. Az építkezés 1914-re befejeződött, de az épületet már nem tudták az eredeti elképzelések szerint berendezni, mert kitört az I. világháború, s hadikórházat létesítettek benne.

70 GAAL 2012. 81.

71 MÁRKI 1915. 12.

72 FERENCZI 2015. 333.

73 A Vörös Kereszt Egylet kórházai: Szanatórium (Magyar utca 35.) 77 ágy, Tartalékkórház (Eperjes utca 10.) 230 ágy, Kisegítő kórház (Magyar utca 40.) 25 ágy, rehabilitációs központjai: Gazdasági Akadémia (Monostor út) 34 ágy, Ambulance Petrán (Görögtemplom utca) 15 ágy, a vasúti állomáson berendezett betegnyugvó 12 ágygal. A cs. és kir. csapatkórház és tartalék kórházai: csapatkórház (Zápolya utca 16.) 195 ágy, Nagykaszárnya (Hunyadi tér 12.) 620 ágy, Unitárius kollégium (Kossuth Lajos 12.) 558 ágy, Tanítók háza (Hunyadi tér 21.) 316 ágy, Ferenc József úti iskola (52. szám) 200 ágy, „Összhang” MÁV altiszt kör (Ferenc József út) 100 ágy, Református kollégium (Petőfi utca 29.) 350 ágy, ragálykórház (Táborhegy) 120 ágy, cs. és kir. csernovitzi honvéd kórház (Petőfi utca 11.) 300 ágy, rehabilitációs központjai: az 51. gyalogezred üdülő osztaga (Magyar utca 16.) 548 ágy, a 21. honvéd gyalogezred üdülő osztaga (Honvéd utca 15.) 520 fekvőhellyel. Az egyetemi klinikák és a Karolina országos kórház ápolóhelyei: sebészeti klinika 80 ágy, belgyógyászati klinika 100 ágy, nőgyógyászati klinika 56 ágy, bőrgyógyászati klinika 78 ágy, szemészeti klinika 34 ágy, ideggyógyászati klinika 52 ágy, tartalékkórház (Pasteur és Trefort utca) 600 ágy. *Kolozsvári Hírlap* 1915. 12. sz. (jan. 13.)

74 RNL KMI 315. fond. 70. doboz 1128–1914/15. Lechner Károly jelentése a M. Kir. Tud. Egyetem és Karolina Országos Kórház Ideg- és Elmeógyógyászati Klinikája működésében a háborús viszonyok következtében előállított változásokról. In: M. Kir. Statisztikai Hivatal felhívása és a beérkezett jelentések.

a szolgálati helyét. A továbbiakban leírja azokat az erőfeszítéseket, ahogyan igyekeztek pótolni e személyzeti hiányosságokat:

„A hadbavonult orvosi személyzet munkájának ellátása úgy történik, hogy Dr. Szabó Józsefné sz. Kárpáti Gizella volt tanársegéd az ideg- elmeorvószati klinikán napidíjas orvosként szolgál. – Éppen így vannak napidíjas orvosi minőségben alkalmazva Dr. Káhána Ernő orvos és Porsche Ferencz meg Varga Endre V-ödéves orvostanhallgatók.”⁷⁵

Amint látható, az orvosi személyzetnek a fele V. éves hallgatókból állt, ami rámutat a hatalmas munkaerőhiányra, amely a kolozsvári kórházakban ekkor fennállt. Nem is beszélve arról, hogy a kórházak személyzete, a hallgatókból doktorra előléptetetteket leszámítva, majdnem kivétel nélkül mind egyetemi tanár is volt, akiknek az egyetemen a saját előadásai mellett a frontra küldött kollégáik óráit is meg kellett tartaniuk, és úgy mellékesen valamelyik klinikán is dolgoztak. Szerintem senkit sem fog meglepni Dr. Lechner Károly további kijelentése, hogy *„a tudományos munkásság a háború kitörése óta természetesen majdnem egészen szünetelni kénytelen.”⁷⁶*

A munkakörülményekről még csak érintőlegesen beszéltünk. 1917 telén a súlyos fa- és szénhiány komolyan hátráltatta az egyetem működését. Egy hónapra be kellett zárni a fűtetlen épületeket, még a klinikák sem kaptak elegendő tüzelőt!⁷⁷ Az egyetemi klinikákon az ellátásra szoruló, járó betegek száma közben folyamatosan növekedett a háborús viszonyok között a nemi betegségek és különféle fertőző betegségek járványszerű terjedésének következtében. Munkájukat továbbá az is nehezítette, hogy nem jutott pénz az elavult felszerelések cseréjére.⁷⁸

Hogy valamelyest segítsenek a beteg katonák élelmezési problémáin, Györffy István növénytan professzor irányításával a külső botanikus kertben 17.000 m² megművelt területről a sebesült katonák élelmezésének javítására 1915 áprilisa és augusztusa között több tonna, összesen 4463 korona 80 fillér értékű zöldséget és gyümölcsöt szolgáltatott be – az egyetem ajándékaiként – a Vöröskereszt kórházi bizottságának. Erről egy részletes kimutatás található Márki Sándor beszámolójában:⁷⁹

⁷⁵ RNL KMI 315. fond, 70. doboz 1128–1914/15.

⁷⁶ RNL KMI 315. fond, 70. doboz 1128–1914/15.

⁷⁷ MÁRKI 1922. 107.

⁷⁸ TOPOLAI 2008. 43.

⁷⁹ MÁRKI 1915. 199.

Megnevezés	Összesen			Becsérték egységár szerint (fillér)	Teljes becsérték	
	kg	darab	csomó		korona	fillér
Alma	125	—	—	10	12	50
Burgonya	990	—	—	20	198	—
Cékla	—	240	—	6	14	40
Csombor	—	—	90	2	1	80
Hagyma	—	—	2020	10	202	—
Karalábé	—	21120	—	4	844	80
Kapor	—	—	240	2	4	80
Karfiol	—	364	—	25	91	—
Káposzta (fej)	—	3900	—	10	390	—
Káposzta (levél)	—	—	416	8	33	28
Kukorica	—	4600	—	4	184	—
Paprika	—	830	—	4	33	20
Paradicsom	220	—	—	20	44	—
Retek	—	—	554	10	55	40
Saláta	—	16360	—	3	490	80
Sóska	—	—	572	5	28	60
Spenót	—	—	238	10	23	80
Tök	—	2075	—	40	830	—
Uborka	—	8586	—	2	171	72
Zöldbab	2435	—	—	20	487	—
Zöldborsó	354	—	—	30	106	20
Zöldség (levesbe)	—	—	2165	10	216	50
Összesen	4124	38075	6295	—	4463	80

3. táblázat – A kolozsvári egyetem botanikus kertjének hozzájárulása a beteg katonák ételmezéséhez

Az adományozott gyümölcs- és zöldségmennyiség tömegét lehetetlen pontosan megállapítani, mivel a termények zöme darabszáma, illetve csomószámra van feltüntetve: a feljegyzett 22 termék közül mindössze 5 termék mennyisége van kg-ban mérve. A 21.120 darab karalábé, vagy a 3900 fej káposzta stb. több tonnával növeli a dokumentumban szereplő 4124 kg-nyi mennyiséget, amelyet egyes kutatók átvettek a szakirodalomban (egyébként Márki beszámolójában is így szerepel, csak a függelékben látszik a tévedés⁸⁰). Györfly István professzor egyébként egy lábjegyzetben szinte bocsánatkérően megjegyzi,

⁸⁰ MÁRKI 1915. 36., 199.

hogy „almából csak igen kis mennyiséget küldhetett a kert, csakis amit nem tudott értékesíteni, mivel 162.449/1913. IV. a. számú min. rendelet szerint az új botanicus kert területén termő gyümölcs árával be kell számolnunk.”⁸¹

Az egyetem botanikus kertje azonban nemcsak az élelmezésben igyekezett szerepet vállalni, hanem a frontra vonuló katonák, illetve a kórházakban levő sebesültek „hangulatának emelésében” is: „A helybeli 21. honvédgyalogezred harctérre vonuló menetszázadai tisztjei és legénysége részére nemzetiszínű szalaggal átkötve kis csokrokat küldtünk a sapkák felbokrétázására.”⁸² 1915. január 12-től május 15-ig összesen 6208 csokrot és 150 babércsokrot küldött a botanikus kert. A csokrokat Györffy István professzor felesége húga segítségével kötötte.⁸³ Továbbá a katonai kórházakban elhelyezett sebesültek szobáinak a díszítésére küldtek 80 cserép virágot, további 200 cserép virágot egyik virágkereskedő értékesített a Vöröskereszt Egylet javára.⁸⁴

Az egyetemi tanárok az egyetemen kialakított háborús kórházakban lábadozó katonák hangulatának javítása érdekében vasárnap délutánonként ismeretterjesztő, oktató, hazafias előadásokat és felolvasásokat tartottak. 1915 első felében 14 egyetemi tanár adott elő ilyen rendezvényeken alkalmanként 100–150 lábadozó katonából álló hallgatóság előtt. A katonák az egyetem gyűjteményeit is megtekinthették.⁸⁵

Mint korábban említettem, a háború kitörésének az első napjaiban az egyetem épületeinek jó részét katonai kórházak létesítése céljából lefoglalták, de Románia hadbalépése és a román csapatoknak Erdélybe való betörése után további épületeket foglalt le a hadsereg. Az egyetem épületeinek egy részébe átmenetileg székely menekültek kerültek, más épületeket a hadsereg-parancsnokság foglalt el. Egyébként minden alkalommal, amikor a frontvonal valamennyire közeledett Kolozsvárhoz, vagy csak Erdélyhez is, pánik uralkodott el a városban. 1914 őszén a bukovinai orosz betörés híre pánikot keltett a városban. A lakosság egy része elmenekült. Gyalui Farkas könyvtárigazgató gyermekeit budapesti rokonaihoz menekítette. Azonban a családja mellett a fő gondja a Központi Egyetemi Könyvtár legértékesebb darabjainak a menekítése volt. Végül erre nem került sor, mivel pár napon belül elült a riadalom.⁸⁶ Egy év múlva azonban Gyalui Farkas újra csomagoltatott: 1916-ban a románok villámgyorsan megszállták Erdély peremvidékeit és a helyzet komolyságát mutatja az is, hogy a korábban már említett, rendkívüli méretű (200.000-es) menekülthullám pár nap alatt elérte Kolozsvárt. A Központi Egyetemi Könyvtár legértékesebb darabjait 11 ládába csomagoltatta. Az elszállításukhoz félvagonnyi utazótérre lett volna szüksége, azonban a vasúti szerelvények zsúfolásig telve voltak menekültekkel. A kormánybiztos javaslatára Lendvay Emilhez, az Erdélyi Bank igazgatójához fordult kérésével, aki 5–6 vasúti kocsit foglalt le fontosabb ügyfelei és a bank értékei számára. Lendvay Emil azonban visszautasította a kérését.⁸⁷ Gyalui Farkas keservesen kifakad az emlékirataiban:

⁸¹ MÁRKI 1915. 199.

⁸² MÁRKI 1915. 197.

⁸³ MÁRKI 1915. 197.

⁸⁴ MÁRKI 1915. 197.

⁸⁵ MÁRKI 1915. 37–38.

⁸⁶ FERENCZI 2015. 334.

⁸⁷ FERENCZI 2015. 339.

„Ugy – mondtam haraggal –, a magnasok s a tőkepenzesek ezustkanalainak van hely, az erdelyi muzeumi konyvtar kincseinek nincs helyük!”⁸⁸

Szeptember 3-án, vasárnap, mégiscsak felhívták, és kérték, hogy a ládákkal együtt legyen egy óra múlva a főtéri bankszékház előtt. Végül is sikerült az egymillió korona értékűre becsült ősnymotatványokat Budapestre menekítenie, ahol a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank pánccéltérképében helyezték biztonságba a szállítmányt.

Az egyetemen egyre embertelenebb körülmények között folyt az oktatás. Az 1917 télen bekövetkezett súlyos fa- és szénhiány hátráltatta az egyetem működését. Az egyetemi alkalmazottak olcsóbb ellátása és ruházkodása végett az Egyetemi Tanács 1917. június 26-án beszerzési csoportot alakított, amely fával, porosz és magyar szénrel, cipőkkel stb. alacsonyabb áron látta el alkalmazottait, s lehetőleg gondoskodott a Mensából és más internátusokból kiszorult fiatalok ellátásáról is.⁸⁹ Ugyanakkor az egyetem épületei folyamatosan rongálódtak. Kezdetét vette a fémrekvirálás: 1917 januárjában 160 tagú katonai osztag érkezett Kolozsvárra, a templomok tornyaiból leszerelték és a hadiipar rendelkezésére bocsátották a harangokat.⁹⁰ Ugyanakkor elrendelték a különböző intézmények, köztük az egyetem fémkészleteinek felmérését, majd beszolgáltatását. A fizikai laboratóriumok platinakészletétől a réz ajtókilincsekig és ajtóveretekig mindent leadtak. A legrosszabb állapotban azok az épületek voltak, amelyekben a menekülteket és a hadse-reget szállásolták el: ezek a rongálódás mellett tele voltak poloskákkal is. A katonák egyébként nemcsak rongálták, hanem időnként ki is fosztották az általuk megszállt egyetemi épületeket. Még az egyetemi gondnoki hivatal által őrzött díszcipőket is ellopták, dacára annak, hogy lezárt szekrényben őrizték ezeket.⁹¹

De e megkorlátások és sanyarú körülmények ellenére is még mindig voltak olyanok, akik nem fogták fel, hogy itt egy minden erőforrást igénybevevő háborúról van szó! Buday Árpád egyetemi magántanár Eurázsziába tervezett tanulmányútjára 4.000 korona segélyt és szabadságot kért 1916. április 7-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól.⁹² Ez egy nagyon tekintélyes összeg volt, főleg háborús időkben. Összehasonlításképpen, Schmidt Henrik dékán debreceni kiutazására és 3 napos tartózkodására (1916. május 1–3.) 75 koronát utaltak ki.⁹³ Természetesen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azt válaszolta, hogy „a kérés majd csak a béke helyreállta után lesz tárgyalható”.⁹⁴ Ez azt mutatja, hogy a háború nem egyformán sújtotta az egyetem különböző beosztású alkalmazottait és a város különböző társadalmi kategóriáit. Míg egyesek mély nyomorban éltek, másoknak sikerült megtartaniuk viszonylag magas életszínvonalukat. Ez az egyetem alkalmazottjainak a fizetésén is látszik. 1916. májusában pályázatot hirdetnek az egyetem jogi és államtudományi karán egy nyilvános rendes tanári állásra, 6.000 korona évi fizetéssel, ezzel járó szabály-

⁸⁸ GYALUI 2013. 68.

⁸⁹ MÁRKI 1922. 107.

⁹⁰ *Ujság* 1917. 8. sz. (jan. 10.)

⁹¹ RNL KMI 315. fond, 76. doboz 293–1916. Az egyetemi gondnoknak a rektorhoz intézett panaszlevele (1916. november 24.).

⁹² RNL KMI 315. fond, 74. doboz 44575–1916. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válasza Buday Árpád kérésére.

⁹³ RNL KMI 315. fond, 74. doboz 191–1916. Schmidt Henrik dékán debreceni kiutazása.

⁹⁴ RNL KMI 315. fond, 74. doboz 44575–1916. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válasza Buday Árpád kérésére.

szerűen emelkedő személyi pótlékkal, 1.800–2.500 korona lakpénzilletménnyel, minden ötévnyi tanárkodás után járó 800 korona korpótlékkal.⁹⁵ Ez azt jelenti, hogy minimum 8.000 korona évi jövedelemmel járt egy nyilvános rendes tanári állás, de az összeg, a pályán töltött idő függvényében, a duplájára is emelkedhetett. Pontos kimutatásunk van például dr. Karl Lajos 1914-es évi jövedelméről, amely 6.000 korona fizetésből, 400 korona személyi pótlékból, 1.800 korona lakpénzből és a tanárképző intézettől kapott 800 korona előadói tiszteletdíjből állt,⁹⁶ azaz összesen 9.000 koronát keresett. De akár mindössze egy egyetemi előadást (heti 5 óra egy félévig) tartó helyettesítő tanár tiszteletdíja is 1.800 korona volt.⁹⁷ Ezzel szemben például a botanikus kert csőze és a múzeumkerti őr havi 75 koronát kapott.⁹⁸ Ez mindössze évi 900 koronát jelentett, egy tizedét egy kezdő nyilvános rendes tanár jövedelmének! Ha pedig megnézzük a korábban beékelt táblázatban, hogy az élelmiszerek árai milyen iramban ugrottak, el lehet képzelni, hogy mennyire másként élte meg a háború éveit a botanikus kert csőze és egy egyetemi tanár.

Következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy az első világháborúnak bizonyos pozitív kihatásai is voltak Kolozsvárra. Ezek közül kiemelném a társadalmi következményeket, amelyek közül a legfontosabb a nők emancipációjának az elősegítése azáltal, hogy a munkaerőhiány miatt egyre több nő talált magának hosszú távú munkalehetőséget, behatolva olyan területekre is, amelyek addig tiltottak voltak a számukra: postáskisasszonyok, pincérnők, bérkocsisok, kéményseprők stb. Ugyanakkor nagyon jelentős a nők iparban való alkalmazásának a száma. De az igazi áttörést az jelentette, hogy az egyetemi hallgatók között korábban soha nem látott magasságokba emelkedett a nők aránya: 1916-ban a 420 hallgatóból 112 nő volt⁹⁹ – ez nem kevesebb, mint 26,66%-a a hallgatóságnak, egy hihetetlen arány abban a korszakban! Ugyanakkor komoly kulturális hozadéka is voltak a világháborúnak. Mint korábban említettem, az egyik legfontosabb ezek közül a filmgyártás fellendülése volt. Ha nincs az első világháború, valószínűleg Janovics Jenő, Kertész Mihály (Michael Curtiz) és Korda Sándor (Sir Alexander Korda) karrierje sem ível olyan magasra. A háború éveiben komoly lendületet vett a kolozsvári sajtó fejlődése is, igaz azonban, hogy sok újság a háború végével megszűnt. Ugyancsak komoly fejlődés tapasztalható a kereskedelem és a szolgáltatási szektor (vendéglők, kávéházak stb.) területén. Az egyetem fejlődése szempontjából a női hallgatók számának rohamos növekedése mellett kiemelkedő az Ortopédiai Tanszék létrehozása. Mindezek a pozitívumok ellenére a háborúnak sokkal több negatív következménye volt Kolozsvár lakosságára és az egyetem fejlődésére nézve. A háborús áldozatok nagy száma megviselte úgy a várost, mint az egyetemet. A családi tragédiák mellett krónikus munkaerőhiány volt mind a kolozsvári ipari és szolgáltatási szektorban, mind az egyetem keretén belül. Az egyetemen és a főleg egyetemi személyzet által működtetett hadikórházakban óriási nehézségekkel küszködtek, és hatalmas erőfeszítések árán tették elviselhetőbbé a sebesültek számára a mindennapokat. Ezen erőfeszítésekből, mint már korábban említettem, nemcsak az orvosi kar tanárai és diákjai,

⁹⁵ RNL KMI 315. fond, 74. doboz 42882–1916. Pályázat az egyetem jogi és államtudományi karán egy nyilvános rendes tanári állásra.

⁹⁶ RNL KMI 315. fond, 55. doboz 792–1914/15. Dr. Karl Lajos 1914-es évi jövedelmének a kifizetése.

⁹⁷ RNL KMI 315. fond, 74. doboz 42882–1916. Réz Mihály helyettesítési tiszteletdíja.

⁹⁸ RNL KMI 315. fond, 74. doboz 105–1916. Györffy István igazgató kérése a botanikus kert csőze és a múzeumkerti őr fizetéseinek a növelése céljából.

⁹⁹ MÁRKI 1922. 105.

hanem előadásaikkal a többi kar professzorai és hallgatói is, de adományai által még a botanikus kert is kivette a részét. Az infláció és az életszínvonal csökkenése mindenkire kihatott, de egyben előmozdították a társadalmi kapcsolatokat, mivel több hadsegélyező és segítő bizottság jött létre, részben hatósági, részben civil kezdeményezésre. Az egyetemen az alkalmazottak olcsóbb ellátása és ruházkodása végett az egyetemi tanács 1917. június 26-án beszerzési csoportot alakított, amely fával, szénnel, cipőkkel stb. olcsóbb áron látta el alkalmazottait, s lehetőleg gondoskodott a Mensából és más internátusokból kiszorult fiatalok ellátásáról is. Ugyanakkor nőtt a bűnözés aránya, mivel a mélységes nyomorban élő társadalmi kategóriák egyre elkeseredettebbek lettek. Nem csoda tehát, ha úgy Kolozsvár lakosai, mint az egyetem tanárai és diákjai várták a háború végét. Hogy nem olyan vége lett, mint amilyenre számítottak, azt nem volt honnan tudniuk és nem is rajtuk múltott...

FORRÁSOK

- Kolozsvári Hírlap* *Kolozsvári Hírlap* 1915–1918
 RNL KMI 315. fond Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Igazgatósága, a Kolozsvári Egyetem Egyetemi Tanács iktatott iratai
Ujság *Ujság* 1914–1917

IRODALOM

- BALOGH – ZÁGONI 2009 *A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig.* Szerk. BALOGH Gyöngyi – ZÁGONI Bálint. Kolozsvár, 2009.
 EGYED 1997 EGYED Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély.* II. Csíkszereda, 1997.
 FAZAKAS 2018 FAZAKAS László: Közművesítés a dualizmus kori Kolozsváron. In: *Közelítések.* Szerk. ROMSICS Ignác. Kolozsvár, 2018. 13–35.
 FERENCZI 2015 FERENCZI Szilárd: A hárország megtévesztő nyugalma. Kolozsvár az első világháború idején. In: *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. szaksztyályában.* Szerk. EGYED Emese – PAKÓ László. Kolozsvár, 2015. 329–346.
 GAAL 2012 GAAL György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai.* Kolozsvár, 2012.
 GIDÓ 2013 GIDÓ Csaba: *Vasszekér és mozdonygöz. A székelýföldi vasút története (1868–1915).* Csíkszereda, 2013.
 GYALUI 2013 GYALUI Farkas: *Emlékirataim (1914–1921).* Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az előszót írta: SAS Péter. Kolozsvár, 2013.
 GYARMATI 2005 GYARMATI Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán.* Kolozsvár, 2005.

- MAKKAI 1941 MAKKAI László: Akolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919. In: *Erdély magyar egyeteme: az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Szerk. BISZTRAY Gyula – SZABÓ T. Attila – TAMÁS Lajos. Kolozsvár, 1941. 153–186.
- MÁRKI 1915 MÁRKI Sándor: *A háború első éve a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetemen*. Kolozsvár, 1915.
- MÁRKI 1922 MÁRKI Sándor: *A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922*. Szeged, 1922.
- MINKER 2003 MINKER Emil: *Szeged egyetemének elődei*. Szeged, 2003.
- SEGESVÁRY 1916 SEGESVÁRY Viktor: *Kolozsvár város a háború első évében*. Különlenyomat a Városi Szemle IX. (1916). 1–2. számából.
- TOPOLAI 2008 TOPOLAI Attila: *A szegedi bőrgyógyászati és allergológiai klinika története*. Szeged, 2008.

Kolozsvár and the University during the World War I

by Szilárd Toth

(Summary)

The inhabitants of Kolozsvár, like the inhabitants of the other cities of the Austro-Hungarian Monarchy, or like the bourgeoisie from other cities from Europe, received the outbreak of World War I with great enthusiasm. At the beginning of the 20th century, there were no televisions and radio stations, and the entertainment facilities were more limited compared to today's and the outbreak of a war was considered a world sensation. It brought something new in the „gray everyday life”, there was something to talk about, there was a reason waiting for the fresh news in the newspapers. To men, especially young officers, opened the opportunity to advance rapidly in military careers, and at the same time facing the life threats could bring them glory, increasing their chances of winning the hearts of young ladies. And, of course, everyone was certain of victory and of surviving the war. Soon, however, the inflation associated with the war knocked on Kolozsvár, and dearth years came.

The purpose of this study is to analyze the impact of the World War I on the city and the university. I analyzed the economic and social impact of war on both the city and the university. It was clear that the war had not only negative but also positive effects: it encouraged the service sector, trade, promoted female emancipation, boosted the film production, at the University was established the Department of Orthopedics, etc. But despite all this, it had a number of negative effects on the population of the city: war victims, the decline of the living standards, the increase of the rate of criminality, the damage of the buildings of the university and the city as well, etc. There is still much to discover for the researchers on this topic, and my humble attempt will hopefully inspire those interested in this topic.

MŰHELY

Majdán Mira

A háború pillangói

Érosz a Nagy Háborúban

Az első világháború centenáriumi megemlékezéseinek sorába illeszkedően még 2016-ban nyílt meg először ez az igen izgalmas és nagy érdeklődést vonzó tárlat a kecskeméti Katona József Múzeum szervezésében. Eredeti kiállítóhelyén komoly port kavart a tárlat létrehozása, sokan ugyanis nem voltak meggyőződve arról, hogy ez a téma múzeumba illő lenne.

Holott a fegyveres konfliktusok és a prostitúció kapcsolata, összefüggései régóta vitathatatlanok, és évtizedek óta neves történészek foglalkoznak a kérdéskörrel Magyarországon is. Szerencsére a tárlat Pécsre érkezését semmilyen elítélő hangulat nem övezte, így a Király utcai patinás kiállítóhelyünkön, a Vasváry-házban kaphatott helyet március és június vége között.

A kortársak által csak Nagy Háborúnak nevezett, négy évig húzódó konfliktus a mai napig fájó pontja Magyarország újkori történelmének. A „*mire lehullanak a levelek, hazatérnek a katonák*” illúziójából és az utolsó pillanatig a német szövetségesek hatalmában bízó közhangulatból a trianoni békekötésre ébredő, széthulló Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében összesen 7,8 millió fő szolgált, akik közül 1,2 millió halottja és 3,6 millió sebesült áldozata volt a háborúnak. Ezek a fiatal férfiak hónapokat, éveket töltöttek családjuktól és otthonuktól távol a különböző frontokon, sokszor embertelen körülmények között.

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése viszonylag hamar, már 1915-re felismer-
te, hogy a várt „villámháború” helyett kialakult lövészárokharcok egészségügyi szempon-

A Janus Pannonius Múzeum szeretettel várja Önt és partnerét

A HÁBORÚ PILLANGÓI
Érosz a Nagy Háborúban

című időszaki kiállításra

16

A tárlat a Kecskeméti Katona József Múzeum vándorkiállításaként érkezik Pécsre.

Időpont: 2018. március 22. csütörtök, 15.00 óra

Köszöntőt mond:
Dr. Csornay Boldizsár a Janus Pannonius Múzeum Igazgatója

A tárlatot megnyitja:
Szabóné Bognár Anikó, a Kecskeméti Cifrapalota vezetője, a kiállítás kurátora

A kiállítás megtekinthető:
2018. június 24-ig, kedd - szombat: 10.00- 16.00 óra között

Vasváry-ház
Pécs, Király utca 19.

1. kép – Meghívó a kiállítás pécsi megnyitójára

tokból szükségessé tették a frontokon szolgáló katonák szexuális életének szabályozását is. A nemi betegségek és a korban erősen elítélt homoszexualitás terjedésének, továbbá a helyi lakosság zaklatásának és az onanizáció (önkielégítés) megelőzése érdekében úgynevezett tábori bordélyokat állítottak föl, ahol egyenruhás „szakalkalmazottak” várták a katonákat.

Így bizony megkerülhetetlen tény az első világháborúval kapcsolatban, hogy a lövészárkokban szörnyű körülmények között hónapokig küzdő katonák életének szerves része volt a pillanatnyi testi örömeket kínáló bordély, mely menedékként szolgált a háború borzalmi közepette. A korszak sajátos erkölcsi hozzáállását tükrözi az a felfogás, hogy a házas férfiaknak nagyobb szükségük van az örömlányok szolgálataira, mint nőtlen társaiknak, hiszen ők otthon már „megszokták” feleségeik karjai között a nekik „kijáró” rendszeres kielégülést. Ettől függetlenül a nőtlen katonák is igénybe vették persze a bordélyok szolgáltatásait, hiszen folyamatosan szembesültek vele, hogy életük bármelyik pillanatban véget érhet, és nem akarták úgy maguk mögött hagyni a világot, hogy egyszer sem élvezhették egy nő intim társaságát.

Tudni kell azt is, hogy a tábori bordélyoknak saját felügyelő tábornoikat neveztek ki a Monarchia hadvezetésében, az ő illetékessége alá tartoztak a minden gyalogsági és lovassági hadosztály parancsnokságánál fölállított tábori, illetve a hadtápállomásoknál és egyéb erődöknél szükség szerint létrehozott tartalékbordélyok. Minden bordélynak volt egy igazgatója, és segédként egy madámja, aki helyben felügyelte az ügymenetet. Az alkalmazottakat pedig a hátsóországban egy prostituáltdelegáló bizottság választotta ki.

A bordélyokba szolgálatra jelentkező nőket először is szigorú orvosi ellenőrzésnek vetették alá. Nem válhatott katonai prostituálttá az, aki házas, szűz, nemi beteg vagy várandós volt. Ezek után első és másodosztályú legénységi, valamint tiszt kategóriákba osztották be a lányokat. Fölfelé nem lehetett lépni a „ranglétrán”, csak lefelé csúszni...

2. kép – Tiszti bordély interiőr rekonstrukciója a kiállásban

A szolgálatot teljesítő prostituáltak előírászerű egyenruhát voltak kötelesek viselni, mely az ápolónőkéhez hasonló szürke szoknyából és blúzból, fityulából és vörös pamut-harisnyából állt. A tiszti bordélyokban annyi frivolságot engedélyeztek, hogy ott a prostituáltak harisnyája fekete felselyemből volt. Az örömlányok tisztálkodásához szükséges eszközöket – szappant, bidét – is központilag utalták ki, ahogy az a hadsereghez illik.

Sajnos nagyon kevés korabeli kép maradt fent ezekről az intézményekről, az ismert és bemutatott ábrázolások sem kimondottan meleg fészkek érzetét keltik az emberben. Ahhoz, hogy életszerűbb legyen a téma bemutatása, a kiállításban két rekonstruált enteriőrön keresztül ismerhetjük meg a tiszti és a legénységi bordélyok közti különbségeket. A tiszti bordély meglehetősen luxusról tanúskodó berendezése – rézágý, öltözködőasztal, mosdóállvány és gramofon – hozzájárul a füledt hangulatú piroslámpás házak illúziójához. Az ilyen intézményeket látogató tisztek 30 és 60 percet, tábornokok 120 percet tölthettek a lányok társaságában, akik naponta átlagosan 6 aktusban vettek részt.

3. kép – Legénységi bordély enteriőr rekonstrukciója a kiállításban

Ezzel szemben a legénységi bordély rekonstruált enteriőre már a kemény, rideg valóságot mutatja be, ahol egy közkatonának bizony mindössze 15 perc jutott az „élet élvezetére”. Az ilyen intézmények előtt hosszú sorokban várakoztak a frontokról elszabaduló bakák. Az örömlányok igénybevétele legénységi bordélyok esetében napi átlag 12 aktus volt – el lehet képzelni, hogy ezek után milyen fizikai és lelki állapotban lehettek a szolgálatuk végén.

Érdeemes megjegyezni, hogy a tábori bordélyok látogatásának szigorú keretei voltak – a katonák minden együttlét előtt kötelesek voltak óvszert vásárolni a madámtól, majd az aktus végeztével egy piros lámpával jelzett kis helyiségben fertőtlenítő fürdőt kellett venniük. Ennek elmulasztását szigorúan büntették is.

Érdekes és elsőre talán idegennek tűnő részlete a kiállításnak az a vitrin, melyben a Nagy Háború poklán és a bordélyházakon kívüli századfordulós szexualitást a „népi eroti-ka” körébe sorolható tárgyak mutatják be. Ezek a tárgyak a polgári felfogással ellentétben a parasztság természetközelségének köszönhetően minden álszeméremtől mentesen közelítik meg a vágy és testi szerelem kérdését. A Monarchia hadseregében szolgáló legtöbb katona pedig e a körülmények közül érkezett a háborúba – egyszerű származású fiúk és férfiak voltak, akik valószínűleg otthon már találkoztak valamilyen formában a szexualitás kérdéskörével, akár népdalokon, akár a vitrinben találhatóéhoz hasonló erotikus tárgyakon keresztül. Az más kérdés, hogy gyakorlatban mennyit tudtak a szexuális élet fizikai-biológiai vonatkozásairól.

4. kép – Erotikus tárgyak a szolnoki Damjanich János Múzeum gyűjteményéből

Ehhez kötődik, hogy a bordélyok felállításával párhuzamosan a korszak legnagyobb felvilágosító hadjáratát is lefolytatta az osztrák–magyar hadvezetés. Ennek is köszönhetően a nemi betegek 1915-ös riasztó 12–17%-os aránya a következő évre lecsökkent 5–6%-ra, ami a Monarchia hadseregének nagyjából 2 millió fős létszámát tekintve még mindig komoly mennyiségnek mondható.

A tábori bordélyokban, de a civil életben is a nemi betegségeknek két főbb fajtája szedte áldozatait. A kankó (tripper, gonorrhea) és a szifilisz (bujakór, francia nyavalya, vérbaj) is bakteriális fertőzéssel, a nemi aktus során terjed. A kankót cink-szulfátos vagy bróm-káliumos oldattal, a szifiliszt 1905 után penicillinnel, és mindkét esetben húgycsőmosással próbálták kezelni.

Fontos kiemelni, hogy a frontokon szolgáló katonák közül többen is a szándékos megbetegedést választották, semmint hogy visszatérjenek a lövészárokbá. Aki nem akarta kockáztatni a valódi fertőzést, az is megpróbálhatta magát tartósan kórházi ellátásba vetet-

ni – különféle fájdalmas módszerekkel imitálták a betegségek tüneteit, például paraffint fecskendeztek a bőr alá, hogy a dudoros kiütéseket utánozzák.

A kiállítás vitrinjeiben kiemelt helyet kapnak a korabeli orvosi felszerelések, melyek a vizsgálatok és a betegségek kezelésének eszközei voltak. Látható például egy halhólyagból készült kondom, fém és műanyag peszszáriumok mint a megelőzés eszközei. Akad itt kankófecskendő, sipolykés, katéter, méhőblító készülék és horgas végű méhszáj fogó. Ezek és a tablókön bemutatott orvosi eljárások azt a célt szolgálják, hogy a Monarchia örömlányait körülengő romantikus elképzeléseket megváltoztassák. A tábori bordélyok alkalmazottait és az őket látogató katonákat is rendszeres orvosi ellenőrzéseknek vetették alá, de még így is komoly egészségügyi problémákat hozott magával az évekig húzódó lövészárokharc – ha nemi betegséget nem is, de alutápláltságot, tetvességet, rühöt...

A frontokon szolgálatot teljesítő katonák meglévő nemi betegségeiket nemcsak a bordélyokban szolgálatot teljesítő prostituáltaknak, hanem hazatérésük után feleségüknek, menyasszonyuknak is továbbadták. Minderről azonban ritkán esik szó, ha a Nagy Háborúról beszélnek. Azt még érdemes megemlíteni a korszak egészségügyi viszonyairól, hogy például a hadifogságból hazatérő katonákat kéthetes ún. erkölcsi vesztgár alá helyezték, ahol folyamatos orvosi megfigyelés alatt tartották őket.

Gyakorlatilag nem tudunk semmit arról, hogy mi történt azokkal a nőkkel, akik a bordélyokban szolgáltak. Soraikban komoly áldozatokat követelt az alkoholizmus, a nemi betegségek – aki megfertőződött, megbillogozták és megkísérelték az ellenséges vonalak mögé juttatni, a biológiai hadviselés részeként. A háború befejeződése utáni életükről még ennyi információnk sincs. Kétségesnek tűnik, hogy a korabeli erkölcsi felfogás mellett képesek lettek volna visszaintegrálódni a társadalomba.

Ki kell jelentenünk, hogy ezek a nők ugyanúgy áldozatai voltak a világháborúnak, mint azok a katonák, akik elesetek vagy megsebesültek a frontharcokban. Ezek a nők is az életüket adták föl a szolgálatért, és még annyi köszönetet sem kaptak, mint a katonák, akikre hősi halottként tekintünk a mai napig.

Aki tehát a tárlat címét látva a párizsi mulatók buja, egzotikus légkörére számít, valószínűleg csalódni fog. Mégis úgy gondolom, tartoztunk e jórészt ismeretlen nők emlékének annyival, hogy a nagyközönség számára is megismerhetővé tesszük a körülménye-

5. kép – Kankófecskendők gyári katalógusban a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteményéből

ket, amelyek között éltek és dolgoztak az első világháborúban, osztozva a pokolból röpké szabadulást nyújtó percekben a szolgálatot teljesítő katonákkal.

A tárlat létrehozásáért köszönet illeti kollégáinkat a kecskeméti Katona József Múzeumban, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban, a szolnoki Damjanich János Múzeumban és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban, illetve a Nagy Háború Blog és a székesfehérvári Helyőrségtörténeti Gyűjtemény munkatársait.

KÉPJEGYZÉK

1. kép	Meghívó a kiállítás pécsi megnyitójára (Janus Pannonius Múzeum)
2. kép	Tiszti bordély enteriőr rekonstrukciója a kiállításban (fotó: Füzi István)
3. kép	Legénységi bordély enteriőr rekonstrukciója a kiállításban (fotó: Füzi István)
4. kép	Erotikus tárgyak a szolnoki Damjanich János Múzeum gyűjteményéből (fotó: Füzi István)
5. kép	Kankófecskendők gyári katalógusban a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum gyűjteményéből

IRODALOM

BALLA Tibor: *Érosz a hadszíntéren, avagy a Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai*. 1. rész. Nagy Háború Blog (http://nagyhaboru.blog.hu/2011/01/18/erosz_a_hadszinteren_avagy_a_nagy_haboru_osztrak_magyar_tabori_es_tartalek_bordelyai_1_resz) [2018.10.22]

BALLA Tibor: *Érosz a hadszíntéren, avagy a Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai*. 2. rész. Nagy Háború Blog (http://nagyhaboru.blog.hu/2011/01/20/erosz_a_hadszinteren_avagy_a_nagy_haboru_osztrak_magyar_tabori_es_tartalek_bordelyai_2_resz) [2018.10.22]

KISS Gábor: *Nemi betegségek és a Monarchia hadra kelt serege*. Nagy Háború Blog (http://nagyhaboru.blog.hu/2011/06/15/nemibetegsegek_es_a_monarchia_hadrakelt_serege) [2018.10.22]

SUJTÓ Attila: *Kéjnők és lövészárók-lotyók az első világháború alatt*. Újkor.hu (http://ujkor.hu/content/kejnok_es_loveszarok_lotyok) [2018.10.22]

VISSZAPILLANTÓ

Interjú Molnár F. Tamás professzorral

A magyar mellkassebészet egyik kiemelkedő alakja, a PTE Általános Orvosi Kar Műveleti Medicina Tanszék létrehozója, egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, okleveles történész. Honnan indult és hová ért?

Hogy ki mennyire emelkedik ki, alkotott maradandót, azt majd az utókor dönti el – ezt a történész énem mondatja a sebésszel. Hogy a nemzetközi mellkassebészeti életben inkább helyemen volnék – ezt meg a realitásérzék diktálja. Az akadémiai doktorátus egy jó és meglehetősen objektív visszajelzés – és még fontosabbak a gyógyult betegek. Pályám során 7000 körüli nagy műtétet végeztem, zömmel mellkasiakat, ezen túl vannak azok, melyekben asszisztens vagy épp oktató, tutor vettem részt. Ez egy kisvárosnyi lélek. Két alapított iskolát tudhatok magam mögött: az 1994-ben Pécsen a Sebészeti Klinikán létrehozott mellkassebészeti, melyet amikor nagykorú, 18 éves lett 2012-ben, Győrben a

Petz Aladár Kórházé követett. A mellkassebészet a Rába-parton most lett hatéves, ideje, hogy önjáró legyen. Én 65 éves vagyok – „*too old to the rock and roll, but too young to die*”. A „*R&R az nem egy tánc*” – mondják –, a mellkassebészet pedig nem csupán egy foglalkozás. Folytatom tehát – ha módosuló arányokban, intenzitással is: még több oktatás, kísérleti sebészet és kevesebb, jóval kevesebb saját műtét. Ideje van az összegyűlt tudás átadásának.

Történész énjéről tudjuk, hogy az I. világháború régóta foglalkoztatja. Van ennek valamilyen különös oka?

Mint oly sok minden, biztosan ez is valahol a gyerekkorban kezdődik. Talán *A Nagy Háború írásban és képen*, akkor nekem hatalmasnak tűnő köteteivel. Képeskönyv, de mégsem mese. Az ólomkatonáim egyenruháit láttam a rajzokon, képeken. Nem tudtam, honnan tudhattam volna az 1960-as évek közepén, hogy apáink generációjának saját háborúja tiltott téma lett (ami tényleg történt, arról nem lehetett beszélni, amiről beszéltek az pedig nem úgy és nem azért esett – a jobbak hát a hazugság helyett hallgattak, ha lehetett). Az első háború mint téma tehát túrt maradt, sőt, olykor támogatott is, ha a füllentések szelétől szebben lobogott az 1919-es kommun zászlaja. Talán az irodalommal, Gyóni Gézával, Tersánszky Józsi Jenővel és persze Hemingway-jel lélegeztem be a kor levegőjét, az oly érzékeny korai tinédzser években. Fiatal orvosként azután először meglepett, hogy milyen sok mai tudásunk ered az I. világháborúból a bakteriológiától a sebészeten keresztül a pszichiátriáig (akkor még shell-shocknak vagy harctéri fáradtságnak hívtuk a PTSD-t). A mellkassebészet, az idegsebészet, az aneszteziológia és számos más specialitás

innen számítja magát. Sebészeti munkáim történeti bevezetőiben egyre többször és markánsabban jelent meg a korszak. Az 1990-es évek kezdetétől járok nyaranta az Isonzóra, de csak négy-öt éve jöttem rá, hogy milyen „mágnes” vonz oda. Különös véletlenek során derült ki, hogy dédnagybátyám, Roykó Alfréd alezredesként szolgált ebben a szektorban, egy időben zászlóaljparancsnokként a Mont-Saint-Michelen – ami Doberdón is a poklok pokla volt. Azóta kutatom az életét, sorsát – s remélem, hogy egyszer könyvben tudom összefogni az emlékezetét. Személyes és szakmai okokból tehát egyaránt kötődök ehhez a korhoz. Mérföldkő volt ebben 2014, amikor itt Pécsen, az orvoskar aulájában egy nagyszabású fényképképzőművészeti kiállítást szerveztünk a 3/15-ös K.u.K. Tábori Kórház életéről. Azóta kapcsolatban vagyok a tolmeini hídfő kórháza cseh fényképezésének leszármazottaival, sőt, egy közös könyv lehetősége is felmerült. Számos elágazása van ennek a történetnek, most csak az engem leginkább foglalkoztató kérdést említem. XV. Benedek pápa, aki a háborút Európa önmege ellen vezetett polgárháborújának nevezte, váteszként kérdezte 1917 augusztusi levelében: *„A polgári világ haláltáborrá alacsonyodik? És a dicsőséges és virágzó Európa egy egyetemes örülettől megszállva valódi öngyilkosságba rohan?”*

Honnan kezdjük az élettörténetét? Meséljen a családjáról, diákéveiről! Hol érzi magát igazán otthon?

Stílszerű lenne Trianontól – hiszen még meg sem születtem, és határon kívül rekedtem. A rákövetkező, a második világháború végén egy erdélyi menekült család fia – Székelyudvarhelyről – és az akkor már nem cseh, de még nem szovjet Tiszaújlaokról, a malenkij robot elől a Tiszán átcsempészett lány is Pécsre került. Édesapám a jogi egyetemre járt, édesanyám a Leőwey gimnáziumba, kitört Rákosiék uralma, de ez őket nem akadályozta meg: összeházasodtak. Így lettem már igazi és kultúrgénjeimben egyaránt sui generis „gyüttment” – és nagyon úgy látszik, már sehol nem leszek díszpolgár. Anyai ágon, a Tiszahátról görögkatolikus papok, gyógyszerészek, jogászok, katonatisztek vannak, az apai ág tisztviselőkből állt, ahogy tudom. Akárhogy is, szórvány: ide szóráttunk az anyaországba. Pécsen születtem 1953-ban, de nem vagyok tüke, sok minden hiányzik hozzá: nem csak a szőlő a Mecseken. Otthon vagyok Győrben is, ahol az utóbbi hat évben nagyon sokat kaptam: érdemen felül, talán épp annyira, amennyire Pécs alatta szeretett. Kaposvárott jártam iskolába, ott is érettségiztem, és a Táncsics Gimnázium adta az útravalóm zömét. Innen lehet bennem a koppányos lázadó vér, bár sokat csendesült. Otthon vagyok Bristolban is, ahol igazi mellkassebész lettem, s ahol jóval később angol főorvos – consultant – vált belőlem: a sarzsi, melyre mind közül a legbüszkébb vagyok. (A MÁV Tiszteletbeli (gőz)mozdony vezetője külön, versenyen kívüli kategória.) Nem tévedek el, – mert otthon vagyok – Trieszt, Krakkó és Prága külteki utcáin sem: ez a jövő-menő, de mégsem gyökértelen ember. Kötelmekkel járó kötelekeim vannak, húsba-vágóak. Remélem, nem maradtam adósa egyik fontos helynek sem – *„kifizettem a számlát – énekli Charlie – többet adtam, mint ami jár”* –, és mindegyiknek sokkal, igaz különböző dolgokkal – de tudom, hogy már örökké tartozom.

A virágos Kaposvár és a felejtethetlen „Táncsics” az 1968–1972 közt alakuló énemnek lelki, érzelmi, testi origója. Azóta tudom, hogy egy nemzetnek eminens érdeke, hogy nyugodt, megbecsült, ha tetszik, gazdag és jó tanárai legyenek, a nemzet krémje akarjon tanítani. Orvosként már csak szerelgetjük azt, amit a sors, az egyén és a társadalom isme-

retlen arányú elegye elrontott. A kaposvári hársak alatt, a gimnázium oromzatán ülő turul figyelő tekintetétől követve megtanulhattam mindent, amire később szükségem volt – ez volt a készülődések ideje. Nem sokat ér a tudás hit nélkül. Katolikusságomat is ez a város adta – kisvárosi korlátaival, kitérőivel, a kötelező lázadással együtt. Heti plusz latinórát is ott kaptam: hiszen a mise nyelve akkor még nem magyar volt. A papi pálya is megérintett – egyházam és a magam szerencséjére ez másként alakult. Más gyakorlatot is jelentett válásosnak lenni az 1970-es években: láttuk, hogy mit vár a szocialista haza és mit tűr még épp el. Családban barátoktól tudni lehetett, hogy lesz egy karrier plafon, amin hívóként nem lehet túljutni – és ez nem üvegből volt. Mentések voltunk tehát a külső kényszersztől, a döntés szabadságát birtokoltuk. Aztán ott találkoztam az angol nyelvvel, a fordítás első örömeivel latinból is – és a rockzenével, a blueszal –, mindennel, ami később, ma is fontos.

Orvosi egyetemre Pécsre jelentkezett: miért választotta ezt a várost? Mindig orvos szeretett volna lenni? Kinek vagy minek a hatására választotta ezt a pályát?

A pályaválasztás elég egyértelmű volt: a bölcsészet, ami közel állt hozzám, nélkülözte a mozgást, a manuálisan végezhető tevékenységet, matekból pedig nem voltam kellően erős, de legfőképp a műszaki pályából hiányzó humaniórák tartottak onnan távol. Út- és vasúttervező mérnök, az szerettem volna lenni, az tény. Megoldást a kompromisszum kínált. Úgy tűnt – és a környezetemben így is láttam –, az orvoslásban a humaniórák és a reáliák jó elegyét találom, kellő arányút. Ráadásul a medicina a (politikai) függetlenséget is ígérte – az akkor legfontosabbnak tartott dolgot: a szabadságot. Az egyetem hatvan kilométerre volt Kaposvártól, bár akkor az nagy távolságnak tűnt. Pécs egyébként a „nagyváros” volt az akkori kaposváriak számára: azóta ez igen sokat változott; érdekes lenne megvizsgálni, hogy miért. Környezetemben két nagyszerű orvost tudhattam. Anyai nagybátyám, Szabó István bakteriológus volt – az egykori horthysta katonaorvos, imponált a mikroszkópja, és a Koch-bacillus, amivel foglalkozott, meg izgatott. Kaposvári családi barátunk, Szíjártó Árpád, gyermekkori példaképem, mélyen hívó katolikus, gyermekorvos volt – a másik példa.

Az orvosi egyetemnek az első években nem voltam különösebben szorgos hallgatója, az anatómia miatt évet is ismételttem. Rengeteg izgalmas dolog volt a városban: színház, baráti társaságok, jó zenék, szép lányok – nem sok híja volt, hogy elcsábuljak végleg. Az orvoslét mint fogalom soha nem vonzott általában, én konkrétan bakteriológus (ott voltam tudományos diákkörös) vagy mellkassebész szerettem volna lenni – anélkül persze, hogy tudtam volna igazán, mire vágyok. Ez utóbbi ügyben egy itthon 1955-ben megjelent, amúgy rémes orvoséletrajz tett rám nagy hatást, amit még gimnazistaként olvastam. Micsoda egybeesés, hogy egy kiváló lengyel mellkassebész ugyanígy járt, őt is a kanadai kommunista sebészről, Norman Bethune-ról szóló könyv lökte a pályára. Végül a POTE és én 1979-ben túlestünk egymáson, én pedig Marcaliban találtam magam a sebészeten. Ekkor már tudtam, hogy sebész szeretnék lenni, amit az is megerősített, hogy a Mikrobiológiai Intézetbe – hogy finoman fogalmazzak – politikai okokból nem kerültem be. Valószínűleg akkor sem, ha éltanuló vagyok – de ez a veszély nem fenyegetett.

Hogy alakult a sorsa az egyetem után?

A szokásos egyéves katonai orvosi szolgálat jó részét Lentiben töltöttem – az időtájt elég kemény hely volt. Akkor az elpazarolt időnek tűnt, pedig olyan nincs, legfeljebb később hasznosul. Érdekes, hogy 2006-ban Bejrútban az ezredorvosként tanultaknak, tapasztaltaknak nagy hasznát vettem az ostrom idején. Igaz, a belátáshoz negyedszázadnak kellett eltelnie. Rövid, marcalibeli, szociológiai megfigyelésekben gazdag segédorvoskodás után, a leszerelést követően, 1981-ben Pécsre kerültem a megyei kórházba, ahol akkor a mellkassebészet is működött. Alföldi Ferenc volt a mesterem – kiváló sebész, nagyszerű agy, nehéz természet, nagyon jó ember. Volt mit átvenni, örökölni – és volt mitől tartózkodni igyekezni. Onnan pedig már többé-kevésbé egyenes volt már az út – máig.

A közkórházi lét lényegesen különbözik a klinikaitól – és Pécsen 1981–1994 között, az előbbiben felnőve igen jó dolgom volt. Ott lettem sebész szakorvos, szereztem néhány tapasztalatot a traumatológiában és az altatóorvosságban, és onnan szakvizsgáztam – a Korányi Tüdőgyógyintézet érintésével – 1986-ban mellkassebészetből. A tudomány mindig is izgatott: kezdetben a mikrobiológia, szövettanyésztés, ilyesmi. Korán kezdtem publikálni, érdekelt a klinikai kutatások, viták világa. A mellkassebészet egy elég szűk terület, ebben a tudományban gyakorlatilag mindenevő vagyok.

Külföldi útjai során milyen módszereket vagy gondolkodásmódot ismert meg és sajátított el?

1989-ben az egykori Nyugat-Németországban, Hemerben jártam a Tüdő- és Érklínikán, ahonnan hazahoztam, meghonosítottam az altatás egy akkor gyökeresen új formáját. Persze itthon legalább hárman vagyunk, akik „elsőször” csinálták Magyarországon – köztük volnék az egyik. Odakinn megtapasztalhattam, hogy amit Alföldi Feritől és Benkő Pistától, az adjunktusától tanultam, az mind helyes. Megismerkedtem a CT-vel – akkori újdonság volt. Szert tettem egy új mesterre, későbbi igaz baráttra is: Tony Morganra, Christian Barnard egykori asszisztensére. 1991-ben Bristolban Mr. Jeyasingham és Chris Forrester Wood keze alatt kezdtem dolgozni: az akkor az általános mellkassebészet Rómája volt. Átitatódtam az ottani protokollokkal, mentalitással – és persze a technikákkal is. Hazatérve, zömmel az angol anyagból, itthon védtem meg a kandidatúrámat, és maradtam valószínűleg az ország legmagasabb tudományos minősítésű alorvosa. Nagyon korán kezdtünk foglalkozni a mellkasi videóműtétekkel, az epesebészetből vettük át. Íme, egy másik „hazai elsőség” – disputábilis, de mégis. Szorított több helyen a hazai cipő. 1994 a Glasgow melletti Hairmyres kórházában talált, amikor itthon Alföldi főorvos úr betegsége miatt döntenem kellett: maradok Skóciában, vagy hazajövök átvenni a részleg vezetését. Nagyon szerettem Nagy-Britanniát, de ahogy a fiam akkor fogalmazott: „*ha az Úr azt akarta volna, hogy angolok legyünk, akkor valószínűleg ott is születünk.*” A több évi brit tapasztalat – Bristol, Glasgow, az ezredforduló után majd Newcastle és megint Bristol, valamint a durván félévnyi (akkori) Nyugat-Németország meghatározta életemet, pályámat –, és végérvényesen izolált a hazai körökben. Ha összerakom, összesen majdnem négy évet kóboroltam. Ez a jövés-menés szilárd szakmai tudást, magabiztosságot adott, biztos helyet az európai mellkassebész-körökben, itthon pedig mindig csak átmeneti, de radikális javulást hozott az anyagi viszonyaimban. Megszoktam és azóta is fájón hiányolom a hazai környezetben, hogy azt kelljen csak csinálnom, amihez értek, amiért fizetnek, de amire szükségem van a feladathoz, meg is kapjam. Névértéken fizettek: minőségi specialistaként.

Azóta se tudok megbarátkozni a Kárpát-medencében honos, a muníció nélküli fegyverrel elvárt löveredménnyel, amelyért cserébe az orvosnak adatbeviteli–munkatársi feladatkör jut, időről időre kiegészülve a fehér köpenyes bűnbak mérsékelten szórakoztató szerepével.

Milyen úton jött létre a mellkassebészet Pécsen?

1994-ben Benkő István kollégámmal kerültünk a megyei kórházból az akkori POTE-re, és a 400-ágyas klinikai tömbben, a Sebészeti Klinikán felépítettük az ott addig ismeretlen mellkassebészetet. Nehéz, de irgalmatlanul szép feladat volt. A friss skóciai tapasztalatokkal felvértezve a legmodernebb elveket plántáltuk a hazai talajba. Aneszteziológusaink, Baumann János, Molnár Zsolt, Bogár Lajos, Kanizsai Péter is akkortájt tértek haza Angliából, egy nyelvet beszélünk. A jó mellkassebész megérdemli a jó aneszteziológust, intenzív terapeutát, a rossznak ellenben égető szüksége van rá. Még a tüdőátültetést is megcéloltuk – 2000-ben Newcastle-ban tanultam, csinálhattam. Végül ebből az álomból nem lett semmi – a politika sosem volt erős oldalam; ez az „elsőség” nem sikerült, ahogy Furák Jóska barátomnak sem Szegeden – de nem bánom. A tudományt ellenben lehetett művelni – és az ezredforduló óta Pécsen karakteresen tettük rá a szakma európai térképére. 2012 óta tanítványom, Szántó Zalán viszi tovább ott a zászlót – örülök, hogy a nemzetközi helyezésünk nem változott, sőt, egyre tovább erősödik.

2005-ben elnehezült az életem, az egyetemi habilitáció (2003), a gőzerővel termelő impaktfaktorgyártás, a nemzetközileg igazolt minőség és a látogatókkal igazolt jó hírnév sem volt elég a méltóbb műtőidőhöz, hogy ne kelljen a varrógépeken civódnai, műtősnőkkel vitázni. Visszatértem Bristolba – immár konzultánsként (osztályvezető), az időközben az én ajánlásomra odakerült Tony Morgannal párban. Mindazonáltal sokkal inkább szerettem volna pécsi professzor lenni (ha már választhatok), mint bristoli főorvos. Így is lett 2008-ban, abban az évben, amikor elkészültem az akadémiai értekezésemmel, Sólyom László elnök úr kezétől egyetemi tanárságot kaptam, és professzorrá neveztek ki a PTE ÁOK Sebészeti Klinikáján.

A háború idején eljutott Bejrútba. Miket tapasztalt az ott töltött napjai alatt?

Különös optikát az engem hajtó tudományos vágy, a kutatás, az élen haladás belső vágya a bejrúti 2006-os kirándulásomon kapott. Hiába mentem ki sebészként, arra nem volt szükség, az izraeli légierő és tüzérség különben sem hagyott sok teendőt. Rázúdult ellenben a városra hirtelen többszáz ezernyi menekült, „internally displaced person” egy addig sem túlteljesítő ellátó rendszerre. Senkit nem izgatott a tudományom, a címeim: igazi orvos, a „menekültek körorvosa” lehettem társaimmal pár napra. Ha megoperálok (amihez mégiscsak a legjobban értek) sorban hat sérültet, elveszítünk belőlük kettőt, lesz még két nyomorék, és ketten meggyógyulnak – ez van az egyik oldalon. Hatvan-nyolcvan, olykor több „kis bajjal” (neki persze nagy, abban a pillanatban a legfontosabb) meggyógyított menekült a másik oldalon. Gyermekkorom hőse, Norman Bethune üzent a polgárháborús Barcelonából, Kínából. A különbség több mint a számszakilag adódó húsz-harmincszorosság. Hogy a szolgálat hírértéke elhanyagolható a jól fotózható prima dramaturgiájú véres történetek ócskapiacán, az más kérdés.

Volt olyan mondat vagy mottó, amely erőt adott Önnek az évek során?

Ötvenöt évesen, addigi munkáim szintéziseként 2008-ban írtam meg az akadémiai nagydoktori értekezésemet, a sebészi agresszivitás optimalizációjáról. Mottójául Theodor „Ted” Roosevelt amerikai elnök mondatát választottam, akinek amúgy a Teddy mackót, a mi Karinthynek Micimackóját is köszönhetjük. Amikor Cushing első világháborús emlékiratában találkoztam a mondattal, egy angol tábori kórház műtőjében kiírva, nem tudtam az eredetét. *„Amit lehet, azzal amid van, ott ahol vagy. – Do what you can, with what you have, where you are.”* Szomorkás hazai viszonyaink közepette mi mással tudtam volna lelket önteni magamba és az olvasóba, bírálóba? Amikorra végül megvédhettem a téziseket 2012-ben, már nem változtattam rajta, olyan sok erőt adott. Akkor is, amikor csak rosszkor voltam épp rossz helyen, ingatag fegyvertársakkal. Hárman voltunk akkor az országban aktív akadémiai nagydoktorok: Oláh Attila Győrben, Altorjay Áron Székesfehérváron és én itt. Az igazolt tudományos teljesítmény, az iskolateremtés és a klinikai munka az elkövetkezett pozícióharcban nem sokra volt elég, és nem éreztem méltó játéktér reményét sem. Oláh Attila Győrből „tett egy ellenállhatatlan ajánlatot” egy olyan időben, amikor hirtelen elment a kedvem attól, hogy magyar sebész maradjak. Némi képzavarral azt is mondhatnám, leszedett a „Pécsről Bristolba tartó vonatról.”

Most mégis pécsi professzor, az orvoskaron oktat és kutat.

Ez Miseta Attila, akkori orvoskari dékán és a rektori vezetés „bűne”, és nagyon hálás vagyok érte. Egy év alatt Győrben felállt és működni kezdett a mellkassebészeti részleg, Pécsen 2013-ban pedig megnyílt egy új intézet, a Műveleti Medicina Tanszék létrehozásának lehetősége. A koncepció már 2010-ben körvonalazódott. Rendeki Szilárddal és Szántó Zalánval Pécsen akkor fogtunk bele az áthatoló mellkasi sérülések évi posztgraduális kurzusait szervezni, melyet hamarosan kiterjesztettünk a hasra is, befogtuk az egész torzót. Ez érdekelte a katonákat és a NATO-t is. A kapcsolat azóta is erősödik, jó partnerek – külföld ebben is nyitottabb. Amikor pusztán érdeklődésből belevágtunk a programba, nem sejtettük, hogy sajnos túl jó jónak bizonyulunk. A kurzus címadójának és védőjének Szent Sebestyént választottuk. Győrben pedig a részleg kapta ezt a nevet annál is inkább, mert a 20. század magyar Szent Sebestyéne, báró Apor Vilmos püspök ott szenvedett vértanúságot. A szovjet hadsereg kilengéseitől élete árán igyekezett megvédeni a gondjaira bízott lányokat, asszonyokat.

A pécsi dékáni vezetés a katonasírgépzést, a migrációs medicinát és a kultúrorvostant szerette volna egy blokkban látni, és Rendeki Szilárddal erre nyújtottunk megoldást. Erős ellenszélben hajóztunk, de megúszva egy karaktergyilkossági kísérletet – aminek részletei már nem érdekesek –, sikerrel jártunk: ma ez egy erős, dinamikusan fejlődő tanszék. Az én fő feladatomban most kultúrorvostan/medical humanities címen támogatni a honvéd-, a katasztrófa- és rendvédelmi profilokat, melyeket a migrációs medicina egészít ki. Ennél persze jóval többről van szó. A katonai, háborús orvoslás, mely érdemben szélsőséges körülmények közötti sebészet, intenzív terápia speciális kompromisszumokkal, sokban támaszkodik a torzósérüléseknél a napi, civil klinikai ellátás elveire, tapasztalataira. Fontos tehát ezek feltárása, kutatása, oktatása. Újra és újra előkerülnek régi háborúk egészségügyi tapasztalatai – szervezési és műtéti egyaránt –, meglepően relevánsak, mai problémákra is. Ezek előlétele különösen fontos. Ezt a komplexet egyébként nemcsak az egyetemen,

de nemzetközi kontextusban is oktatjuk – Brüsszeltől Kazanyig: a sebeknek nincsenek politikai árnyalatai. A műveleti medicina körébe tartozó tudás összefogása, translációja biztosan egyetemi szintet igényel. Az aranysegélyű békeéveknek, úgy néz ki, jó időre végük van. Amikor Miseta Attila, akkori dékán úrral 2013 tavaszán körvonalaztuk a profilt, és kiöltöttük a „műveleti medicina” nevet, nem tudtuk, hogy ez milyen szomorúan aktuális ügy lesz hamarosan. A „műveleti” kifejezést a katonai terminológiából vettük át. Újdonság volt ez egy orvoskaron, hiszen az Európai Unióban nem nagyon és az Egyesült Államokban is csak elszórtan voltak ehhez hasonló, a védelemmel kapcsolatos, az orvosi teendőknek dedikált szervezett egységek. A létrehozatalakor kevesen értették meg a szükségét, az elmúlt öt év azonban minket igazolt. A Műveleti Medicina mint integratív tárgy alapját az oktatók személyes és szakmai hitelessége adja, a látható, igazolható műtői, kórtermi teljesítmény támogatja. A program azután lavinaként zúdult előre, növekedett. Mára a graduális oktatás mellé a posztgraduális és a pregraduális képzés is felsorakozott. Időközben nyilvánvalóvá vált, hogy nem különleges módszerek fejlesztésére, tanítására van szükség, hanem a civil életben gyakorolt képességeinket kell megtanulni, működtetni egy más helyzetben. A tömeges sérülés áldozatainak ellátási körülményeinek és taktikájának vannak klasszika specifikációi, miközben a sebészi, intenzív terápiás elvek változatlanok, vagy paradox módon a protokollok még rigidebbek. Amire szükség van, amire kondicionálni kell, az a sebészi gondolkodásmódunk bizonyos módosítása. Sebész, traumatológus társadalmunk legfeljebb kocsmai késelésekhez, vadászbalesetekhez szokott. Saját műveleti, területi tapasztalatom szűkös, az indirekt forrásokon túlmenően a 2006-os Libanonra korlátozódik. Mellkasi traumát ugyanakkor 1986 óta látunk el, hiszen még a délszláv háború mellkassérültjeiből is jutott, és féltő, hogy a tragikus 2017-es bőnyi tűzharc sérültellátásának bőséges szakmai tapasztalatára szükség lesz. A győri műtőblokk 2016-os, emlékezetes tűzében is szereztem hasznosítható emlékeket. A mai világ kiterjedt, többszörös roncsolásokkal fenyeget, és egyszerre számos sérülttel; sok szempontból mindegy, hogy civil vagy taktikai környezetben. A sebészi, orvosi módszerek elemei egyébként nem különböznek a standardtól, valamennyiünk kezében ott vannak, a reflexívek állnak – a filozófia kissé más, de nem idegen. A döntési fák rövidebbek, bizony kegyetlenebbek, az elágazások száma radikálisan kevesebb, a cél nem az egynek mindent, hanem a lehető legtöbbnek a lehető legjobbat. Az egyszerre ellátandó sérültek száma okozta kihívásnak megvan a maga módszertana – ezt meg kell tanítani: nem ördögösség. Lényeg, hogy fejben, szervezettségben készen kell lenni a gyors átállásra. A szélsőséges helyzetekben űzött redukált, egyszerűsített sebészet azért is izgat, mert kíváncsi vagyok: mi az a sallang a napi rutinunkból, ami anélkül hagyható el, hogy a sérült kárát látná. Mert a feleslegességekben a gazdaság és a jog szorításában vergődő modern medicina dúskál. A haszon tehát kétirányú: a sürgősségi sebészet, a katonai sebészet is szolgál hasznos tapasztalatokkal, szempontokkal az „anyatudománynak”. Nem könnyű a torzósérülések, a szélsőséges körülmények közötti sérültellátás sürgősségi sebészeti könyvének a létrehozása – úton vagyunk, bár a profitban érdekelt kiadói oldal nem lelkes. Hiába érvelünk: a latin közmondás *si vis pacem, para bellum* (ha békét akarsz, készülj a háborúra) – módosítása ma is, ránk nézve és itt is érvényes. Rendeki Szilárd egykori katonaozvosként nagyon erős hazai és nemzetközi kapcsolati hálójával bír, amelyhez én a sajátomat csatolom, s nem csak mellkassebészeti szempontból. Korom és múltam miatt én inkább az elméleti hátteret adom, mondhatni én vagyok a tűztámogatás.

A Műveleti Medicina Tanszéken tanít. Bemutatná röviden, hogy mivel foglalkoznak a kultúrorvostani tanszéki csoportban?

A traumánál maradvá például a szükség hiányában idővel elfeledett, akár I. világháborús tudások felélesztése alkalmasint szükséges lehet. Az antibiotikus ellenállás terjedésével érdemes megnézni, mit tettek eleink, mielőtt megjelent a penicillin. Ezek fontos feladatok, de sok más is van. Itthon – legalábbis ebben a formában – a kultúrmedicina relatív újdonság, de az angolszász vidéken nem ismeretlen tárgy. Lényege a tételes orvosi ismeretek átadása, zömmel történeti perspektívában és kulturális kontextusban. A kultúrorvostan fogalma Pécsen a 2000-es évek derekán született, markáns történeti hangsúllyal – tankönyvet is írtunk. Ember István professzor és Varga Csaba tanár úrral alakítottuk ki ezt a gondolkodásmódot; hű szövetségesre találtam bennük. Utóbb – elsősorban az irodalommal és a képzőművészetekkel bővült a merítés. Így lett mára a graduális orvosi tanulmányok adatsoraira támaszkodó alkalmazott történeti orvoslás, kultúrtörténet, művészettörténet, filozófia arányos elegye. Átfedő halmazok alkotják: természet és bölcsészettudomány – célja, hogy a modern orvoslás kritikai és emberközpontú művelésére tegye képessé a hallgatókat. A tárgyalt diagnózisok, módszerek nem érthetőek a klinikai tudás nélkül. Háttéranyagot is nyújt a gyakorlati tudáshoz, perspektívát kínál. Igyekszik a napi orvosi gyakorlatot és az elvontabb aspektusokat mint a hitbeli kérdéseket is közelíteni egymáshoz. Például az emberi test szimmetriáit és ezek képzőművészeti megtestesüléseit kötjük össze a röntgenképolvasás titkaival. Reméljük, hogy rögzülnek fontos szakmai sarokpontok – a definíciók, a nyelvezet fontossága-pontossága, a sebészeti és általában az orvosi gondolkodás mérleg jellege –, és nyújt intellektuális örömet az esztétikai felismerés. Orvosi gondolkodást tanítunk: a bizonyítékok szerepét, a kritikus elemzés mikéntjét. Növelnénk a csapdák felismerése iránti érzékenységet. A történeti tudás mély kút: orvos eleink hibáit – ha ismerjük őket – kisebb valószínűséggel követjük el ismét. Honnan jöttek a gyógyítás örök és öröknek vélt igazságai, mi a valós tartalmuk és hogyan célszerű ezeket ma alkalmazni? Milyen dogmák múltak ki és miért, s melyek az újak? Mik az érvényesség jelei? Úgy gondoljuk, hogy az egyetem egyik legfőbb feladata a strukturált kétkedésre való felkészítés. Az idő szűkében a klinikai szaktárgyi oktatás kevésbé képes a döntéshozatali formák, a döntés mögött meghúzódó nagyobb motívumok bemutatására: hisz’ a tényanyag átadása a fő cél. Saját klinikusi énemre mint forrásra támaszkodva ezt gondolnám pótolni. A lényeg: a metódus, a gondolkodásmód átadása. Veszélyes, ha pótcselekvésnek látják, és a kultúrmedicina tagadhatatlanul puhább, mint a traumatológia, mégsem vattatárgy.

A klinikai részben nem nyújtunk újat, zömében a szakmai tudás egyfajta átszerkesztése, új környezetbe helyezése, kontextualizálása zajlik. Egész egyszerűen, azt tanítjuk, amit már tudnak a hallgatók, csak más szögből mutatjuk: magunk is elsősorban orvosok voltunk, és ez nagyon fontos. Szent Tamás mondja azt, hogy „*csak arra lehet megtanítani az embert, amit amúgy is tud, de arra meg kell tanítani!*” Az oktatás egyik sarokpontja, hogy mi az, amit tényleg meg kell tanítani, és a „hogyan” az fontosabb a „mi”-nél. A példáinkban hozott anatómiai, mikrobiológiai taxatív tudás nem nélkülözhető, ahogy a gyógyszeres ismeretek sem: tudni kell, hogy mit adunk mire, és a mikrogramm is számít. A sebészeti tudás is hasonló. Árnyalható a szükséges mélység, de a diagnosztikus gondolkodás, a beteggel, kollégákkal való kapcsolat már más megközelítést igényel. A történetiség azt

jelenti, hogy az aktuális, „state of art” tudást – tüdőrákról, képzőművészetről, traumáról stb. némi extra energiával az idő perspektívájába helyezzük. A múlt ismeretében nagyobb az esélye, hogy a régiek hibái elkerülhetők, a használható, de elfelejtett módszerek pedig újjáéleszthetők. A betegségekről és a technológiákról sokat tudunk, tanítunk – magunkról pedig sokkal kevesebbet. Az orvoslét tele van csapdákkal (gondoljunk a kiégésre, az addikciók fenyegetésére), és ezeknek a felismerésében, s ha lehet az elkerülésében is segítenünk kell. Hogyan beszéljek egy halálos beteggel, miként éljek a saját tévedéseimmel, hibáimmal. Az irodalom, a művészet, a színház és a film a maga eszközeivel segít a felismerésekben, mintákat nyújt, olykor megoldást is kínál. Hol van az előírva, hogy a tudás megszerzése élvezetmentes legyen? Nemes hedonizmus ez. A jóféle tudás önmagában is élvezet, a megszerzése is az. A klinikai kutatás céljai sem kizárólagosak: egymás mellett létezhet több nemes gólvonal. Egyszerre vágyunk a közös tudáshoz való hozzájárulásra, az emberiség javára akarunk lenni, tisztességgel meg akarunk élni belőle, és a jólét, netán a gazdagság, hírnév sincs ellenünk. Ráadásul a tudományos kutatásnak van még egy hozadéka, hogy egyszerűen csak egy nagyszerű, igen jó játék.

Röviden tehát szeretném terjeszteni a kultúrorvostant mint lehetséges nézőpontot, ha tetszik, napszemüveget, át akarnám adni, mint egy opciót. Felmutatni, hogy ezt lehet így is, hogy a humaniorák iránti érzékenység nem gyengeség, sőt, erősebbé, jobb orvossá tesz.

Hol és hogyan telnek a mindennapjai?

A sors úgy adta, hogy visszatértem az origóhoz, Pécshez: az egyetemhez köt a kutatás és az oktatás, míg a szakmai hitelességet adó műteti ténykedés Győrhöz, a Petz kórházhoz kapcsol. Úgy látszik, ragaszkodom a püspöki székhelyekhez, ez a gyöngém. A Petz egyetemi oktató kórház, nagyszerű háttérrel, lojális, kiváló kollégákkal. Felállt egy erős, „all-round” mellkassebész, ahol az angol szellemből az is fakad, hogy már állandó, fizikai jelenlét nélkül is teljes értékűen működik. Két konzultáns, két „mindjárt szakorvos” (senior registrar) – amúgy már sebész szakorvosok – és 2–3 rezidens beosztású fiatal. Ez igen jó korfa a mai Magyarországon, ahol 40 év körüli aktív mellkassebész van: ez team munka, de nem tömegsport. Intenzíven ápolom a pécsi és a győri egyetem és a Petz kórház közti kapcsolatot; több közös kutatásunk zajlik: ez mindannyiunk haszna, érdeke. Ez jó a két városnak, polgárainak, orvosainak és persze jó nekem is.

A pécsi napjaimat kitöltik az előadások, sok feladatot ad a PhD-iskolám, sokat járok az országban előadni, és számos nemzetközi kötelezettségem van: zömmel oktatás. Futnak Kaposvárt érintő kísérleteim is. A tudás átadásának ideje ez, tehát tornyosulnak az írásbeli házi feladatok. Generációm kötelme a tapasztalat továbbadásának a szándéka, gyakorlata. Mindig is tanítottam, publikáltam itthon és főként angolszász területen. Természetes igényem és egyben kötelességem is az oktatás: ebben látom fő feladatomat. Lassan több mint tíz éve vagyok igazságügyi sebészeti szakértő, ez egy igen felelősségteljes, szép – mondhatnám magasztosnak is – feladat: tele szakmai izgalommal és új tanulnivalóval. Minden percét élvezem.

Magyarországnak már nincsenek nagy hegyei, tengere, nem gazdag bányászható kőzetekben, van viszont szürkeállományunk, ezt kell használnunk, szellemi értékeinkkel kell jól sáfárkodnunk. A mi bányáink az egyetemeink: a mi tőkénk a használható tudás. Akinek talantuma van, annak kötelessége vigyázni rá, s élni vele. Függetlenségére büszke,

azt óvó, elkötelezett magyar értelmiségiként ezt igyekszem szolgálni: visszaadni, amit kaptam a szüleimtől, a nemzettől, az ezredévnyi közös sorsunktól – szellemi tőkét a fiamnak, lányomnak, tanítványaimnak, betegeimnek.

Hogyan dolgozza fel a kudarcos eseteit?

Kulka professzor, az 1970–80-as évek magyar és a nemzetközi mellkassebészetének emblematisztikus alakja azt tanította nekünk, hogy a sebész minden kudarcos esetével, meghalt betegével maga is meghal egy kicsit. Többet nem tehet, mert ha maga is belepusztul, akkor ki gyógyítja meg a következő, a holnapi beteget? A kudarcok túlélésében is segít a jártasság a humaniorákban, kell a fegyelem – és akinek hite van, az különösen szerencsés ez ügyben is.

Milyennek látja a mai, hazai orvoslétet?

A magyar orvos és a tanár (tanítótól az egyetemi tanárig) az 1989-es változások nagy vesztese. Mindkét hivatásból eltűntek a férfiak: ennél jobb indikátora nincs annak, hogy a társadalom és azt megjelenítő politikum mire tartja, mennyire fizeti meg a résztvevőket. A szép szavak, az ígéretek – patina és penész elegye – ingyen vannak. A hazai medicinában is eljött a hamis egészségipar, az ipari méretű (és érdekű) gyógyításipar uralma – nyakunkon a nyugat mind megannyi kétes illatú ajándéka, ám annak előnyei nélkül. Kitalált betegségek, kíméletlen indusztriális és médianyomás, politikai érdekeknek való leplezetlen kitettség. Mintha boldogtalan lenne az emberiség, ha az egészség fenyegeti. A szinte mindent uraló panaszskultúrában az nyer, akinek több felmutatható sebe van: látható vagy láthatatlan. A fájdalomnak nincs határa – kicsit olyan, mint a szeretet: sosem elég. Louis Ferdinand Céline kolléga (igazándiból dr. Destouches) az 1930-as években mondta (még mielőtt a korabeli francia irodalom legnagyobb alakja lett volna): „*A gazdagok azt gondolják rólad, hogy orvoscént lakáj vagy, míg a szegények meg vannak győződve róla, hogy tolvaj.*” A mai magyar közvélekedésben, a szinte járványos sérelemtudatban rengeteg támadás éri az orvost, nővért. Nincs hét elmarasztaló újság vagy tévéhír nélkül, miközben a magyar beteg túlélési esélyei, az ellátás minősége vetekszik a némettel, osztrákkal, igaz, a körülmények sokkal gyatrábbak. Gyógyulás van, wellness nincs. Igazi betegségekkel sokan járnak haza gyógyíttatni magukat, nem beszélve az ide jövő külföldiekről: ők tudják, miért. Közben meg ömlik az utcán a panaszáradat, a feljelentéseknek se vége se hossza. Nem mentség, hogy ez nem hungarikum.

Bár a helyzet tíz év alatt emberibb lett, az ügyeleti kötelmekből az is fakad, hogy a családdra, a gyerekekre arányosan vagy helyesebben aránytalanul kevesebb idő marad. Megértem a fiatal kollégáim ellenállását, amikor a tudományt emlegetem. A rossz helyzeten az is ront, hogy a maradék időben kellene még kutatni, tovább okosodni: ez ugyanis semmiféle munkaköri leírásban nem szerepel úgy, hogy paripát és fegyvert is rendel hozzá. Sokaknak sikerül még így is egyben tartani egy családot, nekem nem, s ebben megvan a magam sara. Napjaim romjaiként nézek erre – hát az ezzel való elszámoláshoz is kell az isteni kegyelem. Magamra rótt penitenciaként, jóvátételi kötelezettségként igyekszem osztani a bölcsességet a fiataloknak... hátha meghallják. Minden és mindenki jó valamire: ha másra nem, elrettentő példának.

A hit és a kereszténység sokszor előkerülő fogalmak a szótárában. Önnek mit jelentenek?

Remélem, hogy meghatároznak, törekszem rá, igyekszem: akkor is, ha több bennem az irregularitás a kelleténél, de hívhatjuk fegyelmetlenségnek is – olykor pedig még az elviselhetőnél is. Istennél a kegyelem. Ami ennek a földi vetülete, a kereszténységem nem csupán egy letehetetlen örökség, hanem keresztes sors is. Sok arcát látjuk. Akárcsak egy hegy – mondjuk a Mecsek –, amiből nyilván egy van, és mégis más attól függően, hogy merről nézed s mikor, honnan mászol fel rá. Ki-ki a maga útjáért felel, arról kell majd elszámolnia. Nem panaszkodhatunk: kaptunk egy itinert, *Tízparancsolat* a neve. Meg egy iránytűt: szeretet a neve. No, ezzel boldogulj – ha fel akarsz jutni. Nem kötelező. Ameddig hátranézek az őseim során, katolikus mind, a gyötrődős fajtából – már amennyit tudok róluk. Orvosként nem is tudok másként viszonyulni a testhez, mint a Teremtés alkotásához: ennek minden gyönyörűségével és terhével. A lélek pedig elvégzi a maga dolgát. Sebészként pedig a mellkas a test temploma, ahol a szív az oltár; nekem az „oldalhajó” jutott: ahogy a lengyel költő Zbigniew Herbert fogalmaz: *„a tudó teljesen olyan, mint az angyalszárny.”* Tényleg – minden tekintetben. Az én dolgom ennek a karbantartása. Ebben a kontextusban az elmúlt hat, zömmel győri évet már isteni ajándéknak érzem: megpróbáltatásokkal és megajándékoztatásokkal. Jónásként zúgolódtam, s végül minden-nél többet kaptam: így is, úgy is. Remélem, alázatosabb is lettem.

Lám, most is: túlságba megy az üggyről való túlságos beszéd (miközben pedig hallgatni róla bűn), valahogy tompít a hitelén is: a cselekedeteknek kell beszélniük – könnyen mézes ájtatosságba fut az ember: fenyeget a hipokrizis bűne. Ezért szeretem Ambroise Paré, a francia reneszánsz nagy sebészének tanítását: *„én megoperáltam, Isten gyógyítja meg.”* Alázatos, de méltóságot sugall. Egy lépcsővel teszi magát csak az Úr mögé. Szédítő közelséget is jelent, már-már alkotó közösség: fenyeget a hübrisz. A totális szabadságot kínálja.

A hit nem magánügy, miközben nem lehet kötelező gyakorlat sem, bunkósbot pedig különösen nem. A morális kötelmek, a jóra való törekvés parancsa alól nincs menekvés. De az alázat, a megbocsájtás és a szeretet parancsa alól sincs. Remény van. A kereszténység legbensőbb lényegét én az egyén és Jézus Krisztus mélységesen személyes kapcsolatában vélem látni: minden egyéb hagymahéjszerűen öleli körbe. Minél messzebb van egy kérdés középponttól, annál esékenyebb – akár el is romolhat. Az biztosnak tűnik, hogy 1989 előtt egyszerűbb volt katolikusnak vagy általában Isten-hívőnek lenni; tudni az én, a mi s az ők közötti különbséget, elfogadni, hogy hol húzódnak a határok.

Írásaiban, megnyilvánulásaiban a játéknak különös szerepe van.

Homo ludens volnék, ahogy Huizinga és Pécsset Grastyán professzor gondolta. Oscar Wilde szerint vannak, akiknek egyszerűen túl jó gyermekkoruk volt. Ebbe az alcsoporthoz tartozom magam is. Ami a mát illeti, arra G. B. Shaw-val vallom: *„nem azért nem játszunk, mert megöregedtünk, hanem azért öregsünk meg, mert nem játszunk.”* Ha így veszem, hatodik gyerekkoromat élem épp. Az ólomkatonák eleitől fogva vélem vannak, egyszerűen nem váltunk el, amikor ennek itt lett volna a természetes ideje. Ebben a kórban Winston Churchillel, H. G. Wells-sel és sokakkal, másokkal osztozom. Játék a történeti matematikai modell is, melyet a megértés vágya hajt, és persze a történelmi érdeklődés sem elhanyagolható.

Terveztem több társasjátékot, némelyik sikeres is lett. Dolgozom egy szimuláción, épp a műveleti medicina keretében. A makettezés pedig a kézügyességnek sem árt.

A történelem szakot is elvégezte. Miért tartotta ezt fontosnak?

Jó gimnáziumom volt, Kaposváron, a Táncsics: erős a reál tárgyakból és alapos a humaniárákban. Ez volt az ősfertőzés. Mire 2012-ben végre megszereztem orvoslásból az MTA nagydoktori címet, rengeteg szabad vegyértékem keletkezett, mindenféle gyökök. Az évtized elején körülnéztem, az akadémiasság nem sebészi műfaj. Itt Pécsen tehát felvételiztem, beiratkoztam a bölcsészkarra, és MA-fokozatot szereztem 2014-re. Papíron történelemtudós is volnék, ha az ilyen egyszerű lenne, mindenesetre remélem, hogy ígéretes pályakezdő. Igazság szerint eredetileg Szent Sebestyénből akartam történelmi PhD-t írni, de az alapképzettség nélkül nem ment. Egy angol és egy paduai mellkassebész kollégám jóval előttem jár, van mit behoznom. Most már jogosult lennék nekiállni – de ha meg is lesz, félek, a nagydoktori ebből a tárgyból legkorábban 90 éves koromra lesz időszzerű. Amúgy úgy vagyok a történelemmel, mint Csehov az irodalommal. Ő írta: „*az orvoslás a feleségem, az írás a szeretőm.*” Friss diplomásként, ha majd kidőlök a műtőasztaltól, talán bedőlhetek még egy katedrára vagy felkecmergek – meglátjuk.

Könyvtárunk több olyan kötetet őriz, amelyekben az Ön versei is megjelentek.

Ifjúkori botlások – van még mit csiszolni rajtuk. Hátravannak – Turgenev nyomán – a *Seniliák*, de őszintén szólva különösebb irodalmi ambícióm már (vagy még) nincs. Írtam ezt meg azt, megjelent itt-ott: amit akartam, leírtam magyarul, angolul. Az 1988–2018 közötti röpke harminc évben szinte csak szakmát írtam: elég cikket, könyvet. Amúgy pedig: majd kiforogja magát az idő. Örülök az opera librettómnak, szeretek fordítani is.

Ha egyetlen kívánsága teljesülhetne, akkor mi lenne az?

Kiirtanám gyökeresen és azonnal az álszent módon paraszolvenciának nevezett kultúrbotrányt, miközben az orvoskar átlagfizetését az aktuális brit (NHS) érték 50%-ában határoznám meg. Érteni vélem a mindenkori politika nehézségeit, de morális és mentális szempontból is elfogadhatatlannak tartom, hogy e nyílt és toxikus korrupció minden magyart legalább havonta így vagy úgy megmérgezzen; arcába vágja, hogy ez elfogadható, hogy ez norma lehet. Ennek az elfogadás, néma lapítás általi döngölése mentális közegészségtani katasztrófa; folyamatos fertőzés. Nincs még egy magatartási minta, amely ennyire erodálja a nemzet erkölcsét. Hiszen akkor hol a határ – mi másra mondhatnánk, hogy tilos? Miféle nemzet az olyan, amely magára hagyja az elesettjeit, betegeit, sérültjeit, serdületlen gyerekeit? Szégyen és gyalázat. Nem a doktornak, a tanárnak rossz az áldatlan helyzet: az ifjúság számára, a betegek, sérültek számára tragikus.

Nagy idők előtt állunk. A magyar gyógyítás hosszú évtizedek óta a paraszolvencia lélegeztetőgépén vegetál, tele van felfekvésekkel, elmérgesedett fekélyekkel. Valakinek le kell vennie a gépről, kerül amibe kerül. És sokba kerül, ebben nincs kétség. Politikusi óriásnak kell lennie – Deák vagy Széchenyi léptékűnek, aki megteszi, mert kisebb kaliber erre alkalmatlan. Szörnyű csapdába került a két ágazat: a gyógyítás és az oktatás. Az orvoskar mindkettőhöz tartozik: van rálátásom. A gyógyítás azért, mert a legális közép- és nyugat-európai bérek tíz-tizenötszörösei az ittenieknek, az oktatás pedig, mert – hasonló

okokból – elveszítette a férfiakat. Tekintsünk el a kivételektől – és gondoljuk meg: egy mai politikai-gazdasági döntés mintegy nyolc-tíz év múlva hozza egyenesbe a mai szomorú helyzetet. A mai gimnazisták pályaválasztását, a várható jövőjüket ahhoz szabják, amit a középiskola padjától kitekintve messze elől látnak. Ha a tanári, orvosi pálya nem garantál annyi biztonságot, jólétet, mint a szabadpiac magas polcú játékosaié, akkor csak a gyengébb képességűek jönnek. Miközben a nagyszerű hallgatókkal ugyanúgy találkozunk ma is, mint húsz, harminc éve, a vizsgázók között a szellemi sötétség sosem látott bugyrai is megnyíltak, és a legjobb úton járunk ahhoz, ahogy Ormos Mária professzorasszony fogalmazott, hogy diplomás analfabétákat gyártsunk. Tanárként, orvosként – ebben látom a kötelező és nagyon a nyakunkon lévő feladatot. Igyekszem, hogy a mesebeli kívánságon túl többel is hozzájáruljak a sikerhez. Ahogy egy gyüttmentől csak telik...

(Az interjút készítette: Dezső Krisztina és Gergely Zsuzsanna,
fotó: Dezső Krisztina;
Pécs, 2018. augusztus 23.)

SZEMLE

A Nagy Háború kis léptékekben

A Nagy Háború emlékezete – A Dél-Dunántúl és az első világháború. Szerk. Bösz Attila. Pécs, 2017. 352 oldal (Baranyai Történelmi Közlemények 7.)

Az első világháborús centenárium nem csupán arra adott lehetőséget, hogy a szűk történész szakma felelevenítse a Nagy Háború eseményeit, hanem arra is, hogy a széles közönséget egy olyan konfliktusra emlékeztesse, amely jelentős hatással volt a 20. század folyamataira, a politika és a nemzetközi kapcsolatok mellett a gazdaságra, a kultúrára, valamint a társadalomra egyaránt. Bár a fegyveres küzdelmek az arcvonalon zajlottak, a hátszágok is kénytelenek voltak megbirkózni a háború okozta új kihívásokkal. Az első világháború jelenleg meghatározó szerepet tölt be a nemzeti emlékezetben, azonban az kevésbé feltárt, hogy valójában milyen veszteségeket okozott a közösségekben.¹ Ennek pótlására lehetnek alkalmasak a különböző helytörténeti kutatások, amelyek egy kisebb térre szűkítve vizsgálják ezt az időszakot.

A helytörténeti kutatás korántsem problémamentes. Egyrészt a forrásadottságok erőteljesen determinálják a kutatás sikerességét, másrészt a megfelelő kontextus nélkül ezek a vizsgálódások öncélúvá válhatnak.² Az első világháború alatt azonban intenzívebbé vált az irattermelés a településeken, valamint számos személyes dokumentum született napló, levelezés és visszaemlékezés formájában. Az élet szinte minden területét érintette a háború, és ez még a kisebb falvak történetében is nyo-

mon követhető. Jelen kötet tanulmányainak megírását elsősorban a háború 100. évfordulója inspirálta, de minden kétséget kizáróan az az igény is megjelenik benne, hogy elszámoljon azzal, amit a 4 éven át tartó eseménysor jelent a dél-dunántúli régió számára.

A tanulmányok egy-egy korábbi konferenciaelőadás szöveges változatai,³ emiatt nagy diverzitás figyelhető meg a könyvben. A kötetet 6 egységre osztották fel, amelyeket elsősorban a tanulmányok témaválasztásai határoztak meg. Az írások olvasása után az olvasónak más kapcsolódási pontok is feltűnhetnek, hiszen a témák között sok átfedés van. Témáját tekintve az első, a hadtörténeti kérdéseket tárgyaló rész illeszthető a leghagyományosabban a Nagy Háború elbeszéléséhez. A következő fejezetek a gazdaságot és a hátszágot veszik számba. A negyedik fejezet tanulmányai kimondottan naplókra és levelezésekre építenek, míg az utolsó olyan levéltári forrásokra, amelyek közvetve mutatják be a háború eseményeit, s főként hatásait. A kötetet bibliográfia zárja, amely számba veszi a pécsi vonatkozású első világháborús irodalmat: segítségével könnyebben megértheti az olvasó, hogy miért van még szükség olyan, a korábbi vizsgálódásokat kiegészítő, például a gazdaságot, a hátszágot és az egyént kiemelő vállalkozásokra, mint amilyeneket ez a könyv is magában foglal.

Az első írás *Balla Tibor* tanulmánya, amelyben az olvasó az Osztrák–Magyar Monarchia haderejéről alkothat képet. Az adatokban gazdag írás lehetővé teszi, hogy az olvasó kvantitatívan megismerje a hadsereg erőforrásait, illetve, hogy ösz-

1 Lásd GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Budapest, 2016. 152–185.

2 Lásd BÁCSKAI Vera: A várostörténet újabb dilemmái. In: *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. Tanulmányok Pécs történetéből* 14. Szerk. VONYÓ József. Pécs, 2003. 14–15. vö. GYÁNI Gábor: Városbiográfia és mikrotörténet. In: Uo. 20–26.

3 A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára által 2014. október 28-án és 2015. október 28-án rendezett levéltárnap konferenciák előadásainak tanulmányá fejlesztett írásaiból szerkesztett kötet.

szehezonlítsa más nagyhatalmak katonai ütőképességével. A tanulmány némileg bevezető jellegű, így jól felvezeti a világháború eseményeit. Balla mellett érvel, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nem aknáztta ki kellően a saját haderejében rejlő potenciált. Ez annak fényében érthető, hogy a világháborút megelőző évtizedekben nem került sor komolyabb fegyveres konfliktusra, emiatt a Monarchia számára nem voltak olyan fontosak a katonai kiadások. Ennek okait azonban nem tárgyalja részletesen az írás.

Bene Krisztián egy egészen más szeletet ragad ki a háborúból. A köztudat az első világháború kitörésének okai között tartja számon a túlzott nacionalizmust, ebből kifolyólag a kutatások látószögéből kiesnek azok a csoportok, amelyek nem a saját országuk zászlaja alatt szolgáltak a háború ideje során. Bene tanulmányának gerincét a francia idegenlégió adja, amelynek tagjai között találhatunk magyar önkénteseket is. A szerző végigveszi ezeknek a személyeknek a lehetséges motivációit, hogy miért csatlakoztak a légióhoz, valamint megemlíti két baranyai példát, hogy ezzel is közelebb hozza ezt a témát az olvasóhoz. Bene olyan új forrásokat von be az első világháborúról szóló diskurzusba, amelyek egyben új szempontokat is vetnek fel.

A következő két írás gazdasági szempontból közelíti meg a háború témáját. *Kaposi Zoltán* Nagykanizsa példáján mutatja be, hogy a háború mennyire kiszolgáltatotta azokat a városokat, amelyek a helyi sajátosságaikból adódóan nem részesedtek a háborús konjunktúra hatásaiból. Nagykanizsa fekvése békeidőben előnyös volt, hiszen egy fontos közlekedési csomópont volt Ausztria, Magyarország és Horvátország között. A háború során azonban elszigetelődött a vasút szerepének megváltozásával. A korábbi kereskedőváros az áruk elosztása helyett a sebesültek elosztá-

sára és ellátására kényszerült, így bizonyos értelemben végállomássá vált. A vasút szerepe megkerülhetetlen az első világháború során, a fenti tanulmány mellett ezt mutatja be *Bösz Attila* írása is. Ő két problémát emel ki, az egyik a kötött pályás közlekedés az arcvonalakon, a másik pedig a hátországra gyakorolt hatásai. A gazdag levéltári forrásbázison alapuló írásból kiderül, hogy a biztonságosnak és gyorsnak tartott kötött pályás közlekedés valójában korlátozta a mobilizációt a frontokon, hiszen a kevés harckocsi és a civil lakosságtól elvont kocsik nem voltak alkalmasak arra, hogy nagyszámú nehézsúlyú lőfegyvert, ágyúkat mozgassanak, így a hadsereg kénytelen volt állóháborúra berendezkedni. A hadvezetés folyamatosan elvárta a lakosoktól, kisiparosoktól, hogy adják át használatra a saját szereküket, kocsijaikat, annak ellenére, hogy így sokan elestek a munkaeszközeiktől, ami újabb terhet jelentett a hátország közösségei számára.

A következő egység a hátország baranyai életébe ad betekintést. *Borsy Judit* két kistelepülés plébániájának (Kövágószőlős és Garé) Historia Domusa alapján rekonstruálta a háború eseményeit. Az olvasó első sorban a két plébános szemszögéből ismerheti meg az eseményeket, de betekintést nyerhet abba is, hogy mivel járt a háború egy kisközösség számára. A tanulmányból kiderül, hogy mivel a munkaképes férfiakat besorozták, beleértve a települések tanítóit, tisztviselőit is, sok feladat a helyi plébánosokra hárult, akik egyszerre látták el papi teendőiket, továbbá átvették a falvak értelmiségeinek feladatait. A hitelet ápolása mellett koordinálták a szociális és a jótékonyági feladatokat, de sok esetben a települések iskoláskorú gyerekeinek tanítása is rájuk hárult. Ezáltal sokkal közelebbi kapcsolatba kerültek a lakosokkal, akik a háború ideje alatt bizalmas, családi ügyeikbe beavatták a plébánosokat. A helyben

maradt falusiak mellett fogadták a hazalátogató katonákat, sokukkal pedig ezt követően is leveleztek, emiatt kapcsolati hálójuk gyakorlatilag az arcvonalakig kiterjedt. A falvak és kistelepülések életében a plébánosok presztízse és megbecsültsége emelkedett, hiszen itt sok esetben hiányoztak azok a tisztségviselők, akik a városokban végeztek hasonló tevékenységet a háború ideje alatt. A tanulmány abból a szempontból is tanulsággal szolgál, hogy a legkülönbözőbb történeti kérdések vizsgálata során is hasznos forrás lehet a – ma még sajnálatosan kevesek által használt – *Historia Domus*.

A következő három tanulmány a háború alatti rendfenntartásba és közigazgatásba nyújt betekintést. A munkaerő-elvonás ezekben a szektorokban is komoly felfordulást okozott, viszont ez nem csupán az egyéni egzisztenciákat fenyegette, hanem a társadalmi rendet is, mivel ezek a szervek feleltek annak biztonságáért és szervezéséért. *Ernyes Mihály* számba veszi Pécs-Baranya rendvédelmi egységeit és annak különbségeit, számszerűsíti a helyi viszonyokat. *Nagy Imre Gábor* a pécsi tisztviselők munkáját és helyzetét mutatja be, akiknek számos kihívással kellett megbirkózniuk. Egyrészt ki kellett szolgálniuk a kormányt és a hadvezetést, másrészt a helyi válságokat kellett kezelniük annak érdekében, nehogy társadalmi elégedetlenség alakuljon ki. Ehhez a témához kapcsolódik *Radó Bálint* írása is. Ő Visy László baranyai főispán tevékenységét mutatja be, aki magasabb beosztású tisztviselőként számos alkalommal került kritikus döntési helyzetbe. Bár a körülményekhez képest tulajdonképpen helytálltak ezek a tisztviselők, hiszen sem súlyos éhezés, sem pedig járványok nem pusztítottak a lakosság körében, de ahhoz, hogy megítélhessük, mennyire kezelték sikeresen ezeket a válságos szituációkat, a háborút követő évekre is ki kell tekinteni.

A negyedik fejezet három különböző társadalmi státuszú, rangú és korú, háború viselt személyt állít a középpontba. *Huszár Mihály* egy polgári származású elsőéves műegyetemi hallgató, *Szerecz Miklós* egy szigetvári középkorú parasztember, *Zóka Péter* pedig a két háború közötti elithez tartozó Igmándy-Hegyessy Géza életén keresztül mutatja be a háború hatásait. A három egyén sorsának megismerésével az olvasó betekintést kap a katonák mindennapi életébe, a közkatona perspektívájától egészen a magasabb beosztású tisztekéig. A különböző szociális, kulturális és gazdasági háttér kézzel foghatóan befolyásolta, hogyan látták és ítélték meg a háborút ezek a személyek. Körülményeiket és ezáltal látásmódjukat az is döntően meghatározta, hogy milyen pozíciót töltöttek be a hadseregben.

Az utolsó fejezet tanulmányai egy-egy forrástípuson keresztül mutatják be a Nagy Háború háttérre gyakorolt hatásait. *Aradi Gábor* Győnk hagyatéki leltárának felhasználásával tesz demográfiai és jogtörténeti megállapításokat. Az elesett katonák és családjuk vagyoni helyzete mellett a szerző fontos mentalitástörténeti megállapításokat is tesz, azzal, hogy megkísérli rekonstruálni a korabeli gyászfeldolgozás folyamatait, valamint a családfenntartáshoz való viszony alakulását a háborús viszonyok között. *Tegzes Ferenc* tanulmánya számos korábbi írás témáit is érinti. A katonai szolgálat alóli felmentések tárgyalása kapcsán szó esik többek között a rendvédelmi szervekről, a tisztviselőkről és a papokról, akik a háttérben *tartották a frontot*. Tegzes a felmentettek névjegyzékén felül számos más forrást – kérelmeket, jogszabályokat és rendeleteket használt fel a kutatásban. Ezek alapján követhetővé vált az a folyamat, hogy a hadvezetés hogyan próbált meg évről-évre egyre több embert bevonni a há-

borúba, akár olyanokat is, akiket korábban még alkalmatlannak találtak.

Az utolsó tanulmányban *Vargháné Szántó Ágnes* nemcsak a korabeli pécsi sajtót veszi számba és mutatja be, hanem módszertani problémákat is felvet. A sajtót elsősorban a mindennapi élet szempontjából vizsgálja. Mivel ekkoriban már széles tömegeket értek az újságok, ezért a tájékoztatás mellett a manipulációra is alkalmasak lettek. Ez a jelenség a háború ideje alatt különösen meghatározó sajátossága lett mind a helyi, mind pedig az országos sajtónak. Bizonyos információkat elhallgattak vagy éppen a túlzás eszközével éltek, hogy így befolyásolják a közvéleményt. A vidéki újságoknak sok esetben meg kellett küzdeniük a legfrissebb információkért, amelyeket végül a központi cenzúra miatt nem minden esetben jelentethettek meg. A szerző rávilágít arra, hogy a világháború így nem csupán a fegyverek, de egyben a sajtó háborújává is vált.

Az első világháború széles körben kutatott téma, amelynek legfőbb eseményei ismertek, mégis számos olyan esemény-sort indított el a 20. században, amelyek

megértése és feldolgozása további vitákhoz nyújt alapot. Sok választ adtak már a központi irat- és levéltárakból előkerült dokumentumok, viszont ez közel sem elég a „teljes” kép megismeréséhez. A megyei levéltárak és más közgyűjtemények – ahogy a jelen kötet tanulmányai is bizonyítják – rengeteg olyan forrást őriznek, amelyek segítenek megérteni a Nagy Háború egyes politikai, gazdasági vagy társadalmi kérdéseit, mindenekelőtt a hátszágban maradt lakosság helyzetére, életviszonyainak alakulására és a háborúhoz való viszonyának alakulására vonatkozóan. Egy-egy település vagy régió egyedi jellegzetességei mellett a kutatók felfigyelhetnek más olyan általános tendenciákra, amelyek felett korábban elsiklottak. A centenáriumi tehát, azon felül, hogy emlékeztet a háborúra és annak szörnyűségeire, arra is felhívja a figyelmet, hogy bőven akad még feltárnivaló, hiszen a vidéki közgyűjteményekben fellelhető forrásoknak még van mit mesélniük a Nagy Háborúról.

Vámos Eszter

A Nagy Háború – katolikus egyházi források tükrében

A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború. Szerk. CSIBI Norbert – VÉRTESI Lázár. Pécs, 2016. 672 oldal (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XIII.)

Az első világháború egyik újdonságát totalitása jelentette: a hosszadalmas hadviselés nemcsak a bevonulók életét változtatta meg azonnal és radikálisan, hanem a hátszországban maradókét is. A háborús erőfeszítésekben a társadalom minden egyes tagjára szükség volt, ezért aztán rendkívüli fontosságra tett szert a népesség gondolkodásának és hangulatának befolyásolása, a megfelelő morál fenntartása. Ebben a munkában a magyar állam komoly szerepet szánt a katolikus egyháznak, amely kiterjedt plébániahálózatának köszönhetően a legkisebb településeken is jelen volt, és így sok fontos feladat hárult rá a híráramlás biztosításában, a hazafias propaganda terjesztésében, a társadalmi szolidaritás megeremtésében, például a rászoruló családokról való gondoskodás révén, vagy egyenesen a gazdasági folyamatok befolyásolásában, egyebek mellett a hadikölcsönjegyzések propagálásával. De vajon hogyan tekintettek maguk az egyháziak az első világháborúra és az abban betöltött szerepükre? Ennek a kérdésnek a jobb megértéséhez nyújt komoly segítséget az a dokumentumgyűjtemény, amely a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola egyháztörténeti kiadványsorozatában jelent meg.

A kötet arra vállalkozik, hogy a pécsi egyházmegye példáján keresztül engedjen bepillantást a katolikus egyház különböző tényezőinek felfogásába. A mintaszerű bevezető tanulmányt követően – amely részletes historiográfiai és kortörténeti át-

tekintést nyújt, valamint ismerteti a dokumentumok kiválogatásának és közlésének alapelveit – az I. rész a megyéspüspöki tisztelet 1905 és 1926 között betöltő Zichy Gyula gróf körleveleiből ad válogatást. A papság tájékoztatására szánt körlevelek tartalma igen sokszínű volt: egy részük az állami elvárásokat közvetítette, a klérus munkáját közvetlenül befolyásoló intézkedéseket közölte. Másrészt a püspök általános rendelkezéseit tartalmazták, amelyek szintén igen változatos témákra terjedtek ki. Egyaránt érintettek a lelki élettel, az istentiszteletek rendjével, a háborús ájtatosságokkal kapcsolatos előírásokat, magukba foglalhattak a hívek számára kötelezően felolvasandó főpásztori buzdításokat, illetve adminisztratív-ügyviteli jellegű utasításokat, tanácsokat, amelyek jelentős része – természetesen – a rendkívüli körülményekhez való alkalmazkodást célozta. 1918 januárjában például a püspök arra hívta fel papsága figyelmét, hogy a hadviselés céljaira a hadsereg által rekvirált harangokat megpróbálhatják azzal pótolni, hogy a toronyba köttetnek egy kiselejtezt vassínt, a rá mért kalapácsütések pedig „*eléggé élvezhető és erős hangokat adnak*” (127. oldal). A II. és a III. rész a papnövendékek helyzetét mutatja be a Pécsi Püspöki Papnevelő Intézet történetére vonatkozó feljegyzések és prefektusi jegyzőkönyvek, illetve az 1917–1918-ban megjelentetett, *Hangok Hazulról* című időszaki sajtótermék cikkei alapján. Ez a belső kiadvány elsősorban a harctérre vezényelt kispapok, valamint a Pécsen maradt társak és oktatók közötti kapcsolattartást szolgálta, nagyjából havi rendszerességgel közölte a frontról érkező leveleket, illetve a szeminárium életére vonatkozó híreket. A lap megindításában nagy szerepet játszott az előljárók aggodalma, hogy a harctéri életmód veszélyeztetheti tanítványaik hivatástudatát, ami később be is igazolódott, hiszen a lövészárkokból

mindössze hárman tértek vissza a papnevelőbe tanulmányaik befejezésére (37. oldal).

A IV. rész – amely a legterjedelmesebb, mintegy 250 oldal – a *Historia Domus*oknak a világháborús évekre vonatkozó bejegyzéseiből ad válogatást. Az egyházmegyének 1918 előtt összesen 179 plébániája volt, a kötet 52 helyről közöl beszámolókat. A háztörténet speciális forrástípus, amelyben a plébános az általa vezetett közösség életének legfontosabb (vagy legalábbis általa annak tartott) eseményeit örököltette meg, természetesen a saját szubjektív megítélése alapján. A *Historia Domus* forrásértéke ennek következtében mindig erősen függ a plébános személyiségétől, világlátásától, íráskészségétől. Ráadásul a klerikusok egy része kifejezetten idegenkedett ettől a feladattól, ezért Zichy Gyula 1913-ban kötelezővé tette a háztörténet vezetését egyházmegyéjében (39. oldal). A kényszeredettség számos beszámolón tetten érhető, sok pap érzékelhetően csak arra törekedett, hogy a háztörténet vezetésével formálisan eleget tegyen a püspöki elvárásnak és ezzel elkerülje a kérdőre vonást. Egészen szélsőséges példa erre Bölske község plébánosa, aki az 1914 és 1918 közötti események összefoglalását három sorban oldotta meg (253. oldal). A közölt források jelentős része azonban szerencsére jóval bőbeszédűbb, és valóban érdekes bepillantást enged az egyházmegye hétköznapi életébe. Az itt felvonultatott dokumentumok jelentős része alkalmas lehet arra, hogy további kutatásokat alapozzon meg, nemcsak helytörténeti vonatkozásokban, hanem általános társadalom-, művelődés-, egyház- és életmódtörténeti kérdésekben is. Különösen izgalmasnak tűnik a feljegyzések elemzésének lehetősége a propaganda hatásmechanizmusainak feltérképezése szempontjából, hiszen a papság igen érdekes helyzetben volt: egyrészt közvetítette a hívek közössége számára az állam és a főpásztor által elvárt nézeteket, ugyan-

akkor rendszeres újságolvasóként maga is a tömegpropaganda állandó fogyasztója volt. Ez a kettősség jól tetten érhető számos feljegyzésben, amelyekben egyaránt jelen van az állampatriotizmus eszméje, a dinasztia és a birodalmi egység iránti lojalitás, a háborús kitartás jelszava, illetve a Monarchia népei közötti nemzetiségi feszültségek, a fokozódó gazdasági nehézségek, az infláció, a rekvirálások miatti elégedetlenség, az árdrágítók és lánckereskedők iránti ellenszenv.

Érdekes probléma ugyanakkor, hogy a feljegyzések egy része nem egyidejű, hanem valamivel a világháború után, összefoglaló visszatekintésként készültek el, és ennek a perspektívának nyilvánvalóan lehetnek torzító hatásai. Ennek kivédése érdekében esetleg megfontolandó lehetett volna a forrásválogatásba bevonni az espereskerületi gyűlések vonatkozó anyagát is. Zichy Gyula a háború idején nem ragaszkodott ezeknek – az egyébként kötelező – papi gyűléseknek a megtartásához, ám több helyen mégis sor került rájuk, és a püspök által előírt témák többször igen érdekesek a téma szempontjából: 1915 tavaszán a háborús lelkipásztorkodás speciális feladatairól, 1916 nyarán a háború után várható gazdasági, társadalmi, erkölcsi helyzetről szóltak a tanácskozások (32. oldal).

Az V. rész a katolikus írókat és újságírókat tömörítő Országos Pázmány Egyesület kérdőívét ismerteti. A szervezet 1916-ban elhatározta, hogy országos szinten összegyűjti az egyház és a teljes katolikus társadalom háborús erőfeszítéseire vonatkozó adatokat, és a békekötés után egy – tudatosan történelmi forrásmunkának szánt – kiadványban publikálja azokat. Ennek érdekében összeállított egy 82 pontból álló kérdőívet, amely a harctéri, katonai és a hátországból végzett lelkipásztorkodás, az egészségügyi szolgálat, a karitatív munka részleteire, valamint a hívek szerepvállalására

ra, a gazdasági életben és a közoktatásügyben kifejtett tevékenységükre kérdezett rá kiemelten. A Pázmány Egyesület célja hangsúlyozottan egy olyan kötet kiadása volt, amely méltó „a katolikusok nagy áldozatkészségéhez” (481. oldal), vagyis bizonyára egyfajta propagandafunkciója is lett volna a háború alatt az egyházak és társadalmi egyesületek között kialakuló hazafiassági versenyben. A tervezett kötet végül sajnos nem készült el, és – a pécsi példa szerint – az is esetleges, hogy a plébániákon lezajlott-e a munka, és megőrizték-e az anyaggyűjtés során készült dokumentációt. Az egyházmegye területéről eddig a hosszúhetényi előkészítő anyag került elő, amelyet a kötet teljes terjedelmében közöl. Nagyon részletes, alapos és informatív forrásról van szó, ezért reméljük, hogy a jövőben minél több hasonló dokumentumot sikerül felfedezni a plébániai irattárakban.

A VI. rész a *Dunántúl* című pécsi katolikus napilap cikkeiből közöl válogatást. Az 1911-ben a püspök támogatásával meginduló politikai napilap közvetlenül nem kötődött pártokhoz, hanem a katolikus értékrend képviselőjére törekedett, és stabil, de nem igazán népes olvasói kört, 1918-ban mintegy 1800 főt tudhatott magának

(42. oldal). A *Dunántúl* részt vett az állami szervek és a püspök üzeneteinek továbbításában, és – természetesen a cenzúra korlátai között – igyekezett képet adni a front eseményeiről, Pécs katolikus társadalmának eseményeiről, illetve a hátország életét megnehezítő problémákról. A függelékben az egyházmegye esperesi kerületeinek, plébániáinak és plébánosainak jegyzéke, a legfontosabb egyházi szakkifejezések magyarázata, illetve a helynévmutató kapott helyet.

A dokumentumkötet beváltja ígérését, sokszínű és változatos körképet ad arról, hogy a pécsi egyházmegye különböző tényezői – a püspök, a szemináriumi oktatói kar és a hallgatók, a plébánosok, illetve a helyi sajtó képviselői – hogyan látták a háborús éveket, milyen problémákkal szembesültek, és milyen módszerekkel próbálták fenntartani a közhangulatot, elviselhetőbbé tenni az egyre romló életkörülményeket. Ezzel pedig amellet is tanúságot tesz, hogy az egyházak a 20. századi társadalomtörténet vizsgálata során is megkerülhetetlen tényezők, hiszen a szekularizációs tendenciák erősödésének dacára fontos szerepet játszottak a magyar társadalom életében.

Klestenitz Tibor

AKTUÁLIS SZÁMUNK SZERZŐI

DEZSŐ Krisztina	csoportvezető könyvtáros Csorba Győző Könyvtár
FORRAI Judit	MTA doktora, egyetemi tanár Semmelweis Egyetem, Wesley János Lelkészképző Főiskola
GERGELY Zsuzsanna	könyvtáros PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Digitális Tartalomszolgáltatási Osztály
GARAI Imre	PhD, egyetemi adjunktus ELTE PPK Neveléstudományi Intézet
KLESTENITZ Tibor	PhD, tudományos munkatárs MTA BTK Történettudományi Intézet
MAJDÁN Mira	régész, múzeumpedagógus Janus Pannonius Múzeum
MOLNÁR F. Tamás	MTA doktora, egyetemi tanár PTE ÁOK Művelési Medicina Tanszék, Petz Aladár Megyei Kórház, Győr
SALLAY Gergely	főmuzeológus HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Numizmatikai Gyűjtemény vezetője, Dokumentációs Osztály vezetője
SAMU Botond Gergő	könyvtáros Országos Széchényi Könyvtár
SZOLECZKY Emese	főmuzeológus, osztályvezető-helyettes HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Kézírtos Emlékanyag-gyűjtemény vezetője
TOTH Szilárd	habilitált egyetemi docens Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár
VAMOS Eszter	PhD-hallgató Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
VÖRÖS Katalin	egyetemi tanársegéd PTE BTK Neveléstudományi Intézet Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék